

Erdélyi Magyar Adatbank
Alsófehér vármegye monografiája. II. kötet

II. KORSZAK.

Vármegyénk területe a római hódítás alatt mint a Dacia Provincia Augusti része.

I. A meghódítás.

Az imént leirt előzmények után közeledett azon időpont, midőn a római büszkeség kielégítést nyert, a Decebalussal kötött béke feltételei által beszennyezett nevének becsülete visszaállított és Dacia az önálló királyságok sorából kitöröltetett.

Ezen nevezetes és nehéz munkának véghezvitelére M. Ulpius Trajanus római császár vállalkozott, ki tervbe vett célját fényesen és teljesen el is érte.

Trajanus császár 20 évi uralkodása alatt az egész művelt világnak bámulatát vonta magára, s nemcsak a legnagyobb fejedelmek sorába sorozták őt, hanem egyszersmind a legjellemesebbek közé is. Ritka szívjóság párosult benne okosság- és bátorsággal; mértékletesség, nemesség és önzetlenség valának azon jellemvonások, melyek e derék császárt fényesen díszítették.

Igen természetes tehát, hogy ily jellem mellett a rómaiak szégyenletes adófizetését nem nézhette el sokáig, s azt annál kevésbbé teheté, mert a dákok, a kötött béke és az évi adó élvezése daczára, folyton nyugtalanították bebarangolások és betörések által a szomszédos római tartományokat. A dákokkal kötött békét be kellett tehát szüntetni.

Moesia volt főképen azon hely, mely a dákok ellenséges betöréseinek időnként ki volt téve, miért is ezen határsértések alkalmat nyújtottak a rómaiaknak, hogy a dákok viselkedését a béke megzavarásával, megtörésével azonosítsák. Azért is a rómaiak, midőn Decebalus az évi adót követelte, azt megtagadták, Decebalust Róma ellenségének nyilvánították s a római senatus hadat izent ellene, a hadjárat vezetését pedig Trajanus császárra bízta.

Trajanus csakhamar tisztában volt azzal, hogy mi módon kell a dákok ellen harcolni, mert tudta, hogy Decebalus birodalmát néhány év alatt hatalmas katonai állammá tette.

Miután Germaniában és Rómában is az elődjei alatt megzavart rend helyre volt állítva és a római katonaság kellő fegyelmezés által megerősödött, nagy erélyvel és serénységgel siettetette Trajanus a hadi felszerelést, mert a halasztás nagyon káros lett volna, annál is inkább, mivel a késedelem folytán Decebalus még erősebbé tehetné volna birodalmát, mely maga mint egy óriási vár minden helyen, minden bejáratnál erődök által volt megerősítve.

Trajanus hatalmas hadseregének élére állott, átkelt a Dunán s mielőtt a dákok észrevették volna magukat, már ott volt országukban Kr. u. 101-ik évben.

A Dunán való átkelésre két kedvező pontot választott, hogy Dacia szívébe előrenyomulhasson. Két hajóhidat veretett. Az egyiket Viminaciumnál (Kostolac), ott, hol a legio VII. Claudia megerősített tábora volt, mintegy négy órányira a Moravának (Margus) a Dunába való torkolatán alól, a hol jelenleg Kostolatz és Breninkolatz, Ostrova szigettel szemben, nem messze Ramtól (Rama) állanak. A hid felállításánál hihetőleg phoeniciai tengerészek működtek közre és a hid védelmére a Duna jobbpartján Punicum nevű erőd építettet, mi később Picus szőidomra változott, majd pedig az itt folydogáló patakra ment át e név, mely jelenleg Pek vagy Ipek név alatt ismeretes. A második hajóhid alább veretett Viminacium alatt tizenkét mérfölddel, Taliata (Faliatis) helynél, Orsován fölül néhány órányira, a mai Lukádnitza vagy Kolumbina mellett.

Trajanus a harczra készen álló legiokat és segédcsapatokat Pannoniából és Moesiából gyors menetekben rendelte Viminaciumba (Kostolac közelében) mint császári főhadiszállására.

Ez időtájban négy legio állomásozott Pannoniában, ugymint:

1. Legio	X. Gemina	— főhadiszállása:	Vindobona (Bécs).
2. »	XIV.	»	Carnuntum (Petronell).
3. »	XIII.	»	Poetovio (Pettau).
4. »	II. Adjutrix	»	Aquincum (Ó-Buda).

Moesiában pedig szintén négy legio állomásozott:

5. Legio	VII. Claudia	— főhadiszállása	Viminacium (Kostolac).
6. »	IV. Flava	»	Singidunum (Belgrád).
7. »	I. Italica	»	Durostorum, vagy Dorostorum (Silistria).

8. Legio	V. Macedonica	— főhadiszállása	Troesmis (Iglitza).

Ezen nyolcz legio körülbelül 48 ezer rendes katonát számlált, melyekhez legionként körülbelül 15 ezer főből álló segédcsapatok járultak. Ez mindenesetre tekintélyes haderő vala, de Trajanusnak Decebalus elleni ezen első hadjáratában hihetőleg csak négy legio vett részt, u. m. Poetovióból a legio XIII. Gemina, Singidunumból a legio

IV. Flava, Viminaciumból a legio VII. Claudia és Durostorumból a legio I. Italica.

Ebből az is látható, hogy a császár időnyerés czéljából Daciához legközelebb levő állomásokról berendelte a csapatokat.

De nemcsak e talán 50—60 ezer emberre menő hatalmas hadsereg állott Trajanus rendelkezésére e hadjáratban, hanem a mi fő, kiváló jeles tiszték is kísérték, kik között első helyen állottak A. Glitus Atilius Agricola, Pannoniának és M. Laberius Maximus Moesiának helytartója, kik mint hadosztály-parancsnokok nagy érdemeket szereztek úgy önmaguknak, mint a római birodalomnak Trajanus ezen első hadjárata alkalmával.

Részt vettek továbbá: L. Minucius Natalis vitéz legio-parancsnok, a császári gárda főnöke, Claudius Livianus, és Lusius Quietus híres mauretaniai lovasaival.

Ily nagy hadsereg, ilyen jeles vezérek alatt gyűlt össze Viminaciumban.

Itt két részre osztá Trajanus hadseregét, s az egyik fél a császár vezetése alatt Lederatánál, a mai Rámával átellenben az említett két hajóhidon kelt át a Dunán és Tibiscumba (Zsuppa) ért, hol hadseregének másik felével, mely szintén Viminaciumból indult volt ki, egyesült.

Az út eleinte többnyire síkságon vezetett át, de most már a Kárpátok közé jutottak, hol az előrehaladás csak nagy óvatosság mellett és csak lassan történhetett, de a vezérek példátlan elővigyázattal és ügyességgel vezették a hadsereget az őserdőkkel fedett hegyekben bujkáló dákok közt a legveszedelmesebb helyeken keresztül, a nélkül, hogy összeütközés történt volna e helyeken, hol a minden zög-zugot ismerő könnyebb fegyverzetű dákok előnyben, ellenben a teljes hadikészletet hurczoló legionariusok nagy hátrányban lettek volna.

De Decebalus sem volt tétlen ez idő alatt; összegyűjté saját emberein kívül a szomszéd népeket is, melyek száma annyira emelkedett, hogy talán még nagyobb sereggel rendelkezett, mint maga a római császár, mindazonáltal mégis küldött követeket a császárhoz, kik azonban eredmény nélkül tértek vissza, mi fel nem fogható módon a harcias és vitéz Decebalusra annyira lehangolólag hatott, hogy most már nem merte a rómaiakat megtámadni, s szépszámu hadaival nem előzte meg Trajanust a római területen, hanem bevárta azokat Tapae-nál — sajátságosan épen azon erősített helyen, hol tizenkét évvel azelőtt Julianus római hadvezér a dák sereget legyőzte és megsemmisítette volt. Itt ütköztek össze s véres csata után a rómaiak győztek és Decebalus hátrált seregével, de a határhegységig nyomában volt Trajanus.

Erre aztán szünet állott be, mert a római hadseregnek is oly nagy vesztesége volt, hogy a közben beállott tél miatt is a felépült római táborokba el kellett szállásolni a hadsereget.

Trajanus visszatért Rómába, míg A. Glitus Atilius és M. Laberius Maximus helytartók a táborban maradtak.

Trajanus távollétét új támadásra használta fel Decebalus, ki most minden erejét összegyűjtötte és Kr. u. 102-ik évben a rómaiak téli szállásai ellen vonult.

De Trajanus csakhamar visszatért új erővel Rómából és a Vas-
kapu felé vezette seregét, míg Lusius Quietus lovasságával más oldal-
ról a Vulkán, vagy a Verestorony szorosán betört Moesiából, mi által
Decebalus két tűz közé szorult.

Míg Lusius Quietus hatalmasan megtámadja Decebalust, addig
Trajanus már Sarmizegetusához, a király fővárosához közeledett.

Decebalus most is békéért folyamodott Trajanushoz, kérése azon-
ban célhoz nem vezetett és a harcz iszonyu hévvel folytatott s
Decebalus hadseregének összetörésével végződött.

Erre Trajanus is megviselt hadseregének érdekében elfogadta a
békekötést, de igen szigorú feltételek mellett, mire Decebalus szemé-
lyesen hódolt Trajanus előtt.

Trajanus újból visszatért Rómába, hátrahagyván Sarmizegetusában
és néhány erősségben a béke biztosítása végett kisebb római csapato-
kat, Dacia pedig eddigi függetlenségét elveszté s a dákok főhadiszál-
lása ekkor a déli részekből kiszorítatván, vármegyénknek erősített hely-
ségeibe viaszorult.

Ezt azonban nem tűrhette sokáig Decebalus s ha nem is tehetett
egyebet, legalább szomszédjait sanyargatta. E béketörés hírére Trajanus
újból hadat izent a nyugtalan dák királynak s most érett meg Trajanus
lelkében határozottan az a terv, hogy ő sem fog nyugodni, míg Daciát
római tartományná nem teszi.

Trajanus a legnagyobbszerű készüléteket tette, hogy tervét meg-
valósítsa. Drobetae közelében (Turnu Severin) a Dunán a világhírű
kőhidat építette, mely másfél év alatt, t. i. Kr. u. 105-ik év késő nya-
rán el is készült.

Trajanus Kr. u. 104-ik évben elhagyta Rómát és Moesiába tette
át táborát, hol a reá következő egész télen maradt.

Azután két oldalról vonult be Daciába Trajanus. A legio I. Minerva,
s talán a legio I. Italica vagy V. Minerva is, Hadrianus vezérlete alatt
a vöröstoronyi szoroson tört be és Cedonia és Acidaván át érkezett a
megyénkben fekvő Apulumba, tehát az Olt mentén haladott a mai
Boiczáig, majd a Hortobágy mentén N.-Talmácsig, Vesztenyig, itt kissé
nyugatra térve Schellenbergig, Nagy-Szebenig; innen pedig egyenesen
nyugat felé K.-Torony, Szecsel, Nagy-Apold (Acidava?), Szerdahely
(Cedonia), Koncza, Szász-Sebes, Lámkerék, Alsó-M.-Váradja s M.-Por-
tuson át Gyulafehérvárig (Apulum), mely hadászati szempontból alap-
köve lett ezen hadseregnek északra a Maros völgye ellen folytatandó
hadműveleteknél.

Apulum elfoglalása tehát ezen hadjárat alkalmával valószínűleg hamarabb történt, mint a Sarmizegetusáé.

A legio V. Macedonica, Apulum elfoglalása és kellő helyőrség visszahagyása után, délnyugatra haladt a Maroson lefelé, egyesülendő a császár hadaival.

Ezen egyesülés a mai Gyógy (Germizara) környékén történhetett s akkor az útjába esett Blandiana (Karna) és Germizara (Gyógy) erősegeket ezen hadseregnek kellett elfoglalnia.

Trajanus négy vagy öt legioval az illő segédcsoportokkal betört a Vaskapun s újból Sarmizegetusa felé tartván, Decebalussal utoljára összeütközött.

Decebalus teljesen megveretvén, kétségbe esett, felgyújtatta Sarmizegetusát s menekülésben kereste szerencsését, mely azonban cserben hagyta, mert az utána rohanó rómaiak már majdnem utólérték, midőn ő, hogy kezükbe ne kerüljön, öngyilkos lett.

Trajanus Sarmizegetusa elfoglalása után hadseregével a hátszegi völgyön át a Sztrigy völgyébe ment s Ad-Aquas (Kalán), Petrisen (Arany) át eljutott a Maros mellé, utóbbi állomáson kelvén át a jobbpartra.

Az ezen vidékre eső Petris vagy Germizara erődökről csak azt tudjuk, hogy homlokzatuk szépen simított kockakövekből épült s enyhe ívben hajló bástyájuk volt, míg a folyóval párhuzamos baloldali és hátsó jobboldali falai fatörzsekből voltak összerakva. Utóbbin széles kijárat is volt.

Miután a második hadsereg a császári hadsereggel a fent említett erődnél egyesült, a császár észak felé vevé útját s Apulumon át előre tört Brucla (Nagy-Enyed — — Diód?), Salinae (Marosujvár — — Felvincz?), Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár), Optatiana (Magyar-Gorbó), Largiana (Zutor), Certia (Romlott) felé, s végül Parolissumot (Mojgrád) elérvén, a háborút nagy részben befejezte.

A szerencsétlen Decebalus fejét Rómában diadaljelül körülhordozták s vége volt ezzel Dacia királyságának, mely annyi harc és háboru után pusztá és üres lett, mert a dákok nagy része hazájából elmenekült a szomszéd népekhez, hogy legalább szabadok maradjanak. Trajanus császár mint győztes Kr. u. 106—107-ik évben visszatért Rómába, hol nagy diadallal fogadták és a császárról elnevezett Trajanoszlopot (Kr. u. 113-ik évben), a forum Trajanit és a diadalkaput építették.

1. Vármegyénk betelepítése.

Dacia, mint említém, a Trajanussal vívott irtóháboruk és hatalmas győzelme után, részint a pusztító harczok, részint az életben maradtoknak kivándorlása folytán majdnem néptelenné vált.

Trajanusnak első feladata és gondja volt tehát a meghódított tartományt újból benépesíteni és szervezni. Ezeknél fogva világos, hogy Trajanusnak az ország teljes meghódítása után még egy ideig itt kellett maradni, hogy az új tartomány szervezését, az ujonan felépített gyarmatokat benépesítse, a földbirtokot kiosszza, a vezéreket, alvezéreket és a katonákat személyesen jutalmazza koszoruk, lándzsák, kar- és nyakékek, ló-diszfelszerelések adományozása által; hogy továbbá az országútakat helyre állítsa, ujakat építtessen és a szükséges várakat is (castra) emeltesse.

A betelepítésre Rómának minden tartományából hivatnak ide gyarmatosok, mi által a római politika kétféle előnyt biztosított magának. Első sorban hoztak ez által római szokásokat, életmódot, ipart, kereskedelmet, s a mi a fő, római nyelvet, az új tartományba; másodszorban megerősítették a tartományt oly emberek által, kik részben a rómaiakkal már rokonszenveztek, vagy részben éppen rómaiak valának, kik tehát a még itt-ott nyugtalankodó dákokat könnyen féken, csendben és rendben tarthatták.

Ily úton kerültek aztán Daciába a világnak minden részéből gyarmatosok, Itáliából, Dalmatiából, Epirusból, Britanniából, Hispaniából, Afrikából, Ázsiából stb. Ezen nép-egyvelegből álló bevándorlók voltak hivatva Dacia földjét, bányáit megművelni, községeket és városokat építeni. S bizony sokat is tettek, mert a mennyiben konstatálható, volt már akkor, a kisebb helységeket nem számítva, legalább negyvennyolcz régi város Daciában, melyek közül legalább hét Alsófehér vármegyében feküdt.

Természetes, hogy első sorban azon helységeket telepítették be és építették fel, melyek már a dákok alatt is megvoltak, habár nagy részben romba dőltek volt, s e mellett úgy látszik, hogy főképpen Daciának délnyugati és északnyugati, valamint központi része legelőbb részesült felkarolásban és pedig hadászati s közgazdasági szempontból, minél fogva vármegyénk területét is a legelső sorban telepítették be, mert a volt dák helységek a rómaiaknak is útmutatóul szolgáltak, hogy hol czélszerű a letelepítés.

Ugyanezen körülmény látható a rómaiak által épített határvonalokban és végerődítményekben, mert Dacia keleti és északkeleti részében a rómaiak nyomaiból sokkal kevesebb található, mint az említett vidékeken.

Igy történt, hogy Trajanus első sorban a katonai szempontból annyira fontos Sarmizegetusát és majdnem egyidejűleg a katonai és közgazdasági okok miatt fontos Apulumot vette szemügyre.

Trajanus ezen új tartomány szervezetének lehetőleg római alakot kívánt kölcsönözni, miért is a telepéseken kívül különböző római legiókkal is ellátta, u. m. a legio I. Adjutrix, a legio V. Macedonica, a legio VII. Claudia és a legio XIII. Gemina-val.

Az elsőik nagyobbára Daciának északi részében helyeztettek el a

barbarok beütései ellen való szempontból, míg az utolsó, a legio XIII. Gemina, Daciának közbelső részét, tehát főképpen vármegyénk területét szállta meg.

Trajanus az elmondott okokból kifolyólag Daciának egyszersmind katonai jellegű kormányt adott, császári legatusok és helytartók által kormányoztatta az új tartományt, kik alatt nemcsak az összes katonaság, hanem az államhivatalok összesége is állott.

Voltak tehát itt Legati Caesarum, Legati Augustales, Consulok, Proconsulok, Procuratores Caesarum, Praefecti Augustales, Praetorok stb., mind császári hivatalnokok.

Daciának első ismeretes helytartója D. Terentius Scaurianus volt, ki Sarmizegetusát coloniává emelte és ott lakott is; ez Kr. u. 110-ik év körül lehetett.

Ugyanezen időben megerősítette a legio XIII. Gemina Miciát (Veszél), mint a Maros branyicskai szorosának őrhelyét s mint az Érczhegységbe vezető kajáni völgy védelmére legalkalmasabb pontot. Innen felfelé a Maros völgyében haladva, vármegyénk területére lépven, Apulum castrumát alapították meg, mely kedvező fekvésénél fogva később praetoriuma lőn az egész tartománynak, a védelem kiinduló pontja, és mint ilyen végig főhadiszállása a legio XIII. Geminának.

A Maros völgyén fölfelé a tartomány alapítója, Trajanus császár, csak Salinae-ig (Felvincz) halad; innen pedig az Aranyos és a Szamos völgyébe tér át, miért is Potaissa (Torda) és Napoca (Kolozsvár) a legelső római községek közé tartoznak. Potaissánál (Torda) már elhagyta vármegyénk területét. De Miciától (Veczel) egészen Resculumig (Sebes-Váralja) húzódó félkörben várakat állíttatott fel az Érczhegységben, melyek által e vidéket vármegyénkben is lakhatóvá és védelmezhetővé tette s az összeköttetést is fentartotta.*

Ezen időpontban, midőn a legio XIII. Gemina, hihetőleg a legio I. Adjutrix segítségével, az apulumi castrumot építé, kezdődik egyszersmind vármegyénk területének a rómaiak alatti története is.

3. Az utak.

Dacia Rómától messze, három rendbeli havasok által elkülönítve feküdvén, Trajanus annak Rómával való összeköttetése és a közlekedés minél nagyobb mérvű könnyítése céljából minden irány felé rendes kőburkolattal ellátott országútakat készíttetett.

A jó közlekedési eszközök nélkülözhetetlen szükségességét jól ismerte s tekintetbe vette, mert a római kormányzat, a közigazgatás éppen úgy, mint az igazságszolgáltatás, Rómában összpontosult és így Dacia tartományának is folytonos érintkezésben és összeköttetésben

* Téglás Gábor, Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. 1891.

kellett lennie a központtal; de a tartomány egyes városai is ily módon össze voltak kötendők a tartomány fővárosával. A tartománynak helytartói állandó levelezésben állottak a császárokkal, vagy a császári hivattalal, épen így a procuratorok, a kincstári uradalmak kezelői stb. Tehát Daciában is első sorban a biztos és könnyű közlekedhetésről kellett gondoskodni, s hogy gondoskodva is volt kellő mértékben, azt a mai napig fenmaradott útmaradékok bizonyítják, mert egész Daciában felfedezhetni számos római útnak nyomait vagy éppen részleteit is.

Dacia fő útvonala vármegyénk területén húzódik keresztül és számos mellékútak mutatják, hogy vármegyénk e tekintetben, fontosságánál fogva, kellőképpen fel volt karolva.

A vármegyénken át vezető utak a Duna hidjainál kezdődnek s a Dacia elleni hadjárataikor Trajanus építtette azokat Sarmizegetusa dák fővárosáig. Ezen utakat azután kiegészítve, egyszersmind nagy gonddal jó karban tartották. A római utak éppen keletkezésök okainál fogva eleinte inkább csak katonaiak, mint kereskedelmiek voltak, s azért is folynak mind össze Apulumban, mint góczpontban.

Hogy ezen költséges és számos embererőt igénybe vevő utak mindig jó karban maradjanak, útfelügyelői hivattal állítottak fel, melynek vezetői az út fentartásáért és esetleg megrongálásáért felelősek voltak. Ezen útfelügyelők nagy tiszteletben állhattak a közönség előtt is, miként azt a C. Curt. Trogusnak és másoknak felállított emlékkövekből láthatjuk.

Igy például a Trogus, vagy Pollius Proclusnak* emelt emlékkő felirata a következő:

Ackner és Müller szerint:

C. CVRT — — — —
 OLLIVS · TROGVS — — — —
 VIARVM · CVRANDARUM — —
 QVÆSTORI · VRBANO — —
 INTER · TRIBVNICIOS · ADIV · DAD
 PRAETORI · PEREGRINO I^{II} I^{II}VIRO ·
 TVRMIS · DVCENDIS · PRAEF · VMENI · DAIDI
 CVRATORI · VIAE · CLODIAE · ANNIAE · CASSIAE ·
 CIMINAE · LEG · IMP · ANTONINI · AVG · PII ·
 LEG · XX · VAL · VICT · PROCON · PROVINCIAE
 COLLIAE · LEG · PRI · IMP · ANTON · AVG · PII ·
 PROVINCIAE · DACIAE ·
 COL · VLP · TRAIANA · DACIC ·
 SARMIZEG · PATRONO ·

* Az illető név nem biztos; különböző forrásaimban a nevet és a szöveget is egymástól eltérőnek láttam. Én Aekner és Müller-ét vettem fel. V. ö. Hohenhausen, 1775. 58 lapon. Hene Ferencz 1836. 76 lapon. Neigebaur 1851. 76 lapon. Ackner és Müller 1865. 38 lapon. Mommsen, Corp. Inscr. Lat. III. köt. 1. rész 236 lapon. Nro 1458. Ez utóbbi leginkább tér el az előbbiektől, míg az előbbiek meglehetősen megegyeznek egymással.

A Corp. Inscr. Lat. szerint:

C · CVRTio / fil
 pOLLia · pROcVlo iiii — viro
 vIARVM · CVRANDARVM
 QVAESTORI · VRBANO adlecto
 INTER · TRIBVNICIOS · A DIVo hADriano
 PRAETORI · PEREGRINO · III III VIRO eq · R
 TVRMIS · DVCENDIS · PRAEF · frVMENT DANDI
 CVRATORI · VIAR · CLODIAE · ANNIAE · CASSIAE
 cIMINIAE · LEG · IMP · ANTONINI · AVGVSTI PII
 LEG · XX · VAL · VICT · PROCOS · PROVINCIAE
 COLLIAE · LEG · PR · pr. IMP · ANTON · AVG · PII ·
 PROVINCIAE DACIAE
 COL · VLP · TRAIANA DACIC
 SARMIZEG · PATRONO.

E fölirat következőleg olvasandó Müller és Ackner szerint: Cajus Curtius — olius Trogus — viarum curandarum (praefectus), quaestori urbano — — inter tribunicios adjuutores — — praetori peregrino, sevir turmis ducendis, praefecto — — — — —, curator viarum Clodiae, Anniae, Cassiae, Ciminiae, legato imperatoris Antonini Augusti Pii legionis XX. Valeriae victricis, proconsuli provinciae Galliae, legato primo (? propraetore) imperatoris Antonini Augusti Pii provinciae Daciae: colonia Ulpia Trajana Dacica Sarmizegetusa patrono.

Hohenhausen ezen felirat németre való lefordítását magyarra áttéve itt közlöm:

Cajus Curtiusnak Olius Trogusnak, a gondozandó utak felügyelőjének, városi adószedőnek, a czéhsegédek felügyelőjének, a külföldi praetornak, a hármasság Dacia hármasság urának (tresviri), a lovasság ezredesének, az apulumi, bruclai és napocai utak főfelügyelőjének, ki ezen utakat fűzfákkal bekerítette,* Antoninus Augustus Pius császár legatusának a huszadik győzelemteljes valeriai legionál, a dombos vidék helytartójának, Antoninus Augustus Pius császár első követének a daciai tartomány gyarmatosainál az ulpiai, trajáni, daciai sarmizegetusai gyarmatváros nevében jótevőjének (ajánlva).

A fenti sorokból, illetőleg feliratból, mely Antoninus Pius császár idejéből — Kr. u. 138—161. — való, látható, hogy a rómaiak az utak épségben tartására nagy sulyt fektettek.

A vármegyénkben létezett római utak könnyebb áttekintése és az irányok jobb megértése kedvéért az útvonalak felsorolásánál a Duna

* A Torda és Kolozsvár közti országútnak két oldalán ősrégi fűzfák állottak és állnak néhány példányban mai napig.

hidjait veszem kiindulási pontnak s leirom azokat egészen az északnyugaton és keleten fekvő végpontig.*

A fő közlekedési útvonalhoz az első csatlakozás már Moesiában Lederata (Rama, Szerbiában) városnál történt, azon helyen, hol Trajanus legiói két hajóhidon keltek át a Kr. u. 101-ik és 105-ik években.

Átkelvén a Dunán, a balparti út már Dacia területén van; onnan az Apus (Apo) (Karas) hidján halad át Arcidaváig (Varadia); innen a mai Kakova, Komiristye s Forotik községeken át Nagy-Szurdokra vezet, honnan a Csernovetz völgyében fekvő Centum-Puteibe vezet innen a Paula-hegyen Königsgrad és Füzesen keresztül Zsidovin és Berzoviába irányul, hol a hasonnevű folyó át van hidalva. Innen az út Rafna felé hajlik a Vurvu-Petire haladva, Ahibisnél magasra emelkedik, azután Ezeresen át Caput-Bubalihoz érünk. Innen az út Tibiscumba (Zsuppa) vezet.

A másik útvonal a Duna balpartján a Cserna torkolatánál fekvő Ó-Orsovánál, a volt Transdiernánál kezdődik és egyenes irányban Tibiscumig tart s a birodalmi útvonallal Egeta (Milanovác, Szerbiában) és Drobotán (Csernetz, Szerbiában) át volt összefüggésben.

Innen észak felé halad az út Ad-Mediamig (Mehadia), azután tovább vezet a Bisztra völgyébe Agnavis (Zevoj?) felé, s a Pons Augustinál már Hunyad vármegyébe lépve, (Marga) Baucaron, Bukován, a vaskapui hágón, Zajkányon át a tartomány legelső fővárosába Sarmizegetusába ér.

Innen az út legnagyobb részt a hátszegi völgy keleti oldalán halad s az Órhegynél éri el a Sztrigyet és azután Ad-Aquas-t (Hydata, Kalán); innen egyenesen észak felé irányulván, eléri a Marost és Petrisnél (Arany) átmegy a jobb partra és a hegység aljában huzódván tovább, eléri Germizarát (Csigmo, Algyógy) és Blandianát (Karna). Karna előtt már Szarakszónál belép az út vármegyénkbe, és innen kezdve tüzetesebben fogjuk kísélni és leírni.

Ha valaki az Algyógy, Szarakszó, Akmár, Karna, Borberek Alvinczről Maros-Portusra vezető úton utazik, nagyobb részben a rómaiak által készített úton teszi meg sétáját, mert ez az út nagyjában reá van építve a volt rómaira.

Maros-Portus és Maros-Alsó-Váradja keleti részén hajdan Apulumnak extravillanuma, vagy pedig a M. Aurelius idejében ide betelepített colonia volt, s így már Apulumhoz tartozott.

Apulumtól északra fordul az út fővonala, s miként a leletek bizonyítják, gazdag, kultivált vidéken vonul mindig a Maros balpartján Tövis irányában egyenesen Bruclaig (Nagy-Enyed?). Enyedtől északra fekvő Miriszló községe közelében már elhagyja vármegyénket ezen fő útvonal, de azért mégis csak kísérjük a teljes kép megalkotása céljából továbbra is az utat.

* Lásd az utakat feltüntető térképet. I. tábla.

Innen Salinaehez (Felvincz vagy Székelyföldvár) ér, melynek nyomait gróf Eszterházy István kastélyának szomszédságában a Kápolna-hegy előfokán találjuk meg.¹ Ezen állomásnak a marosujvári sóbányászat adta tulajdonképpeni fontosságát. Innen a főirány a vármegyénkben fekvő »Káptalan« földjétől körülbelül a mostani vasútnak megfelelően halad Harasztos felé, majd az Aranyos terére csap át s Gyéres körül átlépve a folyót, Potaissára (Torda) érkezik, mely a legio V. Macedonicának a főhadiszállása volt. Potaissától Pusztá-Csán, Ajton s Györgyfalva felé irányulva Napocára (Kolozsvár) érkezik, honnan az út — Castorius térképe szerint — Kardosfalva, Bács, Magyar-Nádas, Magyar-Gorbó, Türe, Sárd, Solyomtelke, Oláh-Köblös, Vásártelke irányában Optatianába (Zutor) vezet. Pusztá-Szent-Mihály felé Largianába (Magyar-Egerbegy), majd Alsó-Kékesen át Certiába (Romlott) s végül Zsákfalván át a megerősített határvárosba, Porolissumba (Mojgrád, Szilágymegyében) érkezvén, végét éri.

A másik fővonal hasonlóképpen Moesiából indul ki s a Duna jobbpartján fekvő Oescusból vezet Romula, Acidava, Rusidava, Pons-Aluti, Burridava, Castra-Traiana, Arutela, Praetorio állomásokon át érkezvén a vöröstoronyi szorosba s Praetorio (Boicza?) után a Pons-Vetusnál (Talmács?) a nagyszebeni völgybe lép át és Caput-Stenarumon át Cedoniába (Nagy-Szeben?) jut, honnan Szecsel, Szelistye, Nagy-Apold, Szerdahelyen (Cedonia?) át Konczára (Acidava?) érkezik, a hol vármegyénket már érinti. Innen Szászsebes felé, Lámkerék és Maros-Váradja felé irányul, s vármegyénkbe jutván, Apulumba érkezik.

A római aranybányászatnak góczpontja Ampelum (Zalatna) közvetlen állami úttal volt összekötve Apulummal. Vonala az Ompoly mentén Kisfalud, Tótfalu, Gaurény irányában a jobbparton s innen, de inkább Metesdtől a balparton haladva éri el Ampelumot (Zalatna). E központ hegyi ösvények s részben rendes utak által volt kapcsolatban a rómaiaknak hat bányacsoportja közül öttel és pedig: a fericseli és magyarhegyi; nagyalmási; corabiai; verespataki és az offenbányai csoporttal.

A római mellékútvonalak közül csakis azokat veszem fel munkámba, melyek vármegyénket érintik, vagy ezen keresztül mennek. Ilyen a bányavidéken át vezető út, melyet Téglás Gábor derített ki. Ez a Sebes-Körös völgyén fölfelé Rekiczelnék irányul, majd felkap a 791 m. magas Nagy-Hegyre (Muncsel-Mare), melyről Albakra ereszkedve, Topánfalván, Verespatakon (Alburnus Maior) át jut fel a 719 m. magas Corabiára, honnan leszállva, eléri Ampelumot (Zalatna) s innen az Apulumból kiinduló birodalmi úttal találkozik.²

Székely-Földvártól — tehát vármegyénk szomszédságában — ágazik el egy mellék útvonal, mely Vajdaszegnél az Aranyoson átkel

¹ Király Pál, Dacia Provincia Augusti, 1893. — Téglás Gábor, Tanulmányok, 1891

² Téglás Gábor, Tanulmányok. 1891.

és Kecze, Maros-Ludas, Dátos, Maros-Lekencze, Radnót, Orbó, Malomfalvára vezet.

Apulumból Balázsfalván át vezetett egy út Székely-Udvarhely felé, mely út által Apulum összeköttetésben volt Enlakával (Praetoria Augusta), Zetelakával (Sandava), Homoród-Szent-Mártonnal, Kőhalommal, Hévízzel és végre az ojtózi szoros nyugati torkolatát elzáró Bereczkkel (Angustia); Hévíztől kiindulva pedig Boiczával (Praetorio) volt összeköttetésben.

Apulumot jó utak kötötték össze Sárddal, Magyar-Igen, Czelná, Krakkó és Alsó-Gálddal is.

Maros-Ujvártól elágazott egy birodalmi mellékútvonal Vécés felé Füleházáig és Mikeháza felé.

Napocától (Kolozsvár) indult ki azon mellékútvonal, mely Alsó-Kosályt, Alsó-Ilosvát és a Besztercze-Naszód vármegyében fekvő Várhely (Burghallen) közvetve Apulummal kötötte össze.

Az előbbieken felsoroltam tehát azon római utakat, melyek részint vármegyénkre estek, részint pedig vármegyénkből kiindulva, Daciának legkülönbözőbb irányaiban fekvő helységeket összekapcsolták.

De a rómaiak nemcsak ezen épített utakat használták a közlekedésre, hanem vízi utakat is; eléggé kimutatják ezt a szállítók (utricularii) és a hajósok (nautae) egyesületei, melyek vármegyénkben főképpen Apulumban virágzó állapotok és körülmények közt éltek, s kikerül, mint a kereskedelem főtenyezőiről, később valamivel bővebben fogok szólni.

A római utak fenmaradott részeiből láthatjuk, hogy a rómaiak az útépitést a legfontosabb művek közé számították s hogy valóban a birodalom ütereinek tekintették, melyek a birodalom legvégső határaitól egyenesen Rómába a Capitoliumhoz, a birodalom szívéhez voltak vezetve; nagy gonddal készítették el tehát azokat. Az utazási idő megtakarítása céljából, hol csak lehetett, egyenes irányban vezették; útkanyarulatokat csak itt-ott találni, hol az építést a talaj miatt másképp nem lehetett eszközölni. A jeles római mérnökök azonban legtöbbször nem rettentek vissza a legnagyobb akadályoktól sem; hol két hegy, vagy domb közt mélyedés van, hatalmas töltéssel, vagy ívboltozatos építményekkel egyenlítették ki a talajt, vagy pedig, ha alkalmasabbnak tartották, bevágásokkal tették egyenletessé. A sziklák elől sem tértek ki az útépitők; levágták, átvágták azokat is vésővel, csákánnyal, igénybe véve, ha kellett, a tűznek romboló erejét is. Lágy talajon beástak mélyen, egészen az alaptalajig, melyet 10—20 cm. vízátthatlan betonnemű, vagy agyagos anyaggal földtek be, azután építették reá az utat, mely majdnem mindenütt három, még mai napig is tisztán kimutatható részből áll. A legalsóbb részt, mint alapot, nagy nyers kövekből, szikladarabokból rakták, a hézagokat kisebb kövekkel, vagy durva vakolattal töltötték ki; ezen részt statumen-nek nevezték. A közbelső rész kavics- és vakolat-keverékből készült, melyet jó

keményre dögöltek; ez a nucleus volt. Erre következett a felső rész, a kövezet, melyet nagy, 30—40 cm. vastag kövekből raktak; ezen kő burkolathoz mindig a legkeményebb kőnemeket vették; az egyes kövek szabálytalan sokszög alakúak és 0.5—1.0 négyzetméterrel is bírnak. Ezen nagy köveket sűrű cement-ráöntésbe rakták és keményen illesztették egymáshoz; az ily módon kövezettel ellátott útat aggernek nevezték.

A katonai úton a római mérföldeket számláló mér föld-oszlopok voltak alkalmazva. Nem tudni, hogy a sok mér föld-oszlop hová tűnt el; talán már a népvándorlás korszakában semmisítették meg, mert a létező adatok szerint csak néhány maradt fenn reánk, mint például az, mely a vármegyénken keresztülmenő fő útvonalon Ajton közelében, és az, a mely Veczelnél hasonlóképpen vármegyénken keresztül menő útvonalon találtatott.

Az Ajton közelében lelt mér föld-oszlop a távolságot adja Potaisától Ajtonig, 10 miliara téve azt (1 milia = 1.48 kilométerrel). Ezen mér föld-oszlop felirata, mely 1865-ben Kolozsvárt Szabó Ferencz külmagyar-utczai kertjében állott, a következő:

IMP
 CAESAR · NERVA
 TRAIANVS · AVG
 GERM · DACICVS
 PONTIF · MAXIM
 POT · XII · COS · V
 IMP · VI · P · P · FECIT
 PER · COH · I · FL · VLP
 HISP · MIL · C · R · EQ
 A POTAISSA ΛΑΡΟ.
 CÆ
 M · P · X

Olvasandó: Imperator Caesar Nerva Trajanus Augustus Germanicus Dacicus, pontifex maximus, (tribunicia) potestate XII, consul V, imperator VI, pater patriae, fecit per cohortem I Flavianum Hispanorum miliarium civium Romanorum equitatem. A Potaissa Napocae milia passum decem.

Ezen mér föld-kőoszlop Kr. u. 109—110-ik évből való.

A Veczel közelében talált mér föld-oszlop Apulumot említi Kr. u. 251—253-iki évekből, és Apulumtól XLV miliát számít. Ezen mér föld-oszlop felirata a következő:

IMP C CAIO VI
 VIO TRABONIA
 NO CALLO P F
 AVG P A ET
 IMP C C VIVIO
 AFINIO CA // O
 VEF DOMINIA
 NO // // // // // // // //
 LVC // // // // // // // //
 AVG P P
 AB A /
 X L V

Olvasandó: Imperat. Caesari Caio Vivio Traboniano Gallo p. f. Aug. p. p. et imp. Caesari C. Vivio Afinio Gallo Veldominiano Volutiano Aug. p. p. Ab Apulo milia passum XLV.

Az oszlop jelenleg Kolozsvárt az Erdélyi Múzeumban van.

A legio XIII. Gemina, a legio I. Adjutrix és későbbi időkben a legio V. Macedonicának legénysége, valamint az azokhoz tartozó segédcapatok emberei, de még rabszolgák is nehéz, sok fáradságba és izzadásba kerülő munkát végeztek, míg vármegyénkben és a többi területeken ezen pompás utakat elkészítették. Az utak fentartására mindennütt út- és hidvámot szedtek, mit, tekintettel a mindig jókarban levő és legrövidebbre szabott utakra, az utazók bizonyára szívesen megfizettek; mert már akkor is ismerték a közmondást, hogy az idő pénz, mert a jó, egyenesirányú utakon gyorsan történt a haladás. Ennek megvilágítására szolgáljanak a következő adatok: Brundisium tengerparti várostól egészen Rómáig 360 római (= 72 földrajzi mérföld = 532·8 km.) mérföldnyi útát kényelmesen meg lehetett 10 nap alatt tenni. A bérkocsi tehát naponként átlag 36—38 római mérföldet hagyott hátra. Ha pedig felváltott lovakkal utaztak, mint az a gyorspostánál történt, akkor óránként 8 római mérföldet járhattak be. Caesar gyors útazásáról is ismeretes. Ő Rómától a Rhoneig (800 róm. mérf.) nem egészen 8 nap alatt tette meg az utat. Rómától Byzanzig 6—7—8 nap alatt lehetett jutni.

Megyénkben például Germisaratól (Gyógy) Blandianaig (Karna) 9 róm. mérföldnyi útát $\frac{1}{3}$ nap alatt, Blandianától Apulumig (8 r. m.) $\frac{1}{5}$ nap, Apulumtól Bruclraig (N.-Enyed 12 r. m.) $\frac{1}{3}$ nap, Bruclától Salinaeig (Felvincz 12 r. m.) $\frac{1}{3}$ nap, Salinaetől Potaissaig (Torda) $\frac{1}{3}$ nap alatt, Potaissától Napocaig (Kolozsvár 24 r. m.) $\frac{2}{3}$ nap alatt magánszekéren kényelmesen el lehetett utazni. Az utazási idő tehát Gyógytól Kolozsvárig alig került 2 napba. Ismeretes dolog, hogy legujabb időkben az erdélyi vasútak építése előtt még a hatvanas években sem lehetett hamarabb megtenni a most feljegyzett utat, ide nem számítván a kavicscsal, vagy sárral borított útnál előforduló kellemetlenségeket.

4. A római castrumok, őrhelységek, coloniák és municipiumok.

Mielőtt vármegyénk területe történetének leírására áttérnék, a jobb megértés és világosabb felfogás kedvéért előbb a történet dolgok színhelyét vázolom rövid vonásokban, hogy azután annál összefüggőbben és kitérések nélkül adhassam elő azon történeti eseményeket, melyekről tudomást szerezhetünk a fennmaradott emlékekből.

A római helységek vármegyénkben való elhelyezése szerinti tárgyalásánál legcélszerűbbnek látom ennek alapjául vármegyénk mai beosztását venni zsinormértékül, de egyuttal a földrajzi, hegy- és vízrajzi viszonyokat is tekintetbe véve, első sorban azon helységek kerülnek tárgyalás alá, melyek a Marosnak mint vármegyénk főfolyójának mentén és általában a Maros völgyében léteztek; azután a sor azon helységekre kerül, melyek a Maros mellékfolyói mellett, vagy közelében feküdtek, s végre azon helységek következnek, melyek vármegyénk mellékvölgyeiben feküdtek.

Azért választottam a folyóvizeket kiindulási pontokul, mert a folyók és patakok természeti viszonyok alapján kötik össze a szomszédokat, míg ellenben a hegyek azokat egymástól elkülönítik.

A rómaiak Daciában volt helységeinek fekvését és kiterjedését általában nem lehet mindig kellő pontossággal megállapítani, mert pontosan és teljesen megbízható irott okmányok azokról nem léteznek. Herodotos, Caesar, Ptolemaeus, a Peutinger-féle táblák, Jordanis és a ravennai Névtelen stb. mind igen hézagos munkákat hagytak hátra; a sok száz év lefolyása alatt a népvándorlás vad csordái pedig leromboltak mindent s talán sehol sem annyira, mint éppen Daciában. Későbbi időkben a békés földmivelők ekéi, a földet egyengetve, az alkalmatlan romokat és törmelékeket elhordták és a használható anyagokat új építésekre alkalmazták. Innen van az, hogy csak azon helységeknak hol-létét s némelykor azt is csak megközelítőleg lehet megállapítani, a hol a maradványok, ha csonkán is, de még is csak megvannak a föld felszínén, vagy alatta. A mi az egész Daciára vonatkozik, az természetesen érvényes marad a mi vármegyénk területére nézve is, miért is e tekintetben csak a leletekből lehet megítélni, hogy a most létezők közt mely községek helyén, vagy melyeknek közelében voltak római helységek?

Az említettek szerint fogom e helyen a vármegyénkben egykor létezett helységeket könnyebb áttekintés végett csak egyszerűen összefoglalva felsorolni, vármegyénk északi részéből kiindulva dél felé lejöven, mindig felemlítve azon járást, melyben voltak. A római leletek alapján megállapíthatók a következő helységek, hol római telepek voltak:*

* A telepek megállapításánál elvül szolgált, hogy csak azon helyeket tekintettem római telepeknek, hol római leletek kerültek napfényre; különösen azokat, hol római épületmaradványokra, vagy temetkezési helyre akadtak; kevésbbé vehetők számba azon helyek, hol csak iparczikkek, vagy érmek találtak.

I. *A marosujvári járásban*: Maros-Ujvár, Felső-Ujvár, Csekelaka, Oroszi, Maros-Gezse, Kutyalva, Káptalan, Ispánlaka; Torda-Aranyos vármegyéhez tartozó, de a Marosnak vármegyénkbe nyuló félszigetén levő Maros-Bogát. Ide vehető a tőszomszédságban levő Felvincz, M.-Décse és Vajdaszeg is.

II. *A nagyenyedi járásban*: N.-Ényed, Felgyógy, Diód, Paczalka, Kis-Solymos, Magyar-Lapád, Maros-Szentkirály, Fugad, Tompaháza, Felső-Orbó, Vládháza.

III. *A csombordi járásban*: Háporton.

IV. *A balázsfalvi járásban*: Balázsfalva, Karácsonfalva, Besenyő, Székás, Szász-Csanád, Monora.

V. *Az alvinczi járásban*: Sibisán, Maros-Váradja, Berve, Karna, Alvincz, Borberek, Poklos és ezen járás közepén fekvő Gyulafehérvár Maros-Portussal.

VI. *A magyarigeni járásban*: Kisfalud, Sárd, Magyar-Igen, Krakkó, Boros-Bocsárd, Vajasd, Alsó-Gáld, Tibor, Felső-Gáld, Ompolyicza, Tótfalud, Petrosán, Zalatna.

VII. *A verespataki járásban*: Verespatak, Abrudbánya, Korna, Valca-Doszului, Topánfalva és hozzávéve Offenbánya. Végre:

VIII. *A kisenyedi járásban*: Vizakna, Sorostély, Hosszutelke, Spring és Gergelyfája.

Ha ez alkalommal csak egy pillantást vetünk vármegyénk térképére, azonnal szemünkbe ötlök azon körülmény, hogy vármegyénk mindenik irányában voltak római telepek. De a felsoroltakon kívül még számos helységek léteztek e vármegyé területén, melyek részint még nincsenek kiderítve, részint már egészen eltűntek a föld színéről.

Az egyes helyeken előforduló leletek alapján megítélhetjük azoknak mibenvoltát, miért is a leletek összegyűjtésére és tanulmányozására fősúlyt kell fektetni, mert bizony keveset tudnánk a rómaiak ittléte alatti működéséről, ha a régészeti leletek s ezek közt főképpen a fölíratos köemlékek mint eredeti okmányok nem szólanának.

Az Alsófehér vármegyében eddigelé napfényre került leletekről tüzetesebben fogok szólani a III. részben.

A mint Trajanus császár alatt a dák háboruknak vége lett, első sorban igyekezett Daciának, mint új római tartománynak, határait is megerősíteni és a netán betörő szomszédok ellen védelmezni, miért is a különböző helyeken felépülő helységek létesítése mellett egyúttal a határokon katonai őrhelyeket állíttatott fel és nagy sánczokat emeltett, melyeket rendszeren 3—10 méternyi széles árkokkal erősített meg. Ezen fontos munkálatok a Trajanus után következő császárok alatt annyira haladtak, hogy nem sokára egész Dacia sánczövvel volt körülvéve, még pedig sok helyen kettőssel. A többnyire 3 méternyi vastag sánczoknak maradványai sok helyen még ma is láthatók; néhol 1—2½ méternyire emelkednek ki a talaj fölött. Itt-ott pusztá földfelhányásból állottak pallisadokkal ellátva, némely helyen kőből épített falak voltak, melyek a tartomány határainak domborzati minő-

sége szerint minden mélyedést hiven követvén, majd magas hegyekre emelkedtek fel, majd aztán mély völgyeket szeltek át, majd folyókon ugrottak át. Sok helyen, főképpen az északi határvonalon, találni 1500—2000 lépésnyi térközökben kisebb-nagyobb erődöknek nyomát; némelyek 16 □-méternyi csekély területűek, melyek ennél fogva inkább csak őrházak lehettek.

Vármegyénk területe Daciának úgy szólván szívét képezvén, természetesen nem mutat fel ily határvonalakat, miért is ezeknek bővebb leírását ez alkalommal mellőznöm kell, olvasóimat az ezekről irt szakközleményekre utalván.¹

A római telepítések nem terjeszkedtek ki Daciában egyformán az egész tartományra. Így például a mai Oláhországban (Dacia Maluensis) hihetőleg csak kevés telepítés volt, mert látjuk, hogy a Kárpátoktól (Montes Bastarnicae) kelet felé a Dniesterig (Tyras, Danastus) a határsánczon kívül nagyon kevés jel maradt fenn, melyekből ott létezett római coloniákra lehetne következtetni. Sokkal sűrűbben lakhattak római telepesek a mai Moldvában (Dacia Maluensis északkeleti része), a Bánság (Dacia Apulensis délkeleti része) és Erdély fő völgyeiben (Dacia Apulensis területe és Dacia Porolissensis déli része). Ezen területekre esnek mindazon helységek is, melyek a Peutinger-féle táblákon és a ravennai Névtelen feljegyzéseiben előfordulnak.

Ugy látszik, hogy a rómaiak, a mint azt a helységek dák hangzásu neveiről következtetni lehet, legtöbbszörre már létező dák helységeket népesítettek be, s csak kivételesen létesítettek hadászati vagy közgazdasági szempontból alkalmas helyeken új telepítéseket, melyek azután római neveket kaptak.

A Hunyad vármegye területére eső Sarmizegetusa (Várhely) nevű colonia megalapítása Kr. u. 109—110-ik évekre esik s D. Terentius Scaurianus legatus által a Legio V. Macedonica legénysége segítségével ment véghez.² Innen kiindulva Apulumig (Gyulafehérvár) a Peutinger-féle táblákon, tekintettel a ravennai Névtelen feljegyzéseire, ott helységet látunk, u. m. Ad-Aquas, Petris, Germizara, Blandiana és Burticum. Ad-Aquas minden bizonynyal Kis-Kalán helységnél volt.³

Csigmó és Gyógy helységek közelében Germizara volt. A Gyógy közelében talált feliratos kő és római falaknak még látható maradványai bizonyítják ezt. Ezen kő emléknek fölirata a következő:

¹ Eutropius VIII. 2. Griselini: »Geschichte des temeser Banates« I. 295., 296. l. Friedberg térképe. Torma Károly: »Adalék északnyugati Dacia föld- és helyleiratóhoz« 35. lap. Corpus Inscript. Lat. III. 827. l. Schaffarik P. Jos.: »Slavische Alterthümer« I. 520. l. Marczinsky: »Beschreibung Podoliens« I. 186. l. Perthes Justus: »Mittheilungen 1857.« 129. l. Kiepert térképe. Goos Károly: »Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens«, a segesvári gimn. értesítőjében, 1874. 24—29. l. Király Pál és legújabbán Téglás Gábor bő és jeles tanulmányai.

² Corp. Inscript. Lat. III. p. 228. és III. 1443.

³ Corp. Inscript. Lat. III. 1407.

HANC TIBI MARMOREO CAESAM DE MONTE DICAVI
REGINA VNDARVM NYMPHA DECVS NEMORIS
VOTO DAMNASTI PERFECTA QVEM PRECE BASSVS
MOENITAE PROPTER MOENIA GERMISARAE.¹

Petris római helység Kis-Kalán és Csigmó közt létezhetett; ezen helység is Hunyad vármegye területén lévén, csak mint szomszéd helységet említém fel; különben sem tudunk róla valami sokat.

Burticum (Borberek) római helység 8 milia, azaz 11·84 km.-nyire feküdt Apulumtól (Gyulafehérvár), ez teljes pontossággal Borberek községre vall, s ha Rösler szerint a thrák szó: Burt, annyit teszen, mint hid, akkor e fogalom is ráillik ezen a Maros mellett, hidképpen szolgáló helységre.

Ha Csigmótól (Germizara) kelet felé hasonlóképpen 8 miliat (11·84 km.) számítunk, akkor Algyógy és Borberek közt találjuk megközelítőleg Blandia (Karna) helység hollétezését.² Blandiana (Karna) helység-nél már beléptünk vármegyénk mai területére. E római helység nem lehetett igen nagy terjedelmű, vagy általában nagyon fontos, mert alig vehetők számba azon római leletek, melyek innen származnak; a mi azonban abban is lelheti okát, hogy ezen terület még nagyon csekély mérvben van kikutatva.

Blandiana (Karna) tőszomszédságában Burticum (Borberek) római helység vala, mely helységtől hid vezetett át a Maros balpartjára azon úthoz, mely mai nap is létezik Alvincz és Alsó-Maros-Váradja, illetőleg Maros-Portus közt. Ezen helység története hasonlóképpen nincs még kiderítve, mert itt római épületmaradványokat eddigelé keveset találtak; innen csak néhány feliratos kőemlék, több római szobormű (a Teleky József féle kertben) ismeretes.

Ezen még kevésbé ismeretes római helységtől északkelet felé feküdt Apulum (Gyulafehérvár). Apulum, Dacia ezen katonai fővárosának fekvését, kiterjedését és történetét a nagy számra menő kőemlékek felirataiból, egész épület és épület-csoportok alapfalainak maradványaiból, az ezerekre menő dísz tárgyakkból és iparczikkekből, valamint házi eszközökből, melyeket eddigelé itt találtak s folytonosan még most is találnak, teljes biztonsággal megállapíthatni.

E hatalmas város a mostani Maros-Portus és Alsó-Váradjától Gyulafehérvár városán a Várhegyen keresztül Kisfalud felé húzódott. Egész területén mindenütt 1—2 méternyire, de itt-ott 10 centiméternyire beásva a földbe, a föld alatt római maradványokra akadunk. Ezen itt talált római épületek, padozatok maradványai stb. elhelyezéséből a régi Apulum kiterjedését és alakzatát meglehetősen pontossággal

¹ Corp. Inscript. Latin. III. 1395.

² Téglás Gábor határozta meg Blandianának fekvését. L. Arch. epigr. Mittheilungen aus Österreich-Ungarn XIII. k. 2. füz. 199—200. l.

meg lehet határozni.¹ A római hódítók már Trajanus császár idejében rögtön felismerték ezen terület fontosságát, miért a meghódítás után közvetlenül épített itt a Legio XIII. Gemina és a Legio I. Adjutrix a Várhegyen (a mostani vár területén) álló tábort.² A legio I. Adjutrix csak kevés ideig maradhatott itten, mert eddigelé kevés nyomára akadtak.

Ismeretes innen a bukaresti muzeumban levő bélyeges téglá, melynek bélyege: LEG XIII GE I ADI. —, mely arra vall, hogy a két legio együttesen működött a tábor megalapításánál. Ezen bélyegen s néhány feliratos kőemléken kívül részemről nem ismerek egyebet Apulumból e legióról, mivel sem a budapesti Nemzeti Muzeumban, sem a kolozsvári, nagyszebeni, vagy dévai muzeumokban szorgos kutatásom daczára sem találtam e legiótól egyetlen bélyeges téglát sem, mely Apulumból származott volna.

A Legio I. Adjutrixot Trajanus császár, mikor látta, hogy a tartományban már helyre van állítva a rend és biztonság, áthelyezte Pannoniába.

Apulum álló tábora (Castrum) mellett keletkezett egy polgári község a legiók kiszolgált katonáiból, a veteranusokból és gyarmatosokból; ez a község Kanabae nevet kapott. Eleinte csak kisebb házakból állott, melyekben a markatánsok élelmi szereket árusítottak a katonák számára, később — nagyobb házak építtetvén — a polgárok száma mindinkább szaporodott, úgy, hogy e község előljáróságot, sőt tanácsot is kapott, melynek élén a principes és magistri, és képviselők gyanánt a decuriones állottak. Antoninus Pius császár (Kr. u. 137—161.) alatt gyorsan emelkedett és gyarapodott a város; már Kr. u. 158. évben nagyszerű vízvezetékét építettek. Marcus Aurelius császár (Kr. u. 161—180.) első kormányzási éveitől a markomann háborúig fokozatosan tartott ez a virágzás, úgy, hogy ekkor Apulum túlszárnyalta Sarmizegetusát. honnan a délnyugati Daciának pénzügyi igazgatását, sőt a helytartók székhelyét is ide helyezték át.

Miután a markomann háborúk zivatara lecsendesült, Marcus Aurelius a Kanabae lakosainak szabadságait nagyon kibővítette és a Kanabae nevet Apulum névvel kicserélvén, a helységet municipiummá emelte. Ugyancsak Marcus Aurelius egy coloniát is ültetett át azután Apulumba, mely a municipium mellett lévén, azt jelentékenységre nézve nem sokára túlszárnyalta. Hogy ezen alkalommal új telepéseket Apuliából hozatott ide, az valószínű; s lehetséges, hogy innen kapta Apulum nevét is.³ Az itáliai Apuliában, a Frento folyam jobb partján, »Teantum Apulum« nevű város feküdt.

A mennyire ezen esemény idejére következtetni lehet, valószínű, hogy az Kr. u. a 180-ik év előtt történt, mely évből az Apulum név

¹ L. az erről készített térképet. II. tábla.

² L. az erről készített térképet, melyen az 1887-ben feltárt castellum-részletek is láthatók. II. és IV. tábla.

³ A Peutinger-féle táblán e helység Apula névvel van jelölve.

írásilag, azaz feliratos kőokmány szövegéből először mutatható ki;¹ s ezért ezen város a municipium Aurelii nevet is viselte.² Septimius Severus császár (Kr. u. 193—211.) későbbben jogot adott a városnak rendes évi tanácsválasztásra, miért is azután municipium Septimii Apulum nevet is kapott. Hogy Apulum már Kr. u. 180-ik év előtt municipium volt, bizonyítja a már fenn említett kőemlék, s hogy a város Gordianus császár idejében (Kr. u. 238—244.) még mindig municipium volt, bizonyítja egy ezen időből való kőfelirat.³

Ulpianus római jogász és híres író, Septimius Severus nevelője, a praetorianusok főnöke szerint a colonia Apulensis rég fennállott, midőn Severus császár Potaissát (Torda) coloniává emelte. Tehát bizonyos az, hogy ezen colonia története visszanyulik a Severus előtti időkbe, legalább Kr. u. 192-ig, és feliratokban Kr. u. 235-ik⁴ és 250-ik évekből még felemlítették.⁵

Ezeknél fogva, mivel a municipium a Kr. u. 180—238-ik évek közt és a colonia hasonlóképpen Kr. u. 192—235. években létezett, e két községnek ugyanegy helyen, egymás mellett kelle virágzania.

Nézetem szerint Apulum telepítése következőleg fejlődhetett: Első sorban felállították a katonai tábor⁶ a Várhegyen, azaz a Mamut nevű hegység keleti aljától kiinduló és elterülő fensíknak legkeletibb szélén, körülbelül a mostani vár keleti területén. A Kanabae, hol a veteránusok és a markatánsok letelepültek, csakis a tábor közelében lehetett, mert, mint már fönnebb is említém, a katonák innen vásárolták az élelmi szereket, ide jártak mulatni és borozgatni a legionariusok, itt voltak a tiszteknek és az altiszteknek asztaltársasági helyei. Ez tehát vagy a

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 986. Fölr. gyűjtemény 449. sz. a.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1132. Fölr. gyűjtemény 87. b) sz. a.

³ Corp. Inscr. Lat. 1433.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1139. Fölr. gyűjtemény 75. sz. a.

⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1176. Fölr. gyűjtemény 190. sz. a.

⁶ A rómaiak álló táborai, építészeti és hadászati szabályok szerint, mindenütt meglehetősen egyformán épültek, miért az általános szabályok az apulumi castrumra is alkalmazhatók, mert ugyancsak az előirt módzatoknak megfelelőleg találták az eddig tényleg feltárt táborokat, ugymint a Homburg mellett Németországban, az alsó-ilosvait Erdélyben és a gamzigradit Szerbiában is. Az ilyen castrum stativum várfalakkal volt bekerítve s oblongum (téglalap) alaku négyszögben épült, melynek párhuzamos hosszabb falai 600—650 m., a hasonlóképpen párhuzamos rövidebb falak 400—450 m. méretűek voltak. A falak külső szögletei vagy körívben voltak letompítva, vagy nagyobb őrtornyokkal ellátva. Mind a négy egyenesen húzódó falban tornyokkal megerősített kapuk voltak. Kisebbrendű, egymástól nyíllövésnyi távolságban levő tornyok erősítették többnyire a hosszfalakat is. A castrum falai kemény építmények, 1—1.5 m. vastag, 5—6 m. magasak, melyeket belülről lépcsőzetes, a tetején legalább 2 méter széles földhányás támogat. A falakon kívül mély, kettős, sőt hármas sorban ázott árkok futottak végig, csak a kapuknál szakadva meg. A tábor közepében volt a legatus lakóhelye, az irodák stb., a többi szabad téren voltak a katonák kisebbszerű házai, hihetőleg csak vályogból építve. Az apulumi castrum csekély maradványait feltárták, midőn 1897-ben a vár keleti részében a cs. és kir. hidászok számára építendő laktanya alapozási munkálatait végezték. (L. az erről készített rajzot. IV. tábla.)

katonai tábortól nyugatra lehetett, a tábor és a szőlőhegyek közt elterülő síkon, azon helyen, a hol a város III. (VI.) Károly császár és király alatt véghezvitt elköltöztetése előtt, még 1711-ben Gyulafehérvárnak »Borghó« nevű elővárosa volt, s hol számos római épület maradványai napjainkban is felszínre kerülnek, vagy pedig, a mi még valószínűbb, lehetett e Kanabae a vár alatt, attól keletre a völgyben, a mai glaciis egész területén, a főpiacz és a »Major« nevű városrész területén, a »Kutyamál« nevű szőlődombon átmenvén, egészen a »Királykút«-ig; mert ezen helyeken mindenütt találhatók római maradványok. E Kanabae későbbi időkben, midőn már municipiummá fejlődött, elfoglalta a mostani városnak majdnem egész területét, huzódván Kisfaludig.

A Marcus Aurelius császár által behozott colonia pedig, ha kifejtett véleményem helyes, akkor a mostani várostól dél felé kiterjeszkedvén, Maros-Portuson át a Maros partjáig és még azon túl Alsó-Maros-Váradja község északkeleti részéig foglalhatta el a területet.

Az ezen területeken eszközölt ásások még nem jutottak odáig, hogy azoknak alapján határozott véleményt lehetne kockáztatni; de ha a térképünkön kijelölt ásások helyeit tekintetbe vesszük, észrevehetjük, hogy főképpen Maros-Portus felé, egy tavon át vezető vasúti hid közelében, határozott négyszögű területet bezáró falak szöglettornyokkal voltak ellátva, mi által a colonia meg volt észak felé határolva s némileg elkülönítve a municipiumtól.

A municipium és a colonia tehát szervi összeköttetésben álló testvér községek lehettek.*

Ezen említett határfaltól északra esett a Marosnak bevezetett mellékága (csatorna), melynek maradékát még elég jól kimutathatni a majorbéli gör. kath. templom közelében és onnan az ugynevezett »Feneketlen tó«-ig; ezen át pedig a Maros főágáig vezethető vissza.

Az eddigelé ott, fájdalom, csak »rablóbányászat«-nak nevezhető, épületanyagot és kincseket kereső ásások eredményéből azonban legalább tudhatjuk, hogy a legszebb római tárgyak, melyek eddig a nyilvánosság elé kerültek, Maros-Portus környékén találtattak, mi azzal, hogy a colonia a municipiumot is tulszárnyalta, megegyeztethető.

Nincs e területről egyetlen épületnek tervrajza, kivéve azon csekély falmaradványok feljegyzését, melyet időről-időre, adott esetek alkalmával eszközöltem, mert mai napig is csak kisebb-nagyobb gödröket ásunk s azokból szedik ki a használható, többé-kevésbé becses tárgyakat és építő-anyagokat.

Az 1867—1869-ik években itt eszközölt vasúti munkálatok alkalmával áldozatul estek a falmaradványok a munkások csákány-csapásainak; senki sem törődött azzal, hogy legalább az épületek alapfalairól bárminő primitív rajzot készítsen; mindenki, ki ott tényező volt, ha csak

* Analog esetről tesz bizonyosságot a jelenlegi város és a volt várközség (1871-ig), mely utóbbinak saját várbarája volt a várban.

szert tehetett valami tárgyra, elstetett vele, hogy azt értékesitse magán vagy nyilvános muzeumokban.

Az évek hosszú során eszközölt katonai pionirgyakorlatok által is — minden tekintet nélkül — roppant sok becses anyag semmisült meg. Soha nem tudták összekötni a nyers gyakorlatot a tudományos kutatásokkal és azok eredményének rajzi felvételeivel. Nincs is remény, hogy e tekintetben a jövő jobbat hozand.

Némi vigasztalásunkra, jobban áll a dolog jelenben a várhelyen (glacis) levő területtel, melyen az Alsófehérvármegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi egylet 1888-ki december hó 29-én megkezdte a szabályszerű ásatásokat és azóta tekintélyes területet tárt fel, melyből a római házak fekvését, kiterjedését stb. elég tisztán lehet kivenni; de ezen egylet is, pénzerővel nem rendelkezvén, csak lanyhán folytathatja üdvös működését, sokszori félbeszakítás mellett.¹

Az egylet által feltárt rész határozottan mutatja, hogy az épületek a Legio XIII. Geminától származnak, de ugyanazt mutatják a Maros-Portus környékén talált épületek téglamaradványai is.

Az épületfalakból származó téglák vagy bélyegtelenek, vagy a Legio XIII. Geminának bélyegeit viselik.

Magánosoknak bélyegeivel ellátott téglák közül eddigelé még nagyon kevés ismeretes.²

Ugy látszik, a magán téglagyárosok nem igen alkalmazták Apulumban a téglabélyegeket, vagy az is lehet, hogy nagyobbbrészt a katonáktól vásárolták a téglákat a házépitők.

Ezen kérdés egyelőre függőben fog maradni, míg idővel több területet fognak feltárni.

Caracalla császár (K. u. 211–217.) utáni időkben, úgy látszik, mind a két község nehéz csapásokat szenvedett, mint azt egy K. u. 250-ik évből való kőfeliratból³ olvashatjuk, melyben Trajanus Decius császár nem csak »Restitutor Daciae«, hanem mint a »nova colonia Apulum« alapítója is ünnepeltetik. Ezen császár pénzei hátlapján ekkor a »Dacia Felix« körirat fordul elő.

De már egy évvel később, K. u. 251-ik évben, Decius Trajanus császárt legyőzték és megölték a gótok, kik Kniva herczegök alatt Moesiába betörték és utódjának, Trebonianus Gallus császárnak, már ugyanazon évben — 251-ben — kellett a győztestől adófizetéssel rövid békét vásárolnia, melyet azonban a gótok meg sem tartottak.

Marcus Julius Aemilianus hadvezér Kr. u. 253-ik évben Pannoniából a Dunán át a Dacia szomszédságában levő germán népek ellen vonult s ezek elismerték császárnak, de négy hónapig tartó császársága

¹ Legújabb időkben, úgy látszik, jobbra fog fordulni ez ügy, mert dr. Wlassits Gyula vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter egyletünk felkarolásáról gondoskodni fog a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelő bizottsága útján.

² L. a leletekről szóló részt.

³ Corp. Inscript. Lat. III. 1176. Főlrirat. gyűjtem. 190. sz. a.

után saját katonái által megöletett. Utódja, Publius Licinius Valerianus császár (Kr. u. 253—260.) kormányzása kezdetén már mozgósítanak a markomannok, és a gótok jól előre haladtak Thrakiában. S midőn e császár kelet felé indul, gyenge fia és uralkodó társa Licinius Gallienus (Kr. u. 253—268.) alatt Dacia sorsa eldőlt.

A nyugati gótok Kr. u. 258-ik évben már Dacián keresztül hatoltak Kis-Ázsiába s ezen évvel együtt megszűnnek minden további római nyomok és leletek Daciában.

A Legio XIII. Gemina és a Legio V. Macedonica azután a délnyugati Daciába (az azutáni Bánság) vonultak,¹ hol azonban sokáig nem maradtak, mert 260-ik év körül már Moesiába huzódtak vissza; ezen időre esik Daciának teljes elvesztése Marcus Aurelius Gothicus császár alatt.

Ezen eseményt különböző írók különböző évekre helyezték, de az legalább bizonyos, hogy Kr. u. 271-ik évben a provinciának elvesztése kétségtelenül befejezett tény volt s így megszűnt egyúttal Apulum is, mint római város, szerepelni.²

E városról egyelőre ennyi elég. Történetünk tüzetesebb tárgyalásának folytatása előtt, lássuk előbb a többi római helységeknek fekvését, általános képét és mivoltát; azután Apulum, mint vármegyénk területén levő legnagyobb és az egész vidékre, de még az egész tartományra nézve is nagy befolyással bíró város történetére majd visszatérek.

Apulumtól délnyugatra a hegyek közt, a mai Poklos falu fölött levő réteken, a püspöki erdő szomszédságában, római telepnek kellett létezni, mert bárhol, ha csak csekély mélységre is ásnak a falusiak, mindenütt találnak római téglákat és épületmaradványokat; miért is a nép ezen réteket »Téglarétek«-nek (Prate de keremide) nevezi. Ezen hely még nincsen kikutatva s még nincs sehol felvéve a régészeti munkákba.

Apulumtól majdnem egyenes irányban észak felé 12 római milia (1776 km.) távolságban feküdt Brucla nevű római város, melynek hol fekvését mai napig még nem lehetett teljes biztonsággal konstatálni, de a Peutinger-féle táblán Apulumtól kijelölt 12 milianyi távolságból látható, hogy Brucla nevű helységnek Tövis és Nagy-Enyed közt kellett léteznie, vagy pedig a Diód és Alsó-Orbó községek között levő területen. Vannak, kik Bruclát Vajasd községe területére helyezik, mert ennek területén is számos római leletre bukkanak; de Vajasd Apulumtól csak 10 kmnyire esik (712 milia), s akkor is, ha Apulumnak marosportusi részétől vesszük a távolságot, csak körülbelül 14 kmnyi távolságot nyerünk. Ezeknél fogva kikutatandó marad Bruclának hol fekvése és a Vajasd melletti római telepnek mivolta.

Egyelőre csak annyit mondhatok, hogy az adott távolság és az

¹ Corp. Inscr. Lat. 1629., I. 1633., 24.

² Bernhard: Geschichte Roms v. Valerian bis Diocletian, Berlin 1867. p. 153. Rösler: Röm. Studien p. 50.

ezen vidékről való leletek általában arra mutatnak, hogy Bruclának Enyedtől délnyugatra, tehát Tövis felé kellett feküdnie.

Minő város volt ez? az a kellő kutatások és ásatások hiánya miatt még nem mondható, de egy innen való feliratból, mely a collegium aurariorum-ot említi,¹ láthatjuk, hogy mielőtt a bányakerületnek helységei tekintélyre emelkedtek, az aranybeváltási hivatal hihetőleg e helyen volt.

Ackner M. J.² Bruclát Krakkó és Tibor községek közé helyezi, mit ő azzal okadatol, hogy ott egy római castrum lett volna és egy Krakkótól Alsó-Gáldra vezető római út nyomai is láthatók, s hogy Krakkótól északra egy mérföldnyi távolságban Csáklya község mellett egy hegyoldalon tömördek cserépedénytöredékek és emberi csontok találhatók, mely utóbbi hely, nézete szerint, Brucla város necropolis-a (temetkezési hely) lett volna, s hogy Tiborban és Krakkóban is római leletek fordulnak elő; végre pedig, hogy a krakkói reform. templomnak egy része a Legio XIII. Gemina bélyeges tégláival van kipadolva.

Mindezekből lehet ugyan következtetni, hogy Krakkó és Tibor környékén római telep volt, de hogy ez éppen Brucla lett volna, az a fönnebb mondottakból be nem bizonyítható. De leginkább nem áll azon nézete, hogy a Csáklyától északnyugatra eső hegyoldalon, hol egy patak mészkőszirtnek hasadékán zuhan keresztül,³ a Bruclához tartozó temetkezési hely lett volna. Ez már nem hihető, mert földrajzi fekvése és a távolság Tibortól nem teszi azt egyáltalán valószínűvé, mert hegyen, völgyön át menvén, mi okból sem vihették a rómaiak halottjaikat egy mérföldnyi távolságra; hisz Apulum, mint legnépesebb város, halottjait a város közelében levő »Kutyamál« nevű dombon és annak lejtőjén temette el, hol már több római kőkoporsót találtak; az 1896-ik évi január hó utolsó napjaiban ástak ki onnan a görög keletiek új temetőjében egy fedeles, de már régebbi időkben feltört és kirabolt egyszerű kőkoporsót. 1899. januárban pedig ugyancsak a Kutyamál nevű szőlőhegyen egész temetkezési helyet tártak fel.

Mire való lett volna a bruclai halottakat egy mérföldnyire fekvő temetőben elhelyeztetni?

Azonkívül tagadja azt, hogy ott római temetkezési hely lett volna, még azon körülmény is, hogy az ott talált cserépedénytöredékek nem római, hanem azelőtti korszakokból valók, a mint azt az onnan a nagyenyedi kollégium muzeumába és az alsófehérvármegyei muzeumba hozott példányok eléggé bizonyítják.

Igen valószínű, hogy azon regényes szépségű helyen már a rómaiak is fürödtek, éppen úgy, mint azt manap megteszik a vidékbeliek és az

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 941. Fölr. gyűjtem. 471. sz. a.

² Jahrbuch d. k. k. Central-Commission z. Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale II. k. 1857. pag. 87—88.

³ A nép mai napig is »római fürdő«-nek nevezi.

oda kirándulók. Lehetséges, hogy a rómaiak ott, a volt dák helység romjain, fürdőtelepet alapítottak volt.

Minő helység volt tehát Tibor és Krakkó közt, az még nincs megállapítva; eddig csak rámutathatunk, hogy ott is kutatásra alkalmas hely van.

Bruclától észak felé 12 miliát (1776 km.) tevő távolságban feküdt *Salinae*, valószínűleg a mai Felvincz és Székely-Földvár közelében, Maros-Ujvár átellenében. Ezen római telep minemüségé mai napig sincsen kiderítve, mert itt sem történtek szabályszerű kutatások és ásások; itt is csak a véletlenség által felszínre került fölíratos kőemlékek, bélyeges téglák és edénytöredékek mutatják, hogy e területen római telep volt. A Felvincz és Székely-Földvár közt létezett római tábornak nyoma még látható volt a harminczas években.¹

Felvinczet és Székely-Földvart, bár nem tartoznak Alsófehér vármegyéhez, azért említém fel, mert ezen községek vármegyénk tőzsomszédságában fekszenek, minélfogva a mi területünkre nézve is fontosak lehettek, s pedig annál is inkább, mivel ugy látszik, innen kezelték a vármegyénkhez tartozó marosujvári sóbányákat is. Lehet azonban, hogy a Maros-Ujvár melletti dombon, a mai Felső-Ujváron is római telep volt, mert a felsőujvári kastély fő bejárata fölött levő emléktábla szerint e kastélyt a múlt században (1700.) régi kemény várromokra építették. Az 1892-ik évben tártak fel a marosujvári hegyoldalon levő sétaterén egy római téglákból összeállított koporsót, melyben csontváz és valami szurkos anyagból összegyurt gömb volt.

A római *Salinae*-t rendszeren Tordára helyezték a történetirók, és pedig azért, mert Torda mellett gazdag sóbánya volt már akkor is. De ez csak önkényüleg tehető fel, mert a távolság Brucla és Potaissa (Torda) közt tényleg kétszer akkora, mint az a Peutinger-féle táblán van jelezve; itt csak 12 milia van feltüntetve, holott a valóságban 24 milia van e két helység közt. De az Ajton közelében talált mérföldmutató Potaissa helységét említi,² mi az adott körülmények alapján csak Torda területén lehetett, minélfogva Torda nem szerepelhet *Salinae* és egyúttal Potaissa nevek alatt egyszerre.

S ha a *Salinae* közelében levő gazdag sóbányákat e tekintetben mérvadónak vesszük, akkor is a körülmények inkább szólnak Felvincz és Székely-Földvár, mint Torda mellett, mert a marosujvári sóbányák nemcsak éppen oly gazdagok és nagyszerűek, mint a tordaiak, hanem sok tekintetben túl is haladják azokat, s a régi római bányaművelésnek sokkal fontosabb és lényegesebb nyomait mutatják, mint a tordaiak.³ Ezekon kívül Ptolemaeus földrajzi fokmeghatározása is teljesen meg egyezik azzal, hogy *Salinae*-t inkább Felvincz—Székely-Földvár közé helyezzük.

¹ Dr. J. F. Neigebauer, *Dacien*, Brassó 1851. pag. 244.

² C. I.: L. III. 1627.

³ *Jahrbuch der Central-Commission stb.* Wien I. köt. 1859. pag. 23.

Salinae története teljes sötétségben van; csupán a leletekből következtethetjük, hogy szép és nagy kiterjedésű város lehetett, valamint azt is, hogy innen két római út indult ki, az egyik a Maros mentén Gerend felé, a másik Harasztoson át Várfalva és Torda felé vezetett. Továbbá tudjuk, hogy a Legio XIII. Gemina és azután a Legio V. Macedonica is itt állomásozott.

Ezen helység egyszersmind vármegyénk északi határán van, miért is a fő útvonalon levő helységek rövid tárgyalását e vidéken ezzel befejezván, ugyanezen úton dél felé visszatérünk Apulumig, honnan területünk egyik mellékvölgyébe fordulunk, t. i. az Ompoly völgyébe, a midőn egyúttal Erdély Érczhegységébe jutunk és az ott létezett helységeket hasonlóképpen rövid tárgyalás alá vesszük.

Apulum és az Ompoly völgye közt négy helységet találunk, u. m. Kisfalud, Sárd, Magyar-Igen és Czelná községeket. A három első helyről ismerünk feliratos köveket, római téglákat, fedélcserépet és más tárgyakat, s néhány történetiró véleménye szerint Apulum városa kiterjedett Maros-Portustól egészen Magyar-Igenig. De ha így volna ez, akkor e város hosszkiterjedése körülbelül 12 kilométer lett volna.

Hene Xav. Ferencz nézete szerint Apulum igen népes és terjedelmes város volt, melynek közepén keresztül folyt a Maros s melynek kerülete 5 mérföldet tett ki.¹ Nem tekintve azt, hogy nem a Maros, hanem annak csak egy mellékága folyhatott a városon keresztül, igen nagy méretet vett fel Hene, mert akkor a város kerülete 37'10, átmérője körülbelül 11'99 kilométert tett volna ki.

Helyesebben fejezi ki ezt Király Pál, ki Apulumról e tekintetben következőleg nyilatkozik: »A municipium szerény fejlődési viszonyok között maradt mindig, de a colonia gyorsan emelkedik különösen Septimius Severus óta, kinek kegyeit annyira megnyeré a város, hogy a császár testvére, Septimius Geta,² mint Dacia helytartója, itt székelt. A hatalom e gondoskodása által a szerény kezdetekből indult alapítás egy emberöltő alatt virágzó várossá lesz s háztömegei a Maros jobb partján Portustól kezdve betöltik az egész síkot a mai városig; a várhegyet a castrum foglalja el, s ennek aljában és ezen túl egész az Érczhegység aljáig (tehát Magyar-Igenig) nyultak ki az utcák, majd a kertek, villák, gazdasági tanyák stb.«³

Tagadhatatlan azon tény, hogy Apulum igen terjedelmes város volt; de a Hene Ferencz által említett méretet mégis igen nagynak kell tekinteni, mert nem tehető fel, hogy Apulumnak hossza kétszer akkora lett volna, mint Budapesté, melynek hosszúsága most a Beszenyey-utczától a Közvágóhidig 6 km., kerülete pedig (a IV—IX. kerületeket véve) körülbelül 15 km. Pompeji városa eddig kiásott részének

¹ Hene Xav. Ferencz, Beiträge zur dacischen Geschichte. Nagy-Szeben, 1836. p. 80.

² Septimius Geta, Septimius Severus fivérét jól kell megkülönböztetni Publius Septimius Getától, ki Sept. Severus fia volt.

³ Király Pál, Apulum. Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyet. évkönyve. II. Kolozsvár. 1889. pag. 25.

hossza körülbelül 900 m.,¹ s az erről készített alaprajzon látható, hogy e város délkeleti és északnyugati határfalai már ki vannak tárva, minél fogva ezen irányokban Pompeji belvárosának határai a 900 meteren túl nem terjedtek.

Ezen összehasonlításokból kiindulva, veszem Apulum kiterjedését a legnagyobb méret szerint, Maros-Portustól egészen a püspöki felső malom közelében levő téglavetőig, mely kiterjedés 6.25 kmetert teszen.

Kisfaludtól Sárdig lehettek egyes nagy kertekkel körülvett villák, vagy gazdasági épületek, melyek onnan tovább is terjedhettek egészen Magyar-Igenig, hol a jelenben is művelés alatt álló kőbánya közelében nagy kiterjedésű római házfalak maradványai vannak, a melyek közt sok edénytöredék, római ezüst és bronz pénzek, bélyegtelen római téglák, földécserepek és 1895-ben egy igen érdekes bronztripus (háromláb) is találtatott.² Magyar-Igen területén tehát egy még ismeretlen római telep létezhetett, vagy volt a kőbánya körül egy falu (vicus), vagy esetleg Apulumhoz tartozó nyaralók is lehettek ott.

Sárd területéről nyugatra, az Ompoly völgyébe betérvén, első sorban az Ompolyicza község közelében levő kőbányával találkozunk, hol malachittartalmu kőzetek is fordulnak elő.

Hogy itt valami római telep létezett volna, az még nem mutatható ki, de tény az, hogy itt már ősidők óta köveket fejtenek.

Innen tovább haladva nyugat felé, Tótfalud községhez érkezőnk, mely falu fölött a Szentmihálykő nevű, hármas csucscsal bíró külön álló hegy emelkedik ki, melyen valószínűleg római őrtorony lehetett. Oda, t. i. a vár alá, telepítették később, 1384-ben, Goblin erdélyi püspök által alapított és Imre püspök által befejezett zárdába a pálos rendű szerzeteseket, kik, a monda szerint, tótok által műveltették a zárdához tartozó földeket; innen eredhetett Tótfalud község neve is. E falu nevének eredetét azonban mások különféleképpen magyarázzák meg.

E vár alatt találtak Opitz idejében, 1622-ben, két római feliratos sirkövet.³ Lehetséges, hogy ezen római sirkövek még a rómaiak idejétől fogva ott maradtak volt, de lehetséges az is, hogy a pálosok Petrosán vagy Zalatnáról (Ampelum) szállították oda éppen úgy, a mint például Gyulafehérvárról Kolozsvárra, Nagyszébenbe, Dévára, Budapestre, Bécsbe és más helyekre vittek föliratos köveket.

A Petrosán község területén létezhetett római telep mivoltáról hasonlóképpen majdnem mit sem tudunk; itt is sok római maradvány s néhány feliratos kő került a föld felszínére.

Ezen fő útvonal végén jutunk Petrosánon át a mai Zalatna (Ampelum) bányavárosba. Petrosán vidékén, mint említém, számos római marad-

¹ Overbeck, Pompeji térképe. 1884.

² A Nemzeti Muzeum tulajdonába ment át.

³ Corp. Inscript. Lat. III. 1223. Fölirat. gyűjtem. 457. sz. a. és 1312. Fölirat. gyűjtem. 458. sz. a. Legújabbán, 1898-ban, feliratos követ, vízvezeték-csőveket és római téglákat találtak.

ványokat ástak már ki a földből s jelenleg is találtak ott folytonosan régiségek. Még 1717-ben alapfalak és egész római épületsorok voltak láthatók Petrosán és Zalatna közt egy hegylejtőnél; az Ompoly balpartján pedig alap-épületrészeket fedeztek fel. Hajdan jelentékeny bányahely lehetett, melyet a hosszú idők viharai eltemettek a nélkül, hogy valakinek eszébe jutott volna valami rajzot vagy leírást hátrahagyni azokról. A zalatnai vasút építésénél is előkerült több oszlop és faragott kőmaradvány.

Ampelum (Zalatna) minden kétségen kívül római bányaváros volt, s mindenesetre azon római városok közé tartozott, melyek a római hódítás első éveiben alapítottak; mert innen ismerünk egy a Kr. u. 158-ik évből való fölírtos követ, tehát a hódítás utáni 40-ik évből.¹ Szép város lehetett, mit a gazdag leletekből, a művésziesen kidolgozott oszlopmaradvány- és tömérdek építőanyagból igen könnyen lehet következtetni; de hogy minő terjedelmű és általában milyen külsejű lehetett, azt a kútforrások hiánya miatt megmondani nem lehet; annyi azonban látható az ottani lelethelyekből, hogy a római város keletre, Petrosán felé jóval tovább terjedett, mint a mostani város. Ugyancsak a várostól keletre egy szép tisztás fekszik, mely Trajan-rét (Pratulu lui Trajanu) nevet visel, hol a zalatnaiak mai napig nyári multságokat szoktak rendezni. Ampelum vízvezetékei még mai nap is üde forrásvizet szolgáltatnak; ilyen van egy a kohó-hivatal közelében.

Feltűnő, hogy a római fő útvonal csak Abrudbányáig vezetett, honnan csak hegyi ösvények indultak ki a tulajdonképpeni aranybányák kiaknázása céljából létesült telepekhez. Feltűnő azért, hogy az arany után oly annyira sovárgó rómaiak a közlekedési eszközt itt elhanyagolták, holott a bérceken átvívó utak nehéz előállításától más, kevésbé fontos helyeken sem rettentek vissza.

Forrásaim szerint ott hat római bányacsoport volt, u. m. a fericseli, magyarhegyi, nagyalmási, corabiai, verespataki és az offenbányai.²

A bányákban talált leletekről más helyen lesz szó; itt csak azt akarom kifejezni, hogy a telepek kiterjedésére és milyenségére nézve, az eddigi kutatások alapján, még nem lehet megfelelő képet adni.

Ezen aranybánya-telepek közt legnevezetesebb minden bizonynyal *Alburnus major* (Verespatak) volt. A római bányamivelés egész nagyszerűségében a Verespatak mellett emelkedő meredek sziklabérczen mutatkozik, mely »Vár« (Cetatea mare és mica, nagy és kis vár) néven ismeretes. E név igen találóan reá illik ezen égnek meredező, de újabbi időkben egy francia bányatársaság által robbantatások által erősen megrongált és megcsonkított sziklacsúcsra, mert kívül-belül kerek váralakja van, hová az északi oldalon csak egyetlen nyílás vezet. A déli oldala

¹ Corp. inscr. Lat. III. 1299. Föilir. gyűjtemény 343. sz. a.

² »Fericeri« katonai térképen. Király Pál: »Dacia Provincia Augusti«, Nagy-Becserek, 1893. I. k. 354. l. Téglás Gábor: »Tanulmányok a rómaiak aranybányászatról«, 38 kv. l. és térkép.

erősen el van pusztítva. Még 1865-ben láttam e vulkánszerű töbört (krater) meglehetősen ép szépségében, de 1895-ben már megrongált állapotban találtam. Alatta a mélységben több száz méternyire a föld alatt léteznek még a rómaiak s hihetőleg már a dákok által is megmivelt tárnák.

A római bányamivelést a mostanítól könnyen meg lehet különböztetni. A rómaiak ugyanis a szádát (Mundloch) általában szilárd kőzetbe vésték, hogy a tárna száraz falazatu legyen, s az egész ívalakkal bírt. Gyönyörűek a Csetate alatti tárnákban a simára vésett falak, melyek mai napig láthatók.¹

Hogy azonban ezen munkálatok igen régiak s még az ősdák uralom korából valók, mutatják a majdnem mindenütt észlelhető nyomai a tüzvel való bányászatnak; de hogy a rómaiak itt a bányászatot nagyban mivelték, mutatják az itt és a közel eső vidéken gyakran talált római bánya-mécsesek, műszerek, házi eszközök, ékszerneműek, pénzek, feliratok, edények, hamvvedrek és egész sírmezők. De leginkább föltűnteti a rómaiaknak hajdanában nagy szorgalommal itt üzött bányászatát a Libellus Aurarius,² mely viaszalapjain teljes hitelű római értesítést nyújt némi dolgokról, melyek a bányászat körébe tartoznak. Ezen táblák közül az elsőt 1786-ban találták; közelebb, 1855-ben is, Verespatakon egy újabb aranytelek-megnyitási kísérlet alkalmával, midőn a tárna tovább nyitattott a hegy belsejébe, véletlenül egy római tárnára bukkantak, melyet, úgy látszik, vad népek ellenséges berohanásakor szándékosan és sietve hagytak oda, mert a száda oly ügyesen volt fatörzsekkel elrekesztve, hogy felismerni lehetetlen vala. A még ép,³ de kénrakodványos törzsek elmozdítása után ott bennt a tárnában 25-nél több viasztáblát találtak sok más tárgy mellett, melyek a leletekről szóló részben tüzetesebb tárgyalásra kerülnek. Az itteni aranybányászatról pedig a történelem fonalán még lesz szó.

Megyénk járásai szerint felsorolt többi római telepek, úgy a Maros mentén, valamint megyénk keleti, déli és északi részében, kiterjedés és alakzatra nézve teljesen ismeretlenek még mai napig is, mert a rendszeres kutatások hiánya miatt, minderről még mit sem szólhatunk. Egy-két fenmaradt faltöredék vagy csekély számú leletek alapján képet még nem alkothatunk magunknak azokról; de az eddig napvilágra jött tárgyakból már annyit következtethetünk, hogy várme gyénk

¹ Midőn 1895-ben újból meglátogattam e bányát, magammal hoztam innen egy épen maradt vékony deszkadarabot, mely gáliczos vízzel van telítve.

² Libellus aurarius sive tabu'ae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae cet. quas nunc primus enucleavit, depinxit, edidit Joanes Ferdinandus Massman. Lipsiae. 1840. — Dr. Érdy János: »Erdélyben talált viaszos lapok«, Pest, 1856. — Detlefsen: bécsi cs. kir. tud. Academia Sitzungsberichte. 1858. 89. l. — Finály Henrik Lajos: »Az erdélyi bányákból került viasztáblák és az ősrómai folyóírás«, Erdélyi Muz. Egylet évkönyvei III. füzet 1861. 75—88. l.

³ Innen van az általam muzeumunkba hozott, fönnebb említett deszkadarab is.

területének azon részeiben mind csak kisebb rendű telepek voltak, melyeken a lakosság főleg földmiveléssel foglalkozott, mi a Maros balpartjától keletre eső kedvezőbb talajviszonyoknál fogva igen valószínű, vagy pedig inkább csak egyes legionariusok csapatai által lakott őrhelyek voltak. Az itt létezett római helységek mivoltáról többet mondani ez idő szerint nagy merészség volna. Reméljük azonban, hogy a szerencsésebb jövő a most már egyengetett úton előre haladván, rendszeres kutatások folytán pontosabb és kielégítőbb eredményt hoz magával és egyúttal több világosságot is áraszt e régi, a föld színéről teljesen eltűnt helységek mibenlétére nézve.

5. Apulum álló táborának megalapítása.

A vármegyénk területén lefolyt események történetének kezdőpontját abban találjuk, midőn Daciának a rómaiak által történt elfoglalása után, Trajanus császár első sorban arra gondolt, hogy a meghódított tartományt biztosítsa azutáni időkre is Rómának, mi végett Sarmizegetusa helyreállítása mellett a hadászati szempontból oly fontos helyet vármegyénk szívében kellő védelmi állapotba hozta s e célból megalapította az apulumi álló táborát, felhasználván erre a I. Adjutrix és XIII. Gemina legiókat s a hozzájuk tartozó segédcsapatok legénységét. Ezen pont megerősítésének egyik főcélja az aranybánya-kerületnek és a Viminaciumba való esetleges visszavonulásra alkalmas útnak biztosítása volt.

Ugy látszik, Trajanus az e helyen létezett dák város romjait nem vette igénybe, hanem az említett legiók által egy egészen új, hatalmas táborát állított fel a Mamuthegy aljától keletre elterülő fensik határán, azon helyen, hol a mai vár áll.

Nem minden fontosabb ok nélkül választotta ki a császár a tartomány védelmére szánt eme nehéz munkára éppen a I. Adjutrix és a XIII. Gemina legiókat. Ismerte ő e két jeles, harczias, edzett katonákból álló legiót; tudta, hogy ezek legalkalmasabbak a hódítás nehéz munkájának gyors véghezvitelére, sőt a meghódított tartománynak az után netán szükséges védelmezésére is.

Katonai értelemben véve, mindkét legiónak nevezetes multja volt, melynek néhány vonásban való felemlítését e helyen igen szükségesnek tartom.

A legio I. Adjutrixot Galba szervezte Hispaniában merész, edzett katonákból, s Kr. u. 68. évben Rómába ment velök,¹ hol ugyanazon évben, december 22-én, a veteránok elbocsátása és római polgárokká való felavatása bekövetkezett.² Rómában Otho által elpártolásra csábította

¹ Tacitus, hist. I. 6, 23, 31.

² Corp. Inscr. Lat. III. Dipl. IV.

magát¹ és Otho érdekében Vitellius és a germán hadsereg ellen vonult² s Brediacumnál kitüntette magát merészsége és félelmet nem ismerő bátorsága által.³ Otho halála után Vitelliushnak hódoltak ugyan, de az inkább magától távolabb kívánta látni őket, miért is e legiót visszaküldötte Hispaniába, hogy majd emberei valamely csataterén munkát találjanak és idővel kissé megszeliüljenek.⁴ Trajanusnak, mint a legio akkori legátusának, jutott azon szerencse, hogy e szilaj katonákat Germaniába vezethette⁵ a Kr. u. 79. óta hasonlóképpen Hispaniában állomásozó legio VII. Geminával együtt.⁶

Az ott vívott csaták után a legio VII. Gemina visszatért Hispaniába, míg a legio I. Adjutrix a pannoni hadsereggel Norbanus alatt Pannoniába ment, hol Nerva császár alatt (Kr. u. 96–98.) a german suevek ellen Felső-Pannoniában és Morvaországban harczolt (Kr. u. 91-ik évben vége lett e háborúnak) s vitézsége által Nervának és az általa éppen akkor adoptált Trajanusnak a »Germanicus« címét megszerezte. Ekkor Brigetióban (Ó-Szöny) állomásozott e legio. Ily körülmények mellett igen természetes, hogy Trajanus e legio hasznavehetőségét igen jól ismerte, miért is a Dacia elleni háboruban első sorban is alkalmazta.⁷

A bukaresti Szent Sabbas muzeumban levő s többször említett téglabélyeg⁸ igen világosan bizonyítja, hogy a legio XIII. Gemina és legio I. Adjutrix egy időben Daciában volt s így az apulumi állótábor megalapításában mindenestre tényleg részt vett.

E legio veteranusai többször fordulnak elő Trajanus kormányzása idejében. Így említ a Corp. Inscr. Lat. III. 1008. számú felirat⁹ egy veteránust a I. Adjutrixből, ki hivatalnok volt a tábor mellett keletkező gyarmatban, míg egy másik veteránus Trajanus császár jóllétére fogadalmi oltárt állított (Corp. Inscr. Lat. III. 1004)¹⁰ s hogy végre Tib. Cl. Valerianus centurio a legio I. Adjutrixből a XIII. Geminába átlépett.

Az apulumi állótábor berendezése után nem sokára visszaküldte Trajanus a legio I. Adjutrixot Brigetióba (Ó-Szöny); a hódítás első munkáiban szintén részt vett legio V. Macedonicat pedig Troesmisbe (Iglitza, Bulgáriában) helyezte át.

¹ Tacitus, hist. I. 26, 36.

² Tacitus, hist. II, 10.

³ Tacitus, hist. II. 23, 24.

⁴ Tacitus, hist. II. 27.

⁵ Plinius panegy. 14.

⁶ Mommsen: »Der suebisch-sarmatische Krieg Domitian's und der suebische Krieg Nerva's« Hermes-ben, III. pag. 115.

⁷ Froehner la colone Trajane append. Nro. 15. Henzen Nro. 6490.

⁸ C. I. L. III. 1628.

⁹ L. az ide csatolt fölíratok gyűjtem., 152. sz.

¹⁰ L. az ide csatolt fölíratok gyűjtem., 180. sz.

Ez időtől kezdve csak a legio XIII. Gemina maradt Daciában,¹ minél fogva úgy a mostani Alsófehér vármegye területén, valamint általában az egész tartományban ezen legio szolgáltatta a házi ezredeket, s bizonyára ő ünnepelte az első bevonulást az apulumi ujonan előállított állótáborba, szétküldvén csapatait vármegyénk és Daciának többi területére az őrségeket. Szükséges és illő tehát, hogy ezen legio történetével is foglalkozzunk néhány vonásban.

A legio XIII. Geminát már Augustus császár (Kr. e. 42. — Kr. u. 14 évig) idejében találjuk felemlítve.² Tiberius Claudius alatt (Kr. u. 41—54. évig) valószínűleg áthelyezettett Pannoniába, hol Fabius Fabulus legatusa volt Nero idejében.³ (Kr. u. 54—68. évig.) A Kr. u. 69-iki évben Otho mellett Vitellius ellen harcolt Vedius Aquila legatus alatt Castores közelében és Brediacumnál.⁴ Otho császár 3 hónapig tartó uralkodása után csatát és életét vesztette Vitellius ellen. A győztes Vitellius a legio XIII. Geminát erre büntetésül felhasználta a Cremonánál leégett amphitheatrumnak újra építésénél.⁵

Legiónk ezen kényszert el nem felejtvén, midőn Pannoniába visszatért, Vitellius elleni haragból Vespasiánhoz átállott.⁶

De a folyton nyugtalan és most hosszú harcz után vágyódó legio Paetovio (Pettau) táborában a Pannoniában állomásozó másik legióval, a legio VII. Galbianával, megegyezett s T. Ampius Flavianus helytartó tiltakozása ellenére, együtt elhatározták, hogy a moesiai legiókkal egyetértve Italiába betörnek Vitellius császár ellen. A legio XIII. Geminának egy csapata Antonius Primus vezénylete alatt harcolt a forum Alieni-nél s azután elfoglalta Paviát⁷ és a Moesiából érkezett három legióval megerősítve, körülvette Veronát s az így egyesült legiók elűzték a helytartót, s éppen a legio XIII. Geminára nézve emlékezetes Cremonánál fényes győzelmet arattak Vitellius fölött⁸ s midőn Vespasianus Vitelliust megbuktatta, a merész legio XIII. Gemina visszatért régi táborába Paetovióba. Vespasianus (Kr. u. 69—79. évig) áthelyezte innen a legiot Vindobonába (Bécs),⁹ honnan Domitianus császár (81—96. évig) alatt a legio a sarmat-suev háboruban részt vett, mely alkalommal szintén vitézül viselkedett e legio, mert a sok közül eddig napfényre került három kőfölraton kitüntetett katonáról van szó.¹⁰

Ezek után vissza ment a legio XIII. Gemina állomására, Vindobonába, hol meg is maradt a dák háborúk kitöréséig, midőn Traja-

¹ C. I. L. III. Viaszostáblás VII.

² Tacitus, Ann. I. 37.

³ C. I. L. III. 4118.

⁴ Tacitus, hist. II. 11, 43, 44.

⁵ Tacitus, hist. II. 67.

⁶ Tacitus, II. 86.

⁷ Tacitus, hist. III. 1. 6. 7.

⁸ Tacitus, hist. III. 9. 10. 11. 21. 27. 32.

⁹ Mommsen z. C. I. L. pag. 510.

¹⁰ Henzen 6912.

nus császár (98—117. évig) jól számitván, e legiót behivta s Daciában nagy győzelmet aratott vele.

E rövid ecsetelésből megítélhetjük legiónknak erélyességét és bátorságát; megérthetjük mindazon óriási erőbe került munkákat, melyeket e legio Daciában véghezvitt, mely munkák kis részben fennmaradtak s bámulatunkat jogosan felkeltik. Megmagyarázhatjuk mind ebből Trajanusnak azon bizalmát, melyet e legióba helyezett, s mely bizalomban nem is csalódott, a mint azt a következőkben elég világosan fogjuk látni.

Midőn a két legio, a I. Adjutrix és a XIII. Gemina, a romba dőlt dák várost tekinteten kívül hagyván, a mostani várhegyen építették állótáborukat, ismételten bizonyították a rómaiaknak azon főelvét, hogy autonomikus szervezettel bíró városokba el nem helyezték legióikat, hanem azoktól kellő távolságra eső, különálló táborokba¹; mert a municipal-jurisdictio lényegesen különbözött s különbözik mai napig a katonai jurisdictiótól; szükséges volt tehát ezen elkülönítés a kétféle jurisdictio közt felmerülhető összeütközés elkerülése céljából. Kivételt e szabály alól Daciában csak Sarmizegetusa alapításánál látunk, melyet Kr. u. 110. évben a legio V. Macedonica már mint coloniát alapít meg.

Hozzáfogott tehát a két legio segédcapataival együtt körülbelül Kr. u. 107. vagy 108-ik évben a castrum stativum felépítéséhez, melyhez a kő anyagot a magyarigeni, sárdi, ompolyiczai s az Ompoly mentén fekvő kőbányákból szállították, a téglá anyagot pedig szintén mai napig is üzem alatt álló téglavető helyek talajából nyerték, s egy körülbelül 240.000—300.000 □-métert magában foglaló helyet négyszögben, 600—750 méter hosszúságban, illetve 400—500 méter szélességben tevő kemény építményi kettős fallal kerítettek be és pedig olyformán, hogy e négyszögnek egyik fala, a mint azt az 1897-ben a várban talált falmaradvány mutatja, kelet felé néz², az ezen fallal szemben kellő távolságban (400—500 m.) levő második fal nyugat felé és a négyszöget bezáró két oldalfal ezeknél fogva bizonyára észak, illetve dél felé voltak felépítve, a mint ez a római tábor építési szabályainak teljesen meg is felel, a mennyiben a tábor négy falát rendszeren a négy világtáj felé szokták építeni.

A legio akkori augurjának előbb jóvá kellett hagynia a hely megválasztását³, mire aztán a katonai mérnökök (metatores castrorum) a tábor nagyságát, alakját és a bekerítő falak irányait tüzték volt ki, valamint azon pontokat is, melyekre a legatus, a főtiszték lakásait, a hivatalos helyiségeket, szertárat, templom vagy szentély helyeit, az egyes katonacsoportokat kellett elhelyezni, midőn mind ezt előbb czölöpökkel kijelölték.

¹ Fő forrást Apulum politikai fejlődésére találunk Mommsen értekezésében, Hermesben, VII.

² Lásd az erről készített tervrajzot. IV. Tábla.

³ A tábor és általában bárminő ház építése vallási ténykedéshez tartozott.

Az apulumi tábort bekerítő falak 1—1'05 m. vastagok, melyek kettős párhuzamos sorban húzódtak végig. Ezen két fal közti tér (1'8 m.) kövekkel és földdel volt kitöltve. Ezen kettős falhoz a táboron belül egy 6 meter széles, 1 meter vastag fal által határolt járda volt kellő magasságig felépítve; a kerítés belső fala s ezen határoló fal közti, járda alatti tér földdel ki volt töltve, keményre leverte, s a tábor falait védő katonák számára rendelve. E járdához széles lépcsők vezettek fel. Ezen kerítési védmű egészben véve 9'9—10 m. szélességű volt.

Ezen méretek talán nagyoknak tűnhetnek fel, de belenyugodhatunk azokba azonnal, ha más, s pedig nem eszményi, hanem a valóságban feltárt római állótáborok bekerítését szemügyre vesszük s a nálunk is valóságban napvilágra került maradványokat azokkal összehasonlítjuk.

Igy például kiástak Gamzigrad közelében (Szerbia) egy római tábor, mely a Timokvölgy védelmezésére volt hivatva.* Ott 8 meter vastagságú fallal bíró tornyok erősítik a nem vékonyabb tábor falát. Ott tehát a kő anyagból épített fal önmagára csak 2 meterrel vala keskenyebb, mint itt nálunk az egész, 10 meter szélességű védő építmény.

A külső, hatalmas faltól 36 méternyi távolságban van még egy másik belső falkerítés tornyokkal megerősítve, s így a tábor kettős bekerítése tulajdonképpen 44 meter szélességű tért vett igénybe.

A 240,000—300,000 □-metert magában foglaló tábor a középponton át egy észak-déli irányban menő vonallal két egyenlő részre, s egy más, de nem éppen a középponton keresztül menő, kelet-nyugati irányban menő vonallal az elsőre függélyesen, hasonlóképpen két nem egyenlő nagyságú részre osztották. Ezen alapvonalak irányában utakat készítettek a táboron keresztül. Ott, hol ezen vonalok végpontjai a bekerítő falat érték, kapukat készítettek a négy falban, mely kapuk a mondottak alapján a négy világtáj felé voltak irányítva. Az észak-déli vonal a fő alapvonal (cardo) nevet viselte és az ennek irányába eső kapu, mely a kelet-nyugat felé menő vonal (decumanus) által két egyenlőtlen félre osztott tábor része nagyobbikából kivezetett, a porta praetoria volt. Ezen nagyobbik részben el voltak helyezve a legio, a segédcsapatok és a lovasság legényei. A porta praetoriával szemközt, t. i. a kisebb tábori részből, kivezetett a porta decumana; a kelet és a nyugat felé néző kapuk közül az egyik a porta principalis dextra, a másik a porta principalis sinistra nevet viselte. Más kijárata nem volt a tábornak.

Ha feltesszük, hogy az apulumi castrum porta praetoriája dél felé, azaz Marosportus felé volt irányítva, akkor a porta principalis dextra a Mamut-hegy felé nézett, a porta decuma végre észak felé, azaz Sárd felé irányult.

* Kánitz F. által először tüzetesen megvizsgálva és leírva. Guhl Ernest és Koner Wilhelm Das Leben der Griechen u. Römer. Berlin 1876. pag 413—414.

A porta principalis sinistra tehát azon falban volt, melynek maradványait 1897-ben a mostani várban a cs. és kir. hidászok számára épített laktanya nyugati épülete alapozási munkálatai alkalmával 3 meternyi mélységben kitérték, mely falmaradékok hatalmas, 1,5—2 meter hosszú és 0,80—1,5 széles koczka és téglány alaku kövekből épültek. E cyklopmunkára emlékeztető falmaradékok a földben maradtak, mert szétbontásuk és az egyes részeknek kiemelése majdnem lehetetlenség volt; miért is ezen ősz falmaradék sziklaszerű szilárdságát felismerve, a kétemeletes kaszárnyát minden aggály nélkül reá építették e maradványokra, míg ellenben ugyanazon vállalkozó a most, 1898—99-ben, épülés alatt álló kétemeletes főgimnáziumi épületet a lebontott Báthoritemplom 1,2 méternyi vastag alapfalaira nem merte reá építeni, hanem nagy ügygyel-bajjal szétrepesztés útján az alapfalakat eltávolíttatta, nem tartván elég biztosnak ezen újkorból származó építmény-maradékot.

Ezen 1897-ben feltárt római tábor falmaradékai mellett tömérdek római téglá hevert, melyek többnyire a legio XIII. Gemina egyszerű bélyegével voltak ellátva, de voltak a decurio nevével ellátottak is és pedig az Annei Saturnini-val birók. Találtunk itt több római ezüst és bronz pénzdarabot is és az egyik falmaradék mellett egy durvára kifaragott kő sarkophagnak felső részét.*

Hogy az apulumi tábornak porta praetoriája (főporta) dél felé, azaz a mostani Maros-Portus felé volt irányítva, az igen valószínű, mert a tábor kiépítése után keletkezett Apulum városának házai, mennyiben azoknak ugy a glacis-n, valamint a Maros-Portus felé kiterjedő mezőkön kitért alapfalai is mutatják, ugy épültek, hogy a fő falak észak-dél felé irányultak; a házsorok tehát a táborral szemben állottak. Mindenütt, a hol vár és mellette város van, az analog esetet ki lehet mutatni, hisz az 1711. után épült Gyulafehérvár városának házai is homlokzatukkal a vár főkapuja, a Károly-kapuvál szemben állanak.

A porta praetoria tehát a mostani Kutyamál nevű szőlődomb fölött levő fensík felé nézett, mely fensík a várdombbal egybefüggő volt azon időben, midőn t. i. a Kutyamál és a várdomb közt levő mostani út bemélyedése akkor még nem volt meg. Ezt csak az 1711-ik év után vágták ki, mikor a mostani várat építették és körülsáncolták. Már 1862-ben és azután is többször beszéltek el Domsa Péter, akkor 54 éves, Weber József 60 éves és Hoffinger Keresztély várbeli polgárok, kiknek szülőik a várépítésnél mint iparosok közreműködtek, hogy a felemlített fensík összefüggő volt azelőtti időkből.

Az állótábor belsejében levő, két, egymást függőlegesen metsző vonal irányában, mint már említém, a táborban két főutat készítettek, melyek a négy kapuhoz vezettek. Közvetlenül a tábor falkerítésén belül az egész kerítés hosszában 60 meternyi széles szabad út, azaz tér (intervallum) volt a katonák gyakorlata és felvonulása számára.

* Az alap-ásásnál alkalmazott munkások kőválnak nevezték el ezen leletet.

Ezen 60 meternyi széles, a falat beszegélyező téren belül voltak a porta praetoria felé levő részben a legionariusok, a lovasság és a segédcapatok házikói, melyek többnyire könnyebb anyagból készültek s melyekben 10—10 katoná egy-egy contuberniumot képezvén, egy decanus felügyelete alatt lakott. A házikóban rendszeren egyszerre csak 8 katoná foglalt helyet, mivel kettő-kettő felváltva mindig szolgálatban volt.

A tábor közepe felé is szabad tér létezett, melyen a legatus szállása (praetorium) s a többi magasabb rangú tisztnek (tribuni, praefecti), a fővezér testőrcapatának (equites és pedites singulares, és a numerus singularium), a lovas és gyalogos önkéntesek (equites, pedites evocati) elkülönített lakásaik voltak. Itt helyeztek el egy vagy több oltárt áldozathozatalra, a tribunalt (suggestum), hol a főparancsnok törvényt ült és a katonai ügyeket ellátta, valamint a katonákhoz beszédeket tartott. Az oltár körül állottak az istenségek szobrai, és a jelenlevő legio zászlói szintén itt helyeztettek el.

Az állótáborban foglaltak helyet még a kórház (valetudinarium), a kézművesek műhelyei (fabricae), a készletek raktárai és itt-ott apróbb szentélyek. Továbbá volt itt még egy vagy több kút, ez utóbbi lényeges kelléke lévén a tábornak. Különben az apulumi tábor bőségesen el volt látva vízzel, mert jelenleg is a várban a rendes kútakon kívül 22 szabad forrás van, melyek többnyire jóminőségű vizet adnak.

A négy porta többnyire a táborba benyúló és kifelé ugró tornyokkal volt megerősítve; a castrum négy szögletén és az egyenes falak hosszában is bizonyos távolságra egymástól védő tornyok emelkedtek. Analog eset felemlítése kedvéért felhozom a teljesen kitárt gamzigradi tábort, melynek összesen 18 tornya van és pedig: 4 a négy szögleten, 4 a négy portánál, a két hosszabb fal mentén 3—3 és a két rövidebb fal során 2—2. Valószínű, hogy az apulumi castrumot is, mint a tartomány katonai főerődét, legalább is annyira megerősítették.

A castrumot — a négy kapu előtti rész kihagyásával — körökörül árok (fossa) és hegyes karókkal (vali, sudes) erősített földtöltés (agger) védte, lehetett azonban kettős árok is, minthogy ez nemcsak egyszerű határ, hanem inkább tartományi főtábor volt.

6. A legiók és a segédcapatok szervezése és széthelyezése.

Az apulumi tábor alapításával egyidejűleg polgári telep is keletkezett a tábor közelében, melynek telepesei a legiók kíséretében levő katonák nejein és gyermekein kívül, még veteranusok, markotányosok és családos kereskedők valának. De mielőtt ezen telep alapításáról és általában, mennyire szűk forrásaink anyagot nyújtanak, Alsófehér vármegye területén keletkezett polgári telepekről közelebbről szólnánk,

lássuk előbb, hogy a legiók és segédcsapataik vármegyénk területén mikép helyezkedtek el, és azután nézzük meg, hogy Apulum házi legiója, a legio XIII. Gemina, a hozzá tartozó segéd csapataival együtt mikép lett széthelyezve a tartományban, főtekintettel vármegyénk területére vagy annak szomszéd területeire.

Igen természetes és könnyen megérthető okokból történt az, hogy Dacia meghódításának első éveiben csakis idegen katonák tettek szolgálatot a tartományban, míg a dák lakosok sorából besorozottakat inkább a tartományon kívül alkalmazták; de a katonák széthelyezésére vonatkozó ezen alapelv a körülmények és az egymásután alkalmazott hadtestek változtatása szerint időnként még is változott. Így tehát nem alkalmazták az első században a legiók számára besorozott dák katonákat saját hazájukban, hanem kivitték azokat messze Britanniába, Hispaniába, vagy Afrika-Numidiába. Ezen alapelv azonban nem volt általában és mindenütt érvényben és alkalmazásban, hanem tettek e tekintetben kivételeket is, így például megtartották Egyiptomban a ptolemeusok hadi rendszerét, melyet Hadrianus császár (Kr. u. 117—138-ig) aztán általánosított, a mennyiben a területi rendszert juttatta érvényre, melynek alapján maguk a legiók számára besorozottak többnyire az illető tartományban meg is maradtak, úgy, hogy a katonák fiai hasonlóképpen ugyanazon legiókba léptek be, melyekben az atyjuk szolgált, vagy szolgálatban volt. Csak Daciában tartották valamivel tovább fenn a régi rendszert, mert nem bíztak a dák lakosságban. Ugyanezen körülmények léteztek Britannia és Judaea tartományokban is.

Ezen fenn említett okból maradtak Daciában a legio XIII. Gemina-val együtt mindazon segédcsapatok is, melyek azelőtti időkben is Pannonia superior tartományban ezen legióhoz tartoztak. Ezen katonakerő elegendő volt egyelőre s csak a nagy germán és sarmat háborúk óta hozatta Marcus Aurelius császár (Kr. u. 161—180-ig) ismét a legio V. Macedonicát Moesia inferiorból Daciába, hol ezen legio meg is maradt a tartomány feladásáig. A legio XIII. Gemina katonáit tehát az első évszázadban többnyire a római birodalom nyugati részéből sorozták be, s igen ritkán akadunk Itáliából való katonára e legióban. Így találunk Apulumban egy Carsulaeból (Umbria) való katonát, C. Atrius Crustumina Crescenset.¹ Ily eset a második században igen ritkán fordult elő. A Daciában besorozott katonákra nézve főképp a következő szabályok voltak mérvadók és érvényesek:

1. A legiókban való szolgálatra besorozott katonákat Hadrianus császár idejében és még azután is egy jó ideig Afrikába — Numidiába — a legio III. Augustába vitték át, s nevezetesen Napoca (Kolozsvár) kerületéből rendeltek oda sok ujonczot, mely szám azonban az idővel mindinkább apadt. Így Hadrianus császár utáni időben a numidiai katonai listában 19 Napocából való hadfi nevével találkozunk. Egy

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1188. Föilir. gyűjt. 233 szám alatt.

későbbi más katonai listában már csak ötöt találni, s egy harmadik listában (Kr. u. 166. évből) egyetlen egy Napocából való legionariust találunk, úgy szólván elfelejtve, a csupán afrikaiakból álló legióban.¹ Különbben is igen élénk viszonyok léteztek akkor Dacia és Afrika-Numidia közt. Így találni egy beneficiarius consularis legionis III. Augustae Daciae-t² is. Csak Marcus Aurelius császár óta (Kr. u. 161—180-ig) látjuk, hogy a Daciában alkalmazott katonák legtöbbször hazabeliekből voltak véve; sőt a daciaiak idővel igen hasznavehető katonáknak bizonyultak; mert Septimius Severus császár (Kr. u. 193—211-ig) óta látunk dákokat a már többé nem Italiából, hanem az illyr legiók előkelőbbjeiből besorozott praetorianusok közt is.

Így jelzi a Corp. Inscr. Lat. VI. 269. szám: P. Aelius Victorinus Romani Viveni filius, Napocából való praetorianust (Kr. u. 213. évből). A Corp. inscr. Lat. VI. 2425. sz. említi Aurelius Ingenuus, miles cohortis I. praetoriae centuria Casti, vixit annos XXV., militavit annos VI., natus provincia Dacia legione XIII. Gemina; Aurelius Petronianus fratri bene merenti fecit.

Ugyanazon itt említett Aurelius Ingenuus, mint miles legionis XIII. Geminae, Sarmizegetusában állított fel siremlékkövet 53 éves anyja, Maria Secundinának, és 18 éves nővérének, Aurelia Saturninának. (Corp. Inscr. Lat. III. 1479.) Továbbá volt még Ampelumból való praetorianus, T. Sem. T. f. Ulpia Augusta Apulo. (Eph. ep. IV. 894d. 21.) Láthatjuk még a katonai listákból, hogy a Napoca kerületből valókat, tehát Dacia északi részéből, főképpen Afrika-Numidiába helyezték át, míg a praetorianusokhoz Dacia déli részéből, Sarmizegetusából, vitték az egyéneket.

A Daciában született katonák szolgáltak azután még a szomszédos tartományokban is, például Pannonia inferiorban, mint legionariuskok, vagy mint tiszték. Így látjuk Aquincumban: Militi leg. II. Adiutricis, armorum custodi et duplario, stipendiorum XIII., annorum XXXII. Porolissensi provinciae Daciae. (Corp. Inscr. Lat. III. 3556.) Ugyan Aquincumban szolgált a segédc csapatban: a Pannonia inferiori segédc csapatban valók számára kiállított polgári okmányok egyikében (Kr. u. 216—247-ben?) Luciliano Porol(issensi)nek, nejeinek, két fiának és egy leányának polgári jog adatott. (LXXII. Eph. ep. IV. p. 508.)

2. Az alák közül az egyik dákokat állítottatott össze e cím alatt: Ala I. Ulpia Dacorum. Ezen alát Cappadociába küldték őrségül, hol aztán C. Julius Erucianus Crispus, praefectus alae primae Ulpiae Dacorum a cappadociai helytartót, L. Aemilius Carust, ki előbb Dacia helytartója volt, barátjának nevezi. (Corp. Inscr. Lat. VI. 1333.) A Corp. Inscr. III. 5044. sz. is említi az ala I. Dacorum-ot.

3. A cohortes közül három említették fel, ugymint a cohors I. Aelia

¹ Corp. Inscr. Lat. VIII. 3021. említi egy legionariust Napocából.

² Eph. ep. VII. 317.

Dacorum, melynek őrséghelye Britanniában Amboglana határórhelyen volt. Ezt a cohorsot Hadrianus császár (Kr. u. 117—138-ig) szervezte.

A cohors II. Augusta Dacorum veterana *s* equitata. Teutoburgiumban talált fogadalmi feliratban említés van téve ezen cohorsnak egyik tribunusáról. (Corp. Inscr. Lat. III. 6450.) Őrséghelye ismeretlen.

A cohors III. Dacorum fel van említve egy keleten állomásozó hadtesttel kapcsolatban. (Corp. Inscr. Lat. III. 600.)

Szolgáltak azonkívül dák születésű katonák még más segédsapatokba besorozva Daciában, de ezen segédsapatok idegen elnevezésűek voltak, mint például az ala Gallorum, ala I. Illyricorum, ala Campagonumban. Ezen segédsapatokból néhányan Rómába az equites singulareshez választattak ki, a mi nem csekély kitüntetés volt az illetőkre nézve. Például: Aurelius Victorinus eques singularis domini nostri castris prioribus turma Sabiniani immunis turmae natione Daqus domum colonia Zermegiete (Sarmizegetusa) vixit anos (sic!) XXXV. militavit anos (sic!) XI. (Corp. Inscr. Lat. VI. 3236.) A M. Aurelius Deciani F. Decianus colonia Malvense ex Dacia, Kr. u. 230. évben, az equites singularesből Rómában polgári jogot nyert. (Dipl. II.)

A legiók és a segédsapatok mellett még a tartományi hadi szolgálatot tevő népség, vagyis népfőlkelők valának, kik rendkívüli szükség esetében szolgálatra behivattak; ezek azonban csak lazább formációkban, sem cohors-ot, sem alát nem képezvén, csupán csak »numerus« név alatt szolgáltak.

A Daciában szolgáló idegen segédsapatokról a feliratokon kívül még néhány polgári jog-adományozó okmányból nyerünk felvilágosítást.

Ilyen ez okmányok közül a Kr. u. 110-ik évi február 17-én keltezett, mely D. Terentius Scaurianus helytartó alatt bocsáttatott ki. (Corp. Inscr. Lat. III. p. 868.):

A Kr. u. 129-ik évi márczius 22-én kiadott okmány Plautius Caesianus helytartó alatt. (Az Aluta torkolata közelében találták. Corp. Inscr. Lat. III. p. 876.)

A Kr. u. 145—161. közti évek valamelyikének szept. hava 27-én kelt okmány, mely Damasznál (Mehadia közelében) találtatott. Ezen okmány Macrinus helytartó idejéből való s látható belőle, hogy akkortájtban a tartomány katonái még Dacia superior- és Dacia inferiorra való felosztása szerint voltak megosztva Kr. u. 157—158. évek közt. (Corp. Inscr. Lat. III. p. 886.)

A Kr. u. 157-ik évi december 13-án kelt okmányt, mely M. Statius Priscus helytartó alatt bocsáttatott ki, Zsuppánál Karánsebes közelében találták. (Corp. Inscr. Lat. III. p. 882. suppl. p. 1989.)

A Kr. u. 158-ik évi július 8-án ugyancsak a Statius Priscus helytartósága alatt kelt okmányt Maros-Keresztturnál találták. (Corp. Inscr. Lat. III. suppl. p. 1989.)

Mig Hadrianus és Antoninus Pius császárok alatt a 129-ik, 157-ik és 158-ik években kelt okmányokban még mindig a két Dacia superior

és inferiort különböztetik meg, addig már Marcus Aurelius császár alatt (Kr. u. 161—180-ig) az ismételten behozott legio V. Macedonicának Porolissensisben elkülönített katonai területe van, mint azt ezen legio téglabélyegeiből láthatjuk, mely bélyeg a következő betűket tartalmazza: EX D P, mi annyit jelent, mint Exercitus Daciae Porolissensis. (Corp. Inscr. Lat. III., suppl. p. 1427.)

A Daciában alkalmazott segédc csapatok elnevezése nem felel meg mindig az azon csapatokban szolgáló katonák nemzetiségének, mert az idők folytán az idegen nevekkel bíró csapatokban besoroztattak Daciában született katonák is nagyobb számban; sőt Hadrianus császár óta még polgári joggal bíró egyének is állottak a segédc csapatok soraiban, mi által az idegenből jött segédc csapatoknak jellege lényegesen megváltozott. A brit, thrák csapatok ellenben, ugymint a nem rendes Numerus Mauretanorum és Numerus Palmyrenorum, valamint a cohors Ituraeorum legényei, idegen jellegüket megtartották s nyelvüket, vallásukat idegen hazájokból magukkal hozták a daciai őrség helyeire. Így például ismerünk egy papot a numerus Palmyrenorumból, ki egyúttal mint optio is szolgált. (Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7999.)

Az imént felemlített katonai elbocsátó oklevelek mind Daciában találtattak, miből következtethetni, hogy az azokban felsorolt veteranusok Daciában maradtak, vagy valamely »vicus militaris«-ban,¹ melyet már szolgálatuk idejéből ismertek s megszerettek, állandóan letelepedtek.

A Daciában elhelyezett segédc csapatok már azelőtti időkben is a Pannoniában állomásozott hadsereghez tartozó legio XIII. Geminához², vagy a Moesia inferiorban levő hadsereghez tartozó V. Macedonicához voltak csatolva³ s ezen legiókkal együtt jöttek be Daciába. Nevezetes azonban az is, hogy Britannia és Dacia közt a segédc csapatok kicserélése is többször előfordult⁴.

De hogy vármegyénk területén, s általában Daciában megfordult segédc csapatok tarka-barkaságáról minél világosabb képet szerezhessünk magunknak, állítsunk össze e csapatokról egy kis kimutatást azon tartományokról, a honnan Dacia segédc csapatjai előkerültek.

Mindjárt látjuk, hogy ezekben kelet és nyugat, s az óvilágnak három világrésze képviselve van.

I. Hispaniai segédc csapatok:

Az alák: Asturum, Hispanorum, I. Hispanorum Campagonum.

A cohors-ok: I. Hispanorum, I. Hispanorum veterana, I. Hispanorum p. f. I. Flavia Ulpia Hispanorum s equitata, II. Hispanorum, III. Hispanorum equitata, Hispanorum; I. Bracaraugustanorum. Numerus Hispanorum.

¹ Ezen kifejezést használja Tacit. Agric. 41.

^{2 3 4} Dr. Julius Jung, Fasten d. Prov. Dacien, Innsbruck 1894. pag. 126—127. Anmerk. 1—4. és 1—4.

II. Brit segédsapátok :

A cohors-ok: I. Britannica ∞ civium Romanorum; II. Britannica;
III. Britannica.

A numeri: Britonum; singularium Britannicorum; a pedites singulares Britannici.

III. German segédsapátok :

Az alák: I. Batavorum ∞ ; I. Tungrorum Frontoniana.

A cohors-ok: I. Batavorum ∞ ; I. Ubiorum.

IV. Gall segédsapátok :

Az alák: Gallorum (később összesített ala I. Gallorum et Bosporianorum; Gallorum et Pannoniorum).

A cohors-ok: I. Gallorum Dacica; II. Gallorum Macedonica; III. Gallorum; V. Gallorum; Lingonum; Nerviorum.

V. Alpesi segédsapátok :

A cohors-ok: I. Alpinorum; III. Montanorum; VIII. Raetorum; I. Vindellicorum.

VI. Pannoniai, illyr és thrák segédsapátok :

Az alák: I. Illyricorum; II. Pannoniorum; (Gallorum et) Pannoniorum; Thraecum.

A cohors-ok: II. Flavia Bessorum; III. Dalmatarum; I. Thracum civium Romanorum; I. Thracum sagittariorum; VI. Thracum Numerus Illyricorum.

VII. Afrikai segédsapátok :

Cyrenaica, Afrika propria, Numidia és Mauretaniából:

A cohors-ok I. Cyrenaica; Afrorum; II. Flavia Numidarum.

A numerus-ok: Mauretanorum Tibiscensium; Tibiscensium; Mazicum; Mauretani Caesarienses cum Mauris gentilibus; vexillarii Africae.

VIII. Keleti segédsapátok :

Az alák: Bosporianorum; Augusta Ituraeorum.

A cohors-ok: I. Flavia Commagenorum; II. Flavia Commagenorum; III. Commagenorum; V. Commagenorum; Commagenorum; IIII. Cypria civium Romanorum; I. Augusta Ituraeorum; I. Ituraeorum; I. sagittariorum ∞ (?).

A numerus-ok: Osrhoënorum; Palmyrenorum; Surorum; Surorum sagittariorum.

IX. Különleges segédsapátok :

Ala miliaria; I. civium Romanorum; Siliana; cohors III. campestris; numerus caespitium.¹

Ezen általános kép feljegyzése után forduljunk ismét vissza azon

¹ Továbbit l. Jul. Jung, Fasten der Prov. Dacien, p. 129. Corp. Inscr. Lat. III. suppl. p. 2018, 2024 stb.

részletek tárgyalásához, melyek közvetlenebben állanak összefüggésben Alsófehér vármegye területén lezajlott történetekkel.

Az apulumi állótábor megalapítása után indultak ki e táborból azután a helyőrségek a tartomány különböző pontjaira. Mennyiben forrásaimból merithetek, fel fogom sorolni a helyőrségek széthelyezését.

A Trajanus császár által Dacia ellen mozgósított hét legio közül, Decebalus és seregének teljes leveretése után, a legio I. Italica, a legio I. Minerva és a legio III. Flavia fidelis azonnal visszavonult Daciából és eleinte a legyőzött tartományban csak négy legio maradt, u. m. a legio I. Adiutrix, a legio V. Macedonica, a legio VII. Claudia és a legio XIII. Gemina, hogy a rend és béke teljes helyreállítását létrehozzák.

Trajanus az apulumi castrumra fordított figyelmét egy időben az egész tartományra kiterjesztvén, a legio VII. Claudia által Porolissum (Mojgrad), a tartomány északi részében védműveinek megépítését eszközölte, miért is e castrum téglái a legrégebb emlékeihez tartoznak Daciában.¹

Ezen munka bevégzése után a legio VII. Claudia moesiai főhadiszállására visszatért és helyet adott a legio XIII. Gemina oda rendelt csapatának,² midőn 211—222. között mint segédcsapat a cohors Lingonum Antoniniana szolgál e táborban.³ Egyúttal oda rendeltetett még a Numerus Palmyrenorum is.⁴

A legio V. Macedonica, mely Kr. u. 100-ik évben még Apulumban volt, később Sarmizegetusába megy át, hol D. Terentius Scaurianus helytartó alatt 110-ik évben az akkori fővárost helyrehozva, a legio I. Adjutrixal Daciát elhagyja és pedig oly formán, hogy — mint már feleltem — a legio I. Adjutrix Brigetióba (Ó-Szőny) és a legio V. Macedonica Troemisbe (Iglitza) visszaköltözik. Ennek megtörténte után a legio XIII. Gemina segédcsapataival egyedül maradt Daciában; főrésze Apulumban az álló táborban telepedett le, kisebb részei és a segédcsapatok pedig a tartomány egyes vidékeit szállták meg.

Midőn a Kr. u. 110-ik év február 17-én Trajanus császár idejében kelt, a veteranusokat elbocsátó levelet (honesta missio) szem előtt tartjuk és e mellett tekintetbe vesszük, hogy ezen elbocsátó levélben említetten kívül is még más, a dák háboruban részt vett segédcsapatok is itt maradtak, konstatálhatjuk, hogy tartományunk helyőrsége ezen első korszakban szám szerint legalább 15.500 embert tett ki, mi mindenesetre jelentékeny haderő, s a tartomány biztosítására is elegendő volt, míg később úgy a szabad dák törzsek, valamint az idegen népek betörése a katonai erő tovább fejlesztését kívánatossá nem tették.

Nem lépem át kitűzött célom határait, midőn a tartomány haderejének széthelyezése ügyében nemcsak Alsófehér vármegye területét veszem tekintetbe, hanem a szomszéd területeket is, sőt még az egész tartománynak azon részeit is bevonom tárgyalásom keretébe, mely

¹ Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 8071. ² Ugyanott 1629. ³ U. o. 7638. ⁴ U. o. 837.

részekben a legio XIII. Gemina szerepelt, mert a haderő egy testet képezett, melynek vezetése vármegyénk központjából indult ki, s mely éppen ennél fogva szervei összeköttetésben volt a vármegyénk területén előforduló eseményekkel. Ha ezt tekinteten kívül hagyom, akkor nagyobb hibát követnék el, mely egyúttal az alkotandó kép teljességében nagy hézagot idézne elő. Első sorban közlöm a Daciában alkalmazott segédcapatok névsorát s pedig idő és őrhelységek szerint:

Trajanus császár idejében (Kr. u. 98—117. évig). Ala I. Augusta Ituraerorum, Miciában (Veczel);¹ Ala I. Augusta Ituaerorum Sagittariorum; Ala I. Asturum. Cohors I. civium Romanorum; cohors I. Britannica miliaria civium Romanorum Alsó-Kosályban;² cohors Hispanorum pia fidelis; cohors I. Thracum civium Romanorum, Optatianában;³ cohors I. Ituaeorum; cohors II. Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum, Ajtonban;⁴ cohors II. Gallorum Macedonia; cohors III. Campestris civium Romanorum Magyar-Peterden;⁵ cohors III. Cypria civium Romanorum; cohors VIII. Raetorum Romanorum; cohors II. Flavia Commagenorum, 119-ik évben már Miciában;⁶ cohors II. Hispanorum, 108-ik évben már Verseczen;⁷ Pedites singulares Britannici, Germizarában (Gyógy).⁸

Hadrianus császár idejében (117—138. évig). E császár a Trajanus által meghódított területhez, a régihez, még új területeket csatolt keleten és északnyugaton, miért is a segédcapatokat szaporítania és castumokat emelnie kellett. Héviz mellett is ekkor keletkezhetett a castum. Ő osztja Daciát két részre, Dacia superior- és Dacia inferiorra, s mind a két résznek külön-külön hadserege van. A Kr. u. 129-ik évi márczius 22-én kiadott elbocsátó levélben⁹ a Dacia inferiorban szolgált segédcapatokbeli katonákat részben elősorolja: Ala equitum Illyricorum, Vécsen van;¹⁰ Vexillatio equitum Illyricorum. Cohors I. Hispanorum; cohors I. Hispanorum veterana; cohors II. Flavia Numidarum, Vármezőn van;¹¹ cohors II. Flavia Bessorum; cohors III. Gallorum. Ezekhez csatolható még a cohors I. Aelia Gallorum és az ala I. Asturum, Hévizen.¹²

Antoninus Pius császár idejében (137—161. évig). E császár alatt a szabadon maradt dák törzsek fellázadtak a rómaiak ellen, miért is a segédcapatok újbóli megszorítása szükségessé vált. A Kr. u. 157. évi december 13-án kiadott elbocsátó levélben¹³ a következő segédcapatokat látjuk képviselve:

Ala I. Hispanorum Compagonum, Miciában;¹⁴ ala I. . . . ; Ala ; cohors I. Vindelicorum miliaria, Miciában;¹⁵ cohors ; cohors I. Flavia Commagenorum; cohors I. . . . ; cohors I. Ubiorum, Ad-Mediam-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1371. ² U. o. 821. V. ö. 829. 1193. Fölrirat gyűjt. 243. sz. a.

³ U. o. 849. ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1627. ⁵ U. o. 1607. ⁶ U. o. 1371. ⁷ U. o. 6273.

⁸ U. o. 1633, 14. ⁹ U. o. H. M. XXXIII. ¹⁰ U. o. Suppl. 8074, 16. ¹¹ U. o. 1633, 5.

¹² U. o. Suppl. 8074. IX. 4753. ¹³ Corp. Inscr. Lat. III. H. M. XL. ¹⁴ U. o. 1342.

¹⁵ U. o. 1343.

ban (Mehadia);¹ Tibiscumban (Zsuppa);² Várhelyen (Besztercze-Naszód vármegyében);³ Székely-Udvarhelyen⁴ és Dicső-Szent-Mártonban;⁵ cohors I. Thracum Sagittariorum; cohors; cohors I. Gallorum; cohors Augusta; cohors Pedites singulares Britannici, Germizarában (Gyógy).⁶

A 158-ik évi jul. 8-án kelt elbocsátó levélben a következők láthatók:⁷

Ala I. Batavorum miliaria, Székely-Földváron;⁸ ala Hispanorum Campagonum, Miciában (Veczel);⁹ ala I. Gallorum et Bosporanorum; cohors I. Thracum Sagittariorum; cohors III. Hispanorum, Enlakában;¹⁰ cohors I. Ituaeorum. Vexillatio Frigum et Mauretanorum. Mauri gentilis.

A 145—161. évi szeptember 27-én kelt elbocsátó levélben a következők olvashatók:¹¹

Ala; ala Gallorum et Pannoniorum; ala contariorum. Cohors Ulpia; cohors miliaria; cohors I. Flavia Ulpia Hispanorum miliaria, Ajton; Trajanus idejében is már ott volt;¹² cohors miliaria; cohors I. Augusta Nervia; cohors; cohors I. Britannica (Ulpia Brittonum) miliaria civium Romanorum; cohors I. Hispanorum, Trajanus idejében is fel volt említve; cohors; II. Hispanorum scutata Cyrenaica; cohors; cohors VI. Thracum, Magyar-Egregyben;¹³ cohors I. Ituaeorum, Trajanus idejében is fel volt említve. Pedites singulares Britannici; ez is ismételve van. Cohors III. Gallorum, Hadrianus idejében már fel volt említve. Ala I. Hispanorum Compagonum Miciában, cohors I. Thracum sagittariorum ismételten említettnek fel. Fölratok alapján ide számítható még a: Cohors I. Bracaraugustanorum, mely Kr. u. 134. évig Moesia inferiorban volt s most Bereczk közelében fordult elé;¹⁴ a cohors II. Flavia Commagenorum, mely már Trajanus alatt bejött; az ala Frontoniana, vagyis ala Tungrorum Frontoniana, mely Alsó-Ilosván volt.¹⁵

Septimius Severus császár idejében (193—211. évig). Ala II. Pannoniorum, ala I. Hispanorum Compagonum; cohors I. Alpinorum, cohors I. Vindelicorum, cohors II. Flavia Commagenorum; Numerus militum? ezek mind Miciában (Veczel) állomásoztak.¹⁶ Ala I. Asturum Kr. u. 200. évben, Germizarában.¹⁷ Vexillatio Dacorum Parthica Apulumban.¹⁸

Caracalla császár idejében (211—217. évig): Cohors Lingonum Antoniniana, Porolissumban (Mojgrad).¹⁹

Ala I. Tungrorum Frontoniana (Antoniniana), Alsó-Ilosván.²⁰

¹ Corp. Inscr. Lat. III. H. M. XL. 1571. ² ³ ⁴ ⁵ U. o. Suppl. 8074, 25. ⁶ U. o. 1633, 14. ⁷ Torma K.: »Arch. Értesítő« 1886. VI. k. 303. kv. l. ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. Suppl. 8074. ⁹ U. o. III. 1342. ¹⁰ U. o. 945, 946, 958, III. Suppl. 7718. ¹¹ U. o. H. M. XLIV. ¹² Corp. Inscr. Lat. III. 1627. ¹³ U. o. Suppl. 8074, 4. ¹⁴ U. o. Suppl. 8074. 9. ¹⁵ U. o. III. 787, 788, 789, 793. ¹⁶ U. o. 1342, 1343, 1371, 1375. ¹⁷ U. o. 1393. Föilir. gyűjt. 543. sz. a. ¹⁸ U. o. 1193. Föilir. gyűjt. 243. sz. a. ¹⁹ Corps. Inscr. Lat. III. Suppl. 7638. ²⁰ Ugyanott III. 795.

Severus Alexander császár idejében (222—235. évig): Ala Frontiniana Alexandriana.¹

III. Gordianus császár idejében (238—244. évig): Cohors I. Sagittariorum (∞ Gordiana), Drobetában (Turnu-Severin).²

I. Philippus (Arabs) császár idejében (244—249. évig): Cohors II. Flavia Commagenorum, Miciában.³

Gallienus császár idejében (259—268. évig): Cohors III. Delmatarum ∞ equitata (Valeriana Galliena) Praetorióban (Plugova),⁴ Mehadiában.⁵

Gallienus császár után már alig maradtak fenn emlékek, melyekből Dacia benső viszonyait pontosabban megítélni lehetne. Daciát a rómaiakra nézve már alatta elveszettnek tekintették, s alig 7 évre utána már vége is volt a római uralomnak Daciában; ennél fogva megszűnik itt a római segédcsapatok szervezése iránt minden adat.

Nézzük most a legiók, illetőleg a legio XIII. Geminának alkalmazását és széthelyezését Alsófehér vármegye területén s ezzel kapcsolatban Daciának azon őrhelységeit is, melyek, habár csak közvetve fontosak vármegyénk területére, de történetünk keretén kívül nem hagyhatók, mert szükséges kiegészítésül szolgálnak az egésznek.

Ezen felsorolt segédcsapatok az ez idő szerint a tartományban állomásozó legio, illetőleg a legiók legatusai alá tartoztak s a hadseregnek mozgó részei valának, melyek ugy a határszélek védelmére, valamint a tartomány belső biztosságára rendeltetvén, majd itt, majd ott tűnek fel.

Eleinte a legio XIII. Geminához voltak csatolva, később átment egy kisebb része a tartományba újból behozott legio V. Macedonicához, hogy ezen legióval a tartomány északi és északnyugati részeiben tegyen szolgálatot, míg a nagyobb része a legio XIII. Gemina mellett maradván, a tartomány keleti és déli részében egészen az Al-Dunáig állomásozott, mignem a délnyugati részben a legio III. F. F. felváltja a legio XIII. Geminát és azzal együtt a segédcsapatokat is.

Vármegyénktől délnyugatra eső legtávolabb helyén, Orsován, találjuk a legio XIII. Geminának egy csapatját,⁶ mely mellett a cohors I. Britannica miliaria szolgált.⁷ Ez volt tehát Apulumtól a legmesszebb fekvő őrség hely, mely vármegyénkkel a katonák útján közvetlen összeköttetésben állott. Innen valamivel közelebb, vármegyénktől délnyugatra, feküdt Jáaz és Zsuppa közt Tibiscum, melynek castrumában a legio XIII. Gemina csapatja mellett⁸ a cohors I. Ubiorumnak egy része állomásozott.⁹ Orsova (Tierna, Tsierna?) és Tibiscum közt levő útvonalon Ad-Mediam (Mehadia) és Praetorio (Plugova) castrumai állottak. Az elsőnél volt a rómaiak által szorgalmasan látogatott fürdő s ennek helyőrsége is, a legio XIII. Gemina egy csapatja, mely 211—222-ig szolgált ott és azután is 260—268-ig ott volt. Segédcsapatai voltak a

¹ Corps. Inscr. Lat. III. 797—798. ² U. o. 6279. ³ U. o. 1379. ⁴ U. o. 1577.

⁵ U. o. 1633. ⁶ U. o. 1629. ⁷ U. o. suppl. 8074, 10. ⁸ U. o. suppl. 8064. ⁹ U. o. 8074, 5.

cohors I. Ubiorumnak egy része¹ és a Vexillatio Daciarum.² A másiknak helyőrsége csak 257—260. évekből ismeretes, mely a cohors III. Delmatarum Valeriana Gallieniena volt.³ Az ezen helységek legközelebbi vidékének őrsége még ismeretlen, de innen északra jövén, a Tibiscust és Sarmizegetusát összekötő útvonal végén, t. i. Sarmizegetusa (Várhely, Hunyadmegyében), mint akkori fővárosnak helyőrsége, már ismeretes. Ezen Castrumban Kr. u. 110-ig a legio V. Macedonica szolgált,⁴ majd azután a legio XIII. Geminának egy tekintélyesebb része,⁵ mely utóbbi itt van még 211—222. között is;⁶ végre is ide csatoltatott a legio III. F. F.⁷ Segédcsapatai a cohors III.⁸ s a Numerus P. O.⁹

Sarmizegetusától észak felé menvén, a hátszegi völgy keleti oldalán levő Boldogfalva fölötti Órhegyen és a szomszédságában kiemelkedő helyeken kisebb vigiliariumok (órházak) épültek, melyekben a legio XIII. Geminának néhány katonája végezte a szolgálatot. Déva felé közeledvén, Ad-Aquas (Kis-Kalán) kisebbszerű castrumában legiónk egy osztálya volt alkalmazásban;¹⁰ innen pedig kelet felé Szászváros közelében, Alsó-Városzive nevű helyen is a táborban a legio XIII. Gemina legénysége tartózkodott.¹¹

Az Ad-Aquastól vezető út a Maris (Maros folyó) felé irányul s ott találkozik a Maris mellett haladó főútvonallal, melynek vége a római sánczon túl a Tizia (Pathissus, Tisza) közelében fekvő Német-Csanádon megy át. Ez volt a legio XIII. Gemina legnyugatibb helyőrsége;¹² valamivel közelebb, a római sánczon innen, fekszik Ziridava (Bulcs), melynek táborában hasonlóképpen a legio XIII. Geminából került ki az őrség.¹³ Innen keletre van Micia (Veczel), mely már a szomszédos Hunyad vármegyében fekszik, s mely legélénkebb összeköttetésben vala Apulummal és az Érczhegységben levő bányatelepekkel. Ennek helyőrsége is éppen ezen utóbbiak biztosítása céljából igen jelentékeny volt.

Micia castrumában a második században nagyobb számban van katonaság a legio XIII. Geminából,¹⁴ később pedig a legio III. F. F. váltja föl. Segédcsapataik közül leghosszasabban a cohors II. Flavia Commagenorum tartózkodik, mert ittléte megállapítható már a 119. évben,¹⁵ 164-ben,¹⁶ 193-ban¹⁷ s 245-ben,¹⁸ s ekkor Philippiana melléknevet kap I. Philippus császárról. Septimius Severus alatt következő segédcsapatok vannak itt: Az ala Pannoniorum,¹⁹ ala Campagonum, cohors I. Alpini-um, cohors II. Flavia Commagenorum, cohors I. Vindellicorum s egy Numerus . . . ?²⁰ Ezen segédcsapatok jegyzékét tartalmazó föliratot kő

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1571. ² U. o. 1633, 19. suppl. 8074, 30. ³ U. o. 1577. suppl. 8010. ⁴ U. o. 1443. ⁵ U. o. 1459, 1464, 1471, 1476, 1477, 1485, 1629. ⁶ U. o. 1479. ⁷ U. o. 1353, III. suppl. 7904. ⁸ U. o. 1484. Nincs mellékneve; v. ö. Király Pál, Dacia Provincia Augusti 1894. II. k. p. 23. ⁹ U. o. 1471. ¹⁰ U. o. suppl. 8064. ¹¹ U. o. III. 1629. suppl. 8064. ¹² U. o. III. 1629. suppl. 8064. ¹³ U. o. 1629. suppl. 8064. ¹⁴ U. o. 1354, 1629, III. suppl. 7858. ¹⁵ U. o. III. 1371. ¹⁶ U. o. 1372, 1373. ¹⁷ U. o. 1374. ¹⁸ U. o. 1379. ¹⁹ U. o. 1375. ²⁰ U. o. 1343.

csak töredék és hiányos; lehetséges tehát, hogy az említettekén kívül még mások is állomásoztak ott; így például itt lehetett már Septimius Severus idejében az ala I. Hispanorum Campagonum.¹ Hogy Caracalla és I. Philippus idejökben itt volt, az bizonyos.² De különböző, meg nem állapítható időkben itt voltak még az ala Bosporanorum,³ a Numerus militum Mauretanorum vagy Montanorum,⁴ s a Turma Mazgada.⁵

A cohors Commagenorum⁶ és az ala I. Augusta Ituraeorumból⁷ talán csak veteránok telepedtek le a castrum mellett keletkezett faluban (pagus). Déván a legio XIII. Geminának kisebb csapatja táborozott főképpen az azon vidéken levő kőbányák biztosítására.⁸ Déva közelében a fő útvonal Petrisnél, (Arany) hidon vezetett át a Maros jobbpartjára, hol a legközelebbi castrum a Germizarái; itt a legio XIII. Geminának egy csapatja mellett⁹ Kr. u. 200-ban az ala Asturum szolgált;¹⁰ továbbá az ala Bosporanorum,¹¹ s a Numerus singularium Britannicorum.¹² Ezzel átlépünk Alsófehér vármegye területére, midőn Blandiana (Karna) helységhez jutunk, melyben a legio XIII. Geminának néhány embere a szolgálatot könnyen elláthatta; hasonlóképpen lehetett Burticumnak (Borberek és Alvincz) is katonasága a legio XIII. Geminából véve. A Poklos fölötti őrhelységben néhány katona szintén tett szolgálatot ugyancsak a legio XIII. Geminából; ezen utóbbi helyeken is akadtak segédcsapatok nyomaira.

Alsó-Váradja, Maros-Portus Apulumhoz számítandó, miért is a katonai szolgálatot a castrumból látták el e területen. A helyőrségi szolgálatot a legio XIII. Gemina a legio I. Adjutrixsal kezdi, de a mint már láttuk, a teljes csend és rend beállta után egyedül maradt itt. Septimius Severus idejében a legio V. Macedonica osztja meg egy ideig táborát, s a Mevius Surus parancsnoksága alatt felállított fogadalmi táblán találjuk mindkét hadtest magasabb rangú tisztjeit feljegyezve.¹³ A segédcsapatok közül voltak itt a cohors I. Britannica (Brittonum) miliaria civium Romanorum,¹⁴ cohors II. Numidorum,¹⁵ cohors (I.) Ubiorum,¹⁶ az ala Bosporanorum,¹⁷ ala Campagonum miliaria,¹⁸ a vexillatio Dacorum Parthica,¹⁹ Numerus militum Hispanorum,²⁰ Numerus Illyricorum,²¹ az equites singulares,²² a Numerus singularium,²³ a pedites singulares consularis.²⁴ Igen természetes, hogy ezen segédcsapatok nem egy és ugyanazon időben állomásoztak Apulumban, hanem felváltva egymás után, mert az apulumi helyőrséget mindig maga a legio XIII. Gemina szolgáltatta.

Apulum szomszédságában levő helyeken, ugymint Sárdon, Magyar-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1342. ² U. o. 1378, 1380. ³ U. o. 1344. ⁴ U. o. 6267. ⁵ U. o. 1338. ⁶ U. o. 6267. ⁷ U. o. 1382. ⁸ U. o. 1629. ⁹ U. o. Suppl. 8064. ¹⁰ U. o. 1393. Föilirat. gyűjt. 543. sz. a. ¹¹ U. o. Suppl. 7888. ¹² U. o. 1633. ¹³ U. o. Suppl. 7741. Föilirat. gyűjt. 215. ¹⁴ U. o. 1193. F. gy. 243. sz. ¹⁵ U. o. Suppl. 8074. 22. ¹⁶ U. o. 1187. Föilir. gyűjt. 278. ¹⁷ U. o. 1197. Föilir. gyűjt. 266. sz. ¹⁸ U. o. 1190. F. gy. 474. 6 sz. ¹⁹ U. o. 1193. F. gy. 243. sz. ²⁰ U. o. 1149. F. gy. 468. sz. ²¹ U. o. 1197. F. gy. 266. sz. ²² U. o. Suppl. 7787. ²³ Alsófehérmegyei régészeti évkönyv III. p. 38. Nr. 4. ²⁴ U. o. Nr. 3.

Igenben, Krakkón, Tiborban, Vajasdon, Mindszenten, Tövis környékén Nagy-Enyedig hihetőleg a legio XIII. Gemina kisebb-nagyobb csapatai végezték a katonai szolgálatot, támogatva egy-egy cohorsnak vagy alának emberei által. Ezt bizonyítják részben az azon helyeken talált bélyeges téglák.

A bányavidéket védelmezte az Ampelumban (Zalatna) levő legio XIII. Gemina csapata¹ és Caracalla császártól fogva a Numerus militum Hispanorum Antoniniana² s így természetes, hogy Alburnus Majorban (Verespatak) is ezen legio katonái táboroztak.

Vármegyénk területének északi részében Salinaeval (Maros-Ujvár) szemben levő Székely-Földváron állomásozó castrum helyőrsége eleinte a legio XIII. Geminából került ki,³ később pedig a legio V. Macedonicából;⁴ az itt levő segédcsapat az ala Batavorum miliaria volt.⁵

Ezzel ezen irányban kilépünk vármegyénk területéből, hol már gyakrabban találkozunk a legio V. Macedonica-val, mely sok helyen az azelőtt ott állomásozó legio XIII. Geminát felváltja. Így látjuk ezt Potaissában (Torda), melyből a legio V. Macedonica újbóli beérkezéssel a legio XIII. Gemina kivonul s a kisebb rendű őrhelyet az újonnan beérkezett hadtestnek átadja. Ezen castrumot azután lényegesen kibővítették; de ez már nem tartozván feladatunk keretébe, azért annyiban hagyom ennek folytatását és oda fordulok azon őrhelyekhez, melyekben a legio XIII. Geminát láthatjuk. Dacia északi határához már közel fekszik Szamos-Ujvár, melynek castrumában a legio XIII. Gemina Kr. u. 211—222. között még ott tartózkodott.⁶ Macedonicában (Szucság) is ezen legio csapata szolgált.

Porolissum (Mojgrad) már a tartomány északi határán fekszik, ennek castrumát a legio VII. Claudia alapította meg s ott is maradt a római hódítás biztosításáig;⁷ azután, mint már említve volt, távozott Daciából moesia-i főhadiszállására, mire a legio XIII. Gemina vonult be a castrumba.⁸ Kr. u. 211—222. között a legio csapatja mellett a cohors V. Lingonum Antoniniana⁹ és a Numerus Palmyrenorum szolgáltak.¹⁰

Tihón a legio XIII. Gemina egy csapatja¹¹ a cohors I. Cypria vagy Cyrenaicával szolgált.¹² Alsó-Kosályon előbb a legio XIII. Gemina,¹³ azután pedig a legio V. Macedonica¹⁴ és a cohors I. Britannicának egy része¹⁵ táborozott.

Innen jó messze menve, kelet és délkelet felé nem akadunk legionk nyomára, csak a Marosba ömlő Nyáradpatak felsőbb völgyében találjuk Mikházán ismét a legio XIII. Gemina egy osztálya¹⁶ által épített és lakott castrumot, melyben a cohors I. Alpinorum¹⁷ is mint segédcsapat volt alkalmazva.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1317, 1318, 1320, Föilir. gyűjt. 381, 382, 383. sz. a. ² U. o. 1294. Föilir. gyűjt. 349. sz. ³ U. o. III. Suppl. 8064. ⁴ U. o. 935. ⁵ U. o. 8074. ⁶ U. o. 6246, 1629. ⁷ U. o. suppl. 8071. ⁸ U. o. 1629. ⁹ U. o. suppl. 7638. ¹⁰ U. o. 837. ¹¹ U. o. 1629. ¹² U. o. suppl. 8074, 13. ¹³ U. o. 823, 825, 837, suppl. 7633. ¹⁴ U. o. 827. ¹⁵ U. o. 821, 829, 1193. ¹⁶ U. o. suppl. 8064. ¹⁷ U. o. suppl. 8074; 8.

Innen újból délkeletre haladva az Olt völgyébe jutunk, hol a Hadrianus császár idejében Héviz mellett emelt castrumot a legio XIII. Gemina egy osztályával együtt találjuk.¹

Különböző időkben szolgáltak itt a következő segédcsapatok: az ala Asturum,² az ala I. Asturum³ és a cohors III. Commagenorum.⁴

Innen kissé észak-nyugat felé fordulván, a Nagy-Küküllő balpartjának közelében a segesvári castrumot találjuk, melyben a legio XIII. Gemina kisebb számu katonái szolgáltak s ugyanezt látjuk Dicső-Szent-Mártonban is, hol a mellett a cohors I. Ubiorumnak egy része is van.⁵ A két Küküllő találkozásánál, Balázsfalva közelében a legio XIII. Gemina egy kis csapatja táborozott.

Ezzel újból visszatértünk megyénk területére. Apulumtól keletre vannak castrumok Hosszutelkén, Bervén s délkelet felé Vizaknán, hol mindenütt a legio XIII. Gemina csapatjai végezték a katonai szolgálatot. Apulumtól délre fordulva, elhagyván megyénket, találjuk Szerdahelyen (Cedonia) a legio XIII. Gemina egy osztályát⁶ s a cohors I. Alpionumnak egy részét.⁷ Nagy-Apoldon ugyancsak legiónk táborozott.

Végre még messze vármegyénktől az Olt közelében a mai Romániában, Recska (Romula) közelében találjuk a legio XIII. Geminának egy csapatját⁸ s a cohors II. Favia Commagenorumot.⁹

Ezen fennebbieken igyekeztünk némi képet adni a katonaságnak vármegyénkben való széthelyezéséről, melyhez természetesen a szomszéd megyékben lévőket is csatolnunk kellett.

7. A helytartók.

Mielőtt a katonaugynek kisebb mértékbeni részletezését folytatnám, szükségesnek vélem előbb Daciának helytartóiról is röviden s csak egy pár vonásban megemlékezni, már csak azért is, mivel a helytartók mindig nagy befolyást gyakoroltak a katonaugyekre, sőt azon tartományokban, melyekben csak egy legio állomásozott, rend szerint a legio főparancsnoka egyszersmind helytartó is volt.

Daciában azonban, úgy látszik, eltértek e szabálytól, mert, habár jó ideig csak egy legio állomásozott itt, azért mégis ezen egynek külön, önálló legatusa volt.

Daciában eleinte két legio állomásozott, később pedig, mint már láttuk, jó ideig csak egy, t. i. a legio XIII. Gemina volt, míg végre újból behozták a Potaissaba (Torda) áthelyezett legio V. Macedonicat, minél fogva tartományunkban ezen változó körülmények mellett is a legio XIII. Geminának külön legatusa volt, s ha talán nem is a hódítás

¹ Corp. Inscr. Lat. III.953. ² U. o. 1633, 11. ³ Ugyanott suppl. 8074. ⁴ U. o. 975, Fölr. gyűjt. 139, 7721. ⁵ U. o. suppl. 8074, 25. ⁶ U. o. 1614, suppl. 8044. ⁷ U. o. 1633, 33. ⁸ U. o. 1592 a. suppl. 8032. ⁹ U. o. suppl. 8074, 14.

egész időtartama alatt, mégis látjuk már Apulumban Antoninus Pius császár idejében (137—161.) M. Statius Priscust mint önálló katonai legatust.¹

Ismeretes, hogy tartományunk a régebbi szervezés alapján két részre osztott: a Dacia superior és Dacia inferiorra; ezen felosztás pedig kihatott a hadseregére is. Mindenik résznek saját procuratora volt. Sarmizegetusa Dacia superiorhoz tartozott, míg Apulum Dacia inferiorban feküdt. Ennek procuratora elnökségi jelleggel volt felruházva és kerületének katonaságával rendelkezett, s pedig főképpen a katonai segédcapatok fölött.

Ezen okból, és kiválólag még azért is, mert már régóta elismert tény a történelemírők előtt az, hogy bármely tartomány kormányzatának helyes megítéléséhez mindenek előtt szükséges a tartomány hivatalnoki karának névjegyzéki ismerete, közlöm tehát a nagyfontosságú helytartóknak eddig ismeretes névjegyzékét, hozzácsatolván a legszükségesebb megjegyzéseket.

Tartományunk tüzetesebb megbíráhatásának csak előnyére fog az szolgálni, ha a kutatók számára útbaigazításul e névjegyzéket a következőkben közlöm:

A) A helytartók a régebbi szervezet szerint:

1. *D. Terentius Scaurianus.* Ez az első helytartó, kit tartományunk történetéből ismerünk. Helytartó volt Trajanus császár alatt Kr. u. 110-ik évben. A Sarmizegetusában talált feliratos kő² róla szól, mint a ki alatt Sarmizegetusa coloniává alakítottatott. Hasonló értékű az Apulumban talált és 1723-ban Bécsbe került márvány oltár is, melyet ő Jupiternek és a házi isteneknek szentelt.³ A Kr. u. 110-ik évből való katonai okmány (D. XXV.) felsorolja a Daciában levő katonai segédcapatokat: »sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano» . . . stb.

2. *Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus.* Lovagrangu fér-fiu volt. Trajanus császár alatt Kr. u. 117. évben Egyiptomban praefectusi rangot viselt; Hadrianus császár pedig mindjárt császársága kezdetén kinevezte Pannonia és Dacia kormányzójának egyiptomi praefectusi címmel és jelleggel; ez által az ottani és itteni procuratornál magasabb rangú vala, mert a praefectura Aegypti csak a praefectus praetorio alatt állott, minélfogva a legiók fölött is rendelkezhetett.

3. *D. Terentius Gentianus.* Ez hibetőleg fia volt a Kr. u. 110-ik évben helytartói címet viselő Terentiusnak. Mint comes imperatoris részt vett Trajanus hadjáratain. Hadrianus alatt pedig tartományunk helytartója lett.

4. *Cn. Minicius Faustinus (Sex.) Julius . . . fil Sergia Severus.* Ez Cn. Minicius Faustinus cos. suff.-tól Kr. u. 116-ik évben adoptálta-

¹ Corp. Inscr. Lat. VI. 1523. ² U. o. III. 1443. ³ U. o. 1081. Fölr. gyűjteményemben 45. sz. a.

tott és 126. évben helytartó lett Daciában, később a 127. évben Moesiába ment át ugyancsak ilyen minőségben.

5. *Plautius Caesianus*. A Kr. u. 129-ben kelt katonai okmány (D. XIII.) szerint szintén helytartó volt Daciában: »sunt in Dacia inferiore (sic!) sub Plautio Caesiano...« stb.

6. *Cn. Papirius Aelianus*. Helytartó volt Kr. u. 132—133-ban. Alatta készült el Sarmizegetusában a vízvezeték.¹

7. *Julius Bassus*. Kr. u. 135-ik évben volt helytartó.²

8. *Q. Aburnius Caccidianus*. Kr. u. 123—138-ik évek közt volt helytartó.³

9. *Tib. Julius Flaccinus*. Talán Kr. u. 145-ik év táján ült Dacia helytartóinak székén. Apulumból való egyik fölirat reá vonatkozik: »Sarapi Aug(usto) sacrum Tib. Julius Flaccinus leg. Aug. pr. pr.«⁴

10. *C. Curtius fil. Pollia (P)ro(c)ul(us)*. Felső-Itáliából származott. Talán Kr. u. 158—159. években került ide helytartói minőségben.

11. *Terentius*. Daciát mint helytartó kormányozta, talán Antoninus Pius alatt. (137—161.)⁵

12. *L. Annius Fabianus*. Melyik évben volt helytartó, az nem bizonyos.⁶

13. *M. Scdatius C. f. Quir(ina) Severianus Julius Rufinus*. Ez körülbelül Kr. u. 149-ik évben volt Dacia helytartója. 150-ben consul lett Rómában P. Septimius Aper, Septimius Severus császár nagybátyjával együtt.

14. *Macrinus*. Valószínűleg Kr. u. 145—161. évek közt (talán 158-ban) töltötte be a helytartói hivatalt, mert ezen évek valamelyikének szept. 27-ről kelt katonai okmányon az alatta álló segédsapatok vannak feltüntetve.

15. *M. Staius M. F. Cl(andia) Priscus Licinius Italicus*. Kr. u. 157. és 158. években helytartóskodott. Az ő neve öt feliraton és két katonai okmányon fordul elő. (Felgyógyról Corp. Inscr. Lat. III. 940. Föilir. gyűjtem. 469. sz. a. — Fürdő-Gyógyról Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7882. — Gredistyéről Corp. Inscr. Lat. III. 1416. — Zalatnáról Corp. Inscr. Lat. III. 1299. Föilir. gyűjtem. 343. sz. a. — Apulumból Corp. Inscr. Lat. III. 1061. Föilir. gyűjtem. 31. sz. a., mely utóbbi föliratból tudjuk, hogy Apulumot vízvezetékkel látták el, vagyis már akkor el volt látva. Ugyanezen időben épült az amphitheatrum Porolissumban és talán Sarmizegetusában (az apulumi még kikutatandó). A katonai okmányok közül az egyik Kr. u. 158-iki december 13-án, a másik, melyet 1886-ban Maros-Kereszturon találtak, 158-iki július hóban kelt és őt mint Dacia superior parancsnokát említi. Azután consullá tették, mely után Kr. u. 160—161. években helytartóvá lett Moesia superiorban.⁷

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1446. ² U. o. 1078. Föilir. gyűjt. 43. sz. a. ³ U. o. 1089. F. gy. 25. sz. a. ⁴ U. o. Suppl. 4768. ⁵ U. o. 1128. F. gy. 62. sz. a. ⁶ U. o. 1455.

⁷ Azelőtt a legio XIII. Gemina legatusa volt. L. a legio legatusait 3. sz. a.

16. *P. Furius Saturninus*. Kr. u. 161-ik évben Marcus Aurelius és Lucius Verus együttes császárok alatt¹ helytartóskodott.

17. *Marc(ius) Veracilius Verus*. Körülbelől Antoninus Pius (Kr. u. 137—161.) idejében foglalta el a helytartói állást. Egy Szamosujváron talált fölíratos kő szerint Herculesnek szentelt oltárt: »Herculi sancto Marc. Veracilius Verus leg. Aug. prop(raetore) curante Pannonio Maximo praef. eq(uitum)«,² t. i. az ala Pannoniorum. Ezen ala Trajanus ideje óta folyvást Daciában volt alkalmazva egészen a tartomány elhagyásáig.

18. *C. Avidius Nigrinus*. Helytartóságának ideje Marcus Aurelius korában lehetett (161—180.), a nagy sarmat és german háborúk alkalmával, mikor Moesia inferior katonasága a daciai katonasággal kombinálva egy parancsnok alá helyeztetett.³ Látni ezen kombináció nyomát a munkám végéhez csatolt fölíratok gyűjteményében is az 531. sz. a. között fölíraton, mely szerint egy L. Jul. (B)assinus nevű városi tanácsos és községi pap Apulumban, ki a Moesia superiorban állandóan állomásozó legio III. Flavia tribunusa volt s általában több moesiaí és daciai helységben szolgált, Aesculapus- és Hygeanak fogadalmi oltárt emel, neje Julia Beronice egészsége helyreállása alkalmából.⁴

19. *Ismeretlen nevű helytartó*. Sarmizegetusában talált felíratos kő említi egy helytartót, ki praetori rangban állott, de nevét a felíraton kiolvasni nem lehet: »[.....]dio [.....]i, leg. Aug. [pr] pr [provinci]ae Dac[iae], co[n]s[ul]i, [col. Ulpi]a Trai[ana] Dac[ica] [Sarmiz] patrono.«⁵

B) Helytartók consularis ranggal.

Mikor Daciában állandóan alkalmazták a két legióra felszaporított katonaságot, akkor a helytartók rangfelemelése is bekövetkezett, ez tehát szorosan összefüggött a katonaugygyel és igen természetes vala, mert a nyugtalankodó barbár szomszédokhoz való viszonyok követelték egyúttal a helytartó magasabb rangba való helyezését s hatalomkörének kibővítését, mely aztán e czimben: »consularis et dux«, nyilvánult.

Ekkor Dacia már három kerületre volt osztva, u. m. Apulensis-, Porolissensis- és Malvensisre; mindenik kerületnek külön-külön procuratora volt A katonaságot is ezen kerületek szerint osztották fel. Apulensis maradt a legio XIII. Gemina kezében, Porolissensis a Potaissában állomásozó leg. V. Macedonica alá helyeztetett. Ezen időktől fogva folytatólag a következő helytartók szerepeltek:

20. *M. Claudius Ti. F. Quirin. Fronto*. Ez Ázsiából származott. Lucius Verus császárral mint comes imperatoris vett részt a germanok

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1171. — Fölírat gyűjtem. 186. sz. a. — C. I. L. 1177. — Föilir. gyűjtem. 187. sz. a. — C. I. L. III. 943. Föilir. gyűjtem. 473. sz. a. ² Corp. Inscr. Lat. III. 832. ³ Ugyanott supp. 7904. ⁴ L. Föilir. gyűjtem. 531. sz. ⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1465.

és sarmatok elleni hadjáratokban, míg végre mint leg. Aug. pr. pr. Moesiae superioris et Daciarum trium átvette a római hadsereg jobb szárnyának vezetését. Ez Kr. u. 169—170. években lehetett, s ugyanekkor a legio V. Macedonicát is alárendelték neki, a miből az is látható, hogy ezen legiót a nagy hadjárat alatt Daciába helyezték vissza.¹

21. *Sex. Cornelius Sex(ti) fil(ius) fal(erna) Clemens.* Italiából való. Consularis et dux trium Daciarum volt.² Helytartósága Kr. u. 170—175-iki évek közé esik. Az ő idejében egy részről Dacia és más részről Africa-Numidia és Mauretania közt élénk összeköttetési viszonyok állottak fenn. Sok dák származású katona szolgált akkor Afrikában, míg viszont számos mauretani legény Daciába jutott. A 158-iki katonai okmány említi azokat.³

22. *L. Aemilius L. F. Cam(ilia) Karus.* Ez szintén Italiából való. Helytartósága ideje Kr. u. 175. és 176-ik évek közé esik. Cappadociából jött át, hol hasonló minőségben helytartó volt. Három daciai feliraton van a neve felemlítve.⁴

23. *C. Arrius Antoninus.* Helytartó volt Kr. u. 170. év körül. A 177. évben helytartói minőségben szolgált Cappadociában.

24. *P. Helvius Pertinax,* a kit később császárrá választottak. Született Kr. u. 126. évi augusztus 1-én Alba Pompeiában, Felső-Itáliában. A Parthusok elleni háboruban tünteté ki magát. Germaniai kiváló szolgálata után Daciába helyeztetett át mint procurator duce-narius, mely hivatal a nagy german és sarmat háboru alatt ujonnan alapított, rendkívüli állás volt. Ezen állomástól felmentették ugyan, de nem sokára új alkalmazást nyert s Kr. u. 177—179. években a két Moesiában és Daciában helytartó volt. Innen Kr. u. 180-ik évben ugyancsak helytartónak ment Syriába. Miután még több hivatalt viselt, Commodus császár meggyilkoltatása után 193-ik évben ezt a sok hivatalon átment embert császárnak kiáltották ki Rómában.⁵

25. *Sabinianus.* Commodus császár kormányzata ideje kezdetén Kr. u. 180-ik évben helytartó volt. Innen valószínűleg Pannonia inferiorba neveztek ki ugyanannak.⁶

26. *D. Clodius Ceionius (Septimius) Albinus.* Afrikai Hadrumetumból való. Helytartóságának ideje bizonytalan.

27. *C. Pescenius Niger.* Italiából való. Parancsnok volt Daciában, de hogy a helytartói tisztet viselte-e, az nem bizonyos, tény azonban, hogy később helytartó lett Syriában és Septimius Severus vetélytársa.

28. *L. Vespronius [... f. Saba]tina Candidus.* Mantuában született. Kr. u. 183—185-ik évek közt szintén helytartó volt.⁷

29. *M. Valerius Maximianus.* Afrikai eredetű. Helytartóskodása Kr. u. 190-ik év utánra esik.⁸

¹ Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7505. ² Ugyanott 9363. ³ U. o. supp. p. 1989.

⁴ U. o. III. 1153. fölr. gyűjt. 321. sz. a. — III. 1415. — III. supp. 7771. ⁵ U. o. supp.

7751. fölr. gyűjt. 131. sz. a. ⁶ U. o. III. 4426. ⁷ U. o. III. 1092. fölr. gyűjt. 122. sz. a.

⁸ U. o. III. 1122. fölr. gyűjt. 79. sz. a.

30. *Ti. Manilius Fuscus*. Helytartói minőségben szolgálta hazáját Kr. u. 191-ik évben. Az ő idejében a legionariusok (25 évi szolgálat után) elbocsáttattak.¹

31. *Polus Terentianus*. Kr. u. 193-ik év után volt helytartó. A Micia (Veczel) melletti fürdőt az ő kormányzása idején állították helyre.²

32. *P. Septimius Geta*. Afrikai Leptis Magnában látta meg először a napvilágot, hol akkor még pun nyelven beszéltek. Helytartósága Kr. u. a 193—195. évekre esik, midőn bátyja Septimius Severus császár volt.³ Innen Rómába ment, hol consul lett Kr. u. 203. évben s nem sokára azután meghalt.

33. *P. Calpurnius Proclus*. Helytartó lehetett Lucius Verus és Marcus Aurelius, vagy Marcus Aurelius és Commodus, esetleg Septimius Severus és Caracalla császárok idejében. Helytartóságának ideje bizonytalan.⁴

34. *C. Julius Gallus*. Helytartó volt Kr. u. 198—211. évek közt.

35. *L. Octavius Julianus*. Kr. u. 200-ik évben volt helytartó.⁵

36. *L. Pomponius Liberalis*. Helytartósága Kr. u. 198—209. évek közé esik.⁶

37. *C. Julius Maximinus*. Szintén mint helytartó szerepelt Kr. u. 198—209. évek közt.⁷

38. *Tiro?* Nem bizonyos, hogy ez az egyén volt-e helytartó? vagy csak a legio XIII. Gemina legatusának tisztét töltötte be?

39. *P. Mevius Surus*. Helytartó Septimius Severus idejében. (193—211.)⁸

40. *Ismeretlen nevű helytartó*. A Zalutnán talált feliratos kővön ki van vakarva a neve.⁹ Ezen időben helyettesítette a helytartót már gyakran a procurator provinciae Daciae Apulensis.

41. *C. Julius (Septimius) Castinus*. Kr. u. 217-ik évben helytartóskodott. Eleinte Daciában szolgált a legio V. Macedonicában mint tribunus; azután Germaniába és Pannoniába helyezték át, onnan ide küldte vissza helytartónak Caracalla; de Macrinus császár Kr. u. 217. évben, Caracalla meggyilkoltatása után rögtön más helyre menesztette innen.¹⁰

42. *Marcus (Claudius) Agrippa*. Születésére nézve alsóbb rendű volt, de előre vergődvén, a senatorok közé soroztatott, s a nélkül, hogy consul lett volna, Macrinus császár kinevezte előbb Pannoniába, azután Daciába helytartónak.

43. *L. Marius Perpetuus*. Kr. u. 211—222. évek közt. Eleinte Moesiában, azután Daciában lett helytartó.¹¹

44. *Jasdius Domitianus*. Helytartó volt Kr. u. 222—235. évek közt.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1172. föilir. gyűjt. 188. sz. a. ² Ugyanott 1374. ³ U. o. supp. 7794. föilir.gyűjt. 193. sz. ⁴ U. o. III. 1007. föilir. gyűjt. 151. sz. a. ⁵ U. o. 1308. Föilir. gyűjt. 369. sz. a. ⁶ U. o. 1174. Föilir. gyűjt. 189. sz. a. ⁷ U. o. 1127. Föilir. gyűjt. 183. sz. a. ⁸ U. o. Supp. 7741. Föilir. gyűjt. 215. sz. a. ⁹ U. o. III. 1309. Föilir. gyűjt. 370. sz. a. ¹⁰ U. o. Supp. 7638. ¹¹ U. o. III. 1178. Föilir. gyűjt. 195. sz. a.

45. *D. Simonius Proculus Julianus*. Kr. u. 238—244. évek közt töltötte be a helytartói széket III. Gordianus császár idejében. Előbb szintén helytartó volt Thraciában.

* * *

A római hódítás utolsó 20—30 évéből eddig még nem sikerült a helytartók neveinek kikutatása; de ez időben már nem is voltak oly fontosak azok, mint az előbbi évekből valók, mert ezen utolsó években már sorra került a tartomány feladása.

Láthatjuk már ezen rövid vázlatból is, hogy Dacia helytartói, mint már különben említve volt, Trajanustól Marcus Aureliusig, vagyis a german-sarmat háborúig, praetori ranggal bírtak, Marcus Aureliustól kezdve pedig consularis rangot nyertek.

A helytartók kinevezése szigorú szabályokhoz volt kötve, s csak kivételesen történt egyszer Hadrianus alatt, hogy csak lovagi ranggal bíró egyént neveztek ki helytartónak, de hogy ezen kivételnek az élet elvegyék, praefectus Aegypti címet adományoztak neki. Feltűnő lehet még azon második eset, midőn Macrinus császár oly embert nevezett ki e hivatal betöltésére, ki nem volt consul, hanem oly protegált egyén, ki csakis a consulok jelöltjei sorában állott. Ezekon kívül mindig tekintettel voltak a rangra és a megállapított szabályokra. A helytartóknak születésükre nézve senatori vagy lovagi ranggal kellett bírniok. Első esetben is előbb szolgáltniok kellett mint tribuni militum, praefecti cohortis, vagy praefecti alae az ugynevezett »*militia equestris*«-ben. Ilyen állásokban többnyire néhány esztendeig maradtak. Előléptetésük azután más állomáshelyre való áthelyeztetésben állott ugyanazon rangban vagy magasabbra emelve. Az új állomás, az előbbitől távolságra nézve a körülményekhez képest, közelebb vagy messzébb lehetett.

Több helytartó kezdi meg pályáját Britanniában vagy a Rajna mellékén, mások a Duna vidékén Pannoniában, Daciában vagy Moesiában. Gyakran költözködtek nyugatról keletre: Britanniából Syriába és Cappadociába és onnan ismét vissza; de gyakran előfordult az az eset is, hogy előbb keleten többféle állomáson és alkalmazásban voltak és csak azután helyeztettek át a Duna vidékére. A Daciából ismeretes és fönnebb felemlített helytartók közül többen, kiknek születési helyét is tudjuk, Italiából valók, mi által Italia világhuralma a legtisztább kifejezést nyeri. De volt kivétel is, mert azon időben, mikor Septimius Severus uralkodott, többször találkozunk Afrikából valókkal is. Itten viselt helytartóságuk után visszakerülhettek Afrikába, hol proconsulok is lehettek.

Egyes helytartók Daciában tett szolgálatuk után Rómában magas rangú állomásokat nyertek s azoknak, kik háboru idején kitüntették magukat, a császár indítványára szobrot állíttatott a senatus a Trajanus által épített forumon; sőt midőn a tehetetlen Commodus császár megöletése által a császári trón üresedésbe jött és a dinasztikus

irányzat kevés időre háttérbe szorult, megtörténhetett, hogy olyan egyént is, mint például a volt helytartót, Pertinaxot trónra emelték.

Mindezekből láthatjuk, hogy Dacia helytartói legtöbbször világlátott, hős, előkelő férfiak voltak, kiknek a tartományukra nézve nagy befolyásuk lehetett és kik annak fővárosa — Apulum — felvirágoztatására sokat tettek és tettek is.

8. A legio XIII. Gemina katonai élete.

Miután a tartomány és annak egyes területére nézve igen fontos ügyről, a katonaság széthelyezéséről, a hatodik fejezetben az eddig ismeretes források alapján meglehetősen képet nyújtottam, szükségesnek tartom most már a katonai életviszonyokról is szólni és ezt annál is inkább meg kell tennem, mert a katonai viszonyok nagy befolyást gyakoroltak az egész tartomány lakosságának jóllétére, az összes intézmények felvirágzására. Hisz éppen a katonaság kötelékéből kivált egyének képezték a városokban a legtekintélyesebb elemeket, s miután a katonák legnagyobb számban éppen vármegyénkben, a katonai főőrhelységgel bíró területen voltak, igen természetes, hogy vármegyénk területe egész Daciára nézve legelső helyen állott. Hogy a vármegyénk területéről azután felsorolandó eseményeket alapjukból véve minél világosabban felfoghassuk és megérthessük, vármegyénk területén majdnem kizárólag csak a legio XIII. Geminától származó és fenmaradt emlékek tekintetbe vételével kell vizsgálnunk ezen legio életviszonyait közelebbről.

A katonák nagyobb részben a tartományokban besorozottak, kisebb részben elszegényedett római polgárok voltak, kik megházasodhattak, családot alapítottak s kiknek fiai többnyire hasonlóképpen katonáknak neveltettek, mert a szegények fiai ily módon leghamarább juthattak biztos kenyérkeresethez. Az akkori időkben az évi 205—360 denar zsold (1 denar körülbelül annyi, mint 40 kr = 1 frank) nagy volt, s azonkívül kaptak nyugdíj gyanánt 20—25 évi tisztességes szolgálat-tétel után elbocsátásukkor (honesta missio) földeket vagy készpénzt, melyből öreg napjaikban megélhettek; a nem római polgárok (tehát a tartományokból besorozottak) azon alkalomból még római polgárjogot is nyertek, a mi sokféle és nagy előnyökkel volt összekötve.

A katonaságról igen gondosan állították ki a katona-listákat, melyek többnyire kőbe vésvé a centuriótól az utolsó közlegényig a felvétettek vagy elbocsátottak névsorát tartalmazzák. Ilyen katona-listákat találunk a Corp. Inscr. Lat. III. 1189.¹ sz. alatt:

¹ Fölr. gyűjt. 191. sz. a.

1. AVRELIVS IVSTV
2. B̄ · ĀVR* LVCILLIVS AGR
3. BC · V̄AL ROMV̄LVS
4. V̄AL SABIIVS
5. SEP MAGNVS
6. SEP VICTOR
7. AVR SENECIO D
8. IVL MILITARI S
9. POR IVLIAN TES
10. COH III.
11. VLP SVRV S

Itt az első név talán a centurioé. A második sorban a librariusé, a harmadik sorban a beneficiarius consularis, a kilencededik sor végén tesserarius, a tizedikben a 4-ik cohorsához tartozó katonák névsora.

A Nagy-Enyeden talált és a Corp. Inscr. Lat. III. 1190. sz. a. közölt katona-listában előforduló CAN kiegészítendő CANDIDATVS DUPLARIVS vagy SIMPLARIS-ra. A 7-ik sorban van a SECVTOR TRIBVNI, a 8-ik sorban a BENEFICIARIUS CONSVLARIS. (L. az általam e könyvben közölt gyűjteményemben a 474. b) szám alatt levőt.)

A Daciában felszínre került fölíratos kövek szövegéből meglehetősen tiszta képet alkothatunk magunknak az itt szolgált katonák és azok sorából kilépett veteránok viszonyairól és általában a tisztviselői rendszer mibenlétéről.

Ezek szerint a tartományban a legfőbb parancsnok volt a mindig római senatori ranggal bíró legatus, ki a hódítás első éveiben egyszermind Dacia helytartója is volt, vagy másképpen mondva, a helytartó egyúttal a legiónak is parancsnoka volt (kormányzó és hadtestparancsnok), míg később a helytartóság és a legio (legatusi hivatal) kétféle minősítésben részesülvén, két külön személyre bízott. A legatus alatt hat senatori vagy lovagi ranggal bíró tribunus (ezredes, ezred parancsnoka) állott. Ezek felváltva, egyszerre kettő 2—2 hónapig végezte a parancsnoksági teendőket, melyek nem annyira hadászati ügyekkel, mint inkább a katonaság ellátásáról, az igazságszolgáltatásról, a kiszolgáltak elbocsátásáról és megjutalmaztatásáról stbről gondoskodtak.

Rendes körülmények közt az egész legio 6000 legényt számlált. (Hadrianus császár alatt Kr. u. 117—138. évig 6100 legény volt.) A legio tiz cohorsra oszlott s rendes körülmények közt 600 legényt számlált; mindenik cohors három, 200—200 legényből álló manipulusra oszlott; minden manipulus pedig két-két, egyenként tehát 100 legényből álló centuriara volt osztva, úgy, hogy a legio hatvan centuriát számlált. A hatvan centuriát egy-egy centurio (százados) vezényelte.

* Az — összevonási jel megfelel az illető ligaturának, ilyen eljárás mellett adjuk általában a fölíratok szövegében előforduló betűk összeolvasztását. Hol nem lehetett ezt alkalmazni, ott az eredeti betű alakjának megfelelő ligaturát adjuk.

A centuriók, kik közvetlenül érintkeztek a legénységgel, a legiónak leglényegesebb tényezői voltak; ők tanították be a katonákat, ők adtak jó példát a legénységnek, ők bátorították harczoló katonáikat, de ugyancsak ők büntették meg tényleg a hibát elkövető legényt is. A centurio jó vagy rossz tulajdonsága legényeire is átragadott. A centurio jelzésére használtak a föliratokon egy merev 7-est. Így például: »C. Jul. Lysias 7 Leg. XIII. Gem.« olvasandó: »Cajus Julius Lysias centurio legionis XIII. Geminae.«

A miles gregarius (közlegény) a centurio rangig emelkedhetett, de tovább nem. Egyes ritka esetek kevésbé jöhetnek tekintetbe.

Az előléptetés szerint a legalsóbb rangu volt a *secutor tribuni*,¹ a tribunus melletti ordonanz, azután következik a *tesserarius*,² ki a centurióknak a naponkénti hadi jelszót vitte; ezután következett a centurio segédtsitzje, az *optio* (örmester),³ ki egyesek nézete szerint nevét az *optare* igéről kapta, mert a centurio kiválaszthatta azt magának az erre hivatottak sorából. Magasabb ranguak voltak a *signiferi*, kik a 30 manipulusnak zászlóit, és a *vexillarii*, kik a 10 cohorsnak jelvényeit vitték.⁴

A katonai számvévősnél szerepelt mint segédtsitz az *adjutor officii rationum* mint a tribunus segédtsitzje és a parancsnoksági iroda főnöke.⁵ A számvévőséghez tartoztak még a *cornicularius*⁶ és a *librarius*.⁷ A legio katonái ezeken kívül sokféleképpen szolgáltak a *legatus consularis*, a *legio legatus* s más tiszték és hivatalnokok mellé rendelve, mint *beneficiarius consulis* (vagy *consularis*),⁸ vagy mint *beneficiarius legati* és *praefecti*.⁹ Továbbá vannak még katonákból lett könyvvivők a császári magánhivatalban, péld. Sarmizegetusában találunk ilyent; a bányászatnál Ampelumban (Zalatna),¹⁰ mint a helytartó titkárai.¹¹

Szakértő katonákból választották ki a *tubicines*-t, *cornices*-t és *bucinatores*-t; az elsők jelt adó trombitások a gyalogságnál, a másodikok a lovasságnál, a harmadik a háboruban jelezte a csata megkezdését, vagy a visszavonulást; ezek jelezték egyszersmind a napi őrség kezdetét, az éjjeli, valamint a déli órákat is.

A *bucinator* adta a vezér parancsa szerint az első jelt, a *tubicinesek* tovább adták azt a hadsereg egyes csapatjainak (trombitásnagy, talán főtrombitás, *Stabstrompeter*).

A hadsereghez tartoztak még a következő tisztviselők: a *gabonamérők* (*mensores*), a *mérnökök* (*metatores*). Volt a legióban ezeken kívül még *tiz speculator*, kik küldöncz-szolgálatot tettek,¹² valamint az egy centurio alatt álló *frumentarii* csapatja, kik az élelmezési ügyekről gondoskodtak; főnökük rangja egyenlő volt a legmagasabb osztályu centuriókéval. E tisztséget egy időben P. Aelius Marcellus látta el Apulumban.¹³ Külön csapatokat képeztek továbbá a tábort, hidakat,

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1190. F. gy. 474. b. sz. ² Ugyanott 1592. a. ³ U. o. 1124. F. gy. 177. 235. 1204. ⁴ U. o. 1641. 4061. ⁵ U. o. 1099. F. gy. 179. sz. ⁶ U. o. 1099. F. gy. 179. sz. ⁷ U. o. 1189. F. gy. 191. 211. 1205. ⁸ U. o. 823. 827. 1405. 6161. ⁹ U. o. 1056. ¹⁰ U. o. 1317. F. gy. 1317. ¹¹ U. o. 1194. F. gy. 234. ¹² U. o. 990. ¹³ U. o. 1180. Fölrir. gyűjtem. 198. sz.

útakat és aknákat készítő fabri, kik részben tanult ácsok (fabri tignarii), részben pedig kovácsok (fabri ferrarii) voltak, megfelelően a mostani hadseregben levő hidászoknak, utászoknak.

A legio támoszlopa volt, a mint már jeleztem, a hatvan harczi- ismerő és minden katonai ügyben s teendőikben gyakorlott centurio, kik személyes ügyesség és netáni szerencse folytán a közlegénységből minden rangfokozaton sorban előlépven, a centurio legalsó fokáról, a régi beosztás szerint a decimus hastatus posterior rangjáról, az egész legión átmenvén, az első cohors hatodik centuria elsőrangú állására emelkedtek.

Az ilyen szerencsésnek czíme volt ekkor centurio pilus vagy c. primipilus,¹ mi által egyszersmind praefecti castrorum vagyis tábori térparancsnok lett s mint ilyen a haditanácsban is részt vehetett; föladatahoz tartozott a főtábor vagy állótábor felépítése és rendbentartása minden hadi eszközzel együtt. Hatásköre kiterjeszkedett a tartományban levő fióktáborokra és őrhelyekre is. Ezen hatalom természetesen meg volt osztva, mikor a tartományban két vagy több legio állomásozott.

Alattvalója volt a cornicularis praefecti castrorum² és a custos armorum.³ Ily rangú hivatalnokról megemlékezik egy kőfömlirat.⁴ A tábori praefectus alárendeltjeihez tartoztak még a katonai kórház (valetudinarium) tisztviselői, az optio valetudinarii, a katonai és az állatorvosok (medici és veterinarii). Eddig még nem találtak Apulumban ezekről szóló fömliratot; csupán csak egy szemorvos, T. Attius Divixtusnak bélyege van meg.⁵ A legio XIII. Geminából való tábori praefectusról szóló fömliratos kő Apulumban eddig három találatot,⁶ melyek közül Sextus Vibius Gallus Lesbos szigetén halt meg.⁷

A centurio külső jelvénye szőlővessző (vitis), melyet testi büntetések végrehajtására mindig magával hordott. Sirköveken is ezen bot-szerű vesszővel lehet ábrázolva látni. (Még az ötvenes években a mi hadseregünkben is bizonyos altisztek rövid, díszített botot hordtak magukkal, ha hivatalból kivonultak; ennek is ugyanaz volt a jelentése, mint a római centurióké.) A centuriók fölött állottak a tribunusok. Ritka szerencsének volt tekinthető az, ha egy polgári szüléktől származó centurio primipilus még előbbre vihette dolgát egészen a tribunusi állásig, de ha ő ezt el is érte, akkor be volt fejezve végképpen katonai pályáján az előléptetése. Szerencsésebbek voltak e tekintetben a nemes szüléktől származók, mert ott, a hol a polgári egyén pályáját bevégezte, ott megkezdhette a lovagi vagy a senatori rangú szüléknek fia, t. i. a tribunus állásánál.

Az eddig Apulumban talált tribunusokról szóló hét fömlirat közt csak két tribunus volt polgári származású, t. i. C. Antonius Rufus és

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1092. Fömlir. gyűjt. 122. sz. a. ² U. o. 1099. Fömlir. gyűjt. 179. sz. a. ³ U. o. 1138. Fömlir. gyűjt. 90. sz. a. ⁴ U. o. 1121. Fömlir. gyűjt. 87. sz. a. ⁵ U. o. 1636. ⁶ U. o. 26., 454., 1092. Fömlir. gyűjt. 122. sz. a. ⁷ U. o. 454.

C. Aurelius Sigillus, a más öt pedig senatori rangban volt s megkülönböztetésül a vir clarissimus czímet viselték s tunicájukat széles biborvörös szegéiy díszítette; ezek tribuni laticlavii nevet is nyertek. A lovagi ranguaknak tribuni angusticlavii címök volt, míg ellenben a polgári ranguaknál e megkülönböztetés elmaradt.

A tribunusok, kiket a mostani katonai rangsorozat szerint ezredeseknek nevezhetünk, tehát nem a rangsorozati lépcsőn emelkedtek ezen fontos állomásra, s általában nem az alattuk álló centuriók sorából választattak, hanem más előkelők köréből, kik 5—10 hadjáratban részt vettek s megelőzőleg a legelőkelőbb politikai hivatalokat viselték; így voltak aedilisek, praetorok, sőt consulok is, kik szívesen elvállalták ezen magas katonatiszti állást. Általában csakis az előkelő ifjak (adolescentes nobiles) sorából választották a tribunusokat, kik mint lovasok, vagy mint a fővezér társai (contubernales), vagy pedig mint a császár kísérei (comites imperatoris) voltak alkalmazásban. Rangjuk jelvénye az aranygyűrű volt. Egyenruhájuk fényes; páncéljukat arany díszítések fődték; övük elől csinos, de szigoruan meghatározott alaku csokorra volt kötve. Oldalukon tört, vállaikon a jobboldalon fibulával vagy nagy, díszes gombbal összekapcsolt hosszú, majdnem földig érő kerek, fehér köpenyt viseltek. Javadalmazásuk Augustus császár óta 25.000 sester-tiust (körülbelül 2500 frt) tett évenként.

A tribunusi rangról emelkedhettek fel a legioparancsnoki, legatusi hivatalra. Így tudjuk C. Curtius Rufinusról, hogy tribunusi rangból a legio XIII. Gemina legatusává lett,¹ C. Claudius Nummus tribunussága után nem sokára Ephesusban, az ázsiai tartományban, mint questor halt meg.² Aulus Furius Pastor Kr. u. 163-ik évben consul lett.³ Sextus Vinicius Faustinus sok magasabb rangu hivatalt viselt és Dalmatiában halt meg, hol sirköve is volt.⁴

A legio legfőbb parancsnoka a legio legatusa volt, ki mindig praetori rangban állott és a parancsnokságtól való visszalépésekor valamely tartományban helytartóságot kapott; így például van eset reá, hogy Apulumból Petronius Polianus legatus Rátiában helytartóságot nyert.⁵ A legio legatusa hatalmának jelvénye a vörös köpeny (paludamentum) s az elefántcsont pálcza, melynek csúcsán sas volt alkalmazva. Háboruban a tribunokkal egyenlő egyenruhát viselt.

Ezek után csak még néhány szót kívánok tenni a legio XIII. Gemina katonáinak fegyverzetéről és ruházatáról. Részint a szoborművek, domborművek, de főképpen a sirköveken megörökített katonák ábráiról fogalmat nyerhetünk azokról, s ha még a római írók leírásait is hozzá vesszük, akkor elég tiszta képet alkothatunk a legionariusok fegyverzete és ruházatáról. Fegyverzetük aránylag igen egyszerű vala, de azért a célznak eléggé megfelelő.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1459. ² U. o. 459. ³ U. o. 6076. ⁴ U. o. 2830. ⁵ U. o. 993. Föilir. gyűjt. 135., 174., 1017. sz. a.

A legionarius fejét az arcvédő nélküli sisak (cassis, galea) védte, mely ezen korszakban többnyire fémből készült, de előfordult még a bőrből készített is. A sisak díszítését a tetején levő fémgyűrű, vagy fémgömb képezte; itt-ott láthatók voltak rövid tollforgók is. A centuriók és magasabb vezérek sisakjai díszesebb alakúak voltak, s róluk a vörös tollak vagy a lószőrből készült magasabban kiemelkedő forgó (crista, iuban) nem hiányzott. A testet pánczél védte, mely részben bőrből, részben pedig fémből készült. A pánczél egyik alakja a sodrony-ing (lorica hamata), melyet apró, egymásba öltött fémkarikákból állítottak össze; más alakja a lorica segmenta vala. A mellet és a hát felső részét fődte. Két, a testhez simuló fődarabból állott, melyeket elől és hátul csatok vagy fűzők tartottak össze. Innen lefelé az övig 5—6 széles, az egész testen körülmenő párhuzamos szijzalag volt, melyeket elől begomboltak, hátul pedig összefűztek. Hasonló alakú 3—4 szalag fődte a vállakat is. Az egyes szalagokat szijacsákák kötötték össze, melyek úgy voltak alkalmazva, hogy a vállszalagok a mozgó testhez könnyedén idomulhattak. Továbbá viselték a vállról lefelé ereszkedő kardkötőt (balteus) és pedig néha a bal, de többnyire a jobb oldalon. A derekat körítő bőrből való öv (cingulum militiae) is az öltözethez tartozott; ezt ércz veretekkel szokták befödni, részben hogy erősítsék, részben hogy díszítsék.

Ezen díszítést néha egyszerű szögecskék, majd apró négyszögű lapocskák, vagy egyszerű dudorok, míg máskor főképpen a tiszteknél szép domborművek képezték, melyek ezüsből és aranyból készültek. Az övről többnyire 4—6 szalagból álló, kötényalakú díszített szijcsomó függött lefelé.

A legionarius ruhája többnyire a tunica volt, mely az évszak szerint vékonyabb, vagy vastagabb kelméből készült.

Ezen korszakban többnyire a lábszárat fedő bőr vagy gyapju harisnyát és a térden alól érő, rövid sötét színű nadrágot (braccae) viseltek. A lábat pedig takarta a saru (caliga), melynek a bőrtalpat a lábhoz erősítő s a bokáig érő szijazata volt. A harci köpeny (sagum), melyet a pánczél fölött viseltek s a jobb vállon fibula tartott össze, mindig megvolt.

A védő fegyverzethez tartozott még a pajzs is, mely a különböző hadosztályoknál különféle alakú, kerek, ovalis, négy- vagy hatszögű volt, s többnyire fából készült, melyet bőr borított. A pajzsok a különböző ezredekre nézve különbözőképpen voltak befestve vagy díszítve és a közepén kidomborodó (umbo) részre fel volt írva a legio és a század száma.

A rómaiak legkedveltebb támadó fegyveréhez a kopja (Spiess, pilum) tartozott, mely fanyél és vasrúdból állott aczélezott hegygyel s mely $1\frac{1}{2}$ —2 méter hosszú volt s a különböző időkben különféle módosításokon és javításokon ment át. Nagy hatással kezelték e gyilkoló fegyvert.

Őrségi szolgálaton és díszkivonuláskor a lándzsát használták. A lovasság általában rövidebb vető lándzsával (contus) volt felszerelve.

A római katonák igen ügyesen forgatták a rövid, egyenes, kétélű kardot (gladius), melynek markolata rendszeren kemény fából készült.

A tiszték igen díszes kardjának fogantyuját elefántcsontból, ezüsből és aranyból készítették. A kard hüvelye a legénységénél egyszerűbb, a tisztéknél azonban igen díszes volt.

A kard mellett még tört (pugio) viseltek, melyet a legvégső veszélyben használtak.

Katonai jelvényül a sast és a zászlót (signum, vexillum), alkalmazták, melyek a csatában igen fontosak valának, mert a hadvezér messziről láthatta és mindig figyelemmel kísérhette; ezek alapján a csatát egységes terv szerint igazgathatta, s ezen okból vezényszavait a zászlótartókhoz a trombitások útján intézhette.

A legiónak fő jelvénye, a sas (aquila), melyre a besorozott katonák esküdtek is, galambnagyságu volt s arany vagy ezüsből készült, hosszu oszlõpfejben végződõ rúdon vitték a legio élén.

Béke idejében Saturnus szentélyében őrizték, a táborban pedig, levétetvén rúdjáról, hordozható, kis templom alakú szekrényben (sacellum) helyezték el. Szentnek tartották s mint Numen legionis isteni tiszteletben részesítették. Ha a legio kitüntette magát, sasának szárnyaira koszorut helyeztek; ha ellenben a legio a csatában elvesztette, gyalázatos és kemény büntetés várt reá.

Hogy a legio XIII. Gemina daciai tartózkodása alatt sasát valamikor elvesztette volna, arról nincs semmi szó az eddig ismeretes forrásmunkákban.

A sason kívül még korongokkal, vagy állatképekkel ellátott zászlókat is használtak, de volt rajtuk még bojt, félhold s voltak olyanok is, melyeken négyszögü szövetszabla (vexillum) lengett; ezeket főképpen a lovasság használta, de ugyanezek voltak a manipulusok és cohorsoknál is, s ezeken kis táblácskákat alkalmaztak, melyeken az illető csapat száma volt látható.

A legio XIII. Gemina signumain oroszlán volt ábrázolva.

A legióhoz tartozó lovasokat tizenkettenként egyesítették a vexillum alá.

Sassal és a császár képével ellátott zászlója egy volt a legio XIII. Geminának, signuma pedig hatvan, azaz minden centuriának egy.

A zászlóvivők altiszti rangot viseltek. A signumtartók kezelték azon takarékpénztárakat is, melyekben a katonák pénzbeli jutalmait helyezték el, s melyekből minden cohorsnál volt egy. Ezen pénztárnak pénzkészlete sok ezer denarra rugott, a signifernek tehát műveltnek, megbízhatónak és irástudónak is kellett lennie.

A legio legatusa alá rendelt lovasság 500 – 1000 harczost számlált egy ala-ban; fegyverzete és ruházata majdnem ugyanaz volt, mint a gyalogságé.

Legiónk nem viselt ugyan a mostani fogalomnak megfelelő egyenruhát; elég volt, ha a közlegények a fent említett darabokat birták, ha azok egyes apróbb részletekben különböztek is egymástól; de azért mégis igen imponáló látványt nyújthattak, ha háboruba mentek, vagy ünnepi alkalommal kivonultak, mert fegyverzetüket mindig tisztán és fényesre takarítva tartották.

Békés időben évenként legalább egyszer lehetett látni ily nagyobb-szabású díszkivonulást, t. i. újév napján, mikor a katonák újból fel eskettettek.

A katonai fegyelem rendkívül szigorú volt, a testi büntetést gyakran alkalmazták s nem egy katona tudta felmutatni a hátán a fegyelmezés bőséges jeleit. Ebből származott a centuriónak azon eleinte tréfás elnevezése is, melyet később egész komolyságban mint melléknevet viselt, t. i. a »baculus« (dorong).

A rossz katonát fel is oldották esküje alól, fegyverét elvették és a táborból gyalázattal elűzték.

Nagyobb kihágások miatt sorsolás útján minden tizediket kivégezték; a szökevényt, hamisan esküvőt és tolvajt agyonbotozással sujtották; árpát kaptak buza helyett a megtizedelt legio vagy cohors emberei, leszállították a bünsnek zsoldját, vagy a kettősen számított háboru-év kedvezményének elvesztésével sujtották.

De jutalmazásban és kedvezményekben is részesítették bőven a derék katonákat. Kétszeres zsoldot kapott a duplarius legionis XIII. Gemina,¹ másokat békeszolgálatról mentettek fel (vacatio numerum). Ezeket immunis-nak nevezték.² A zsákmányban részesültek, házat, telket, érdemrendeket kaptak nemes fémből, díszruhákat, fegyvereket, koronákat, zászlókat stb.

A táborban jól élhettek; pénz volt bővön, mert voltak legionariusok, kik még hazulról is kaptak zsebpénzt, mely fölött szabadon rendelkezhetek s aránylag jómódu polgárhoz illő módon élhettek. Szolgálatukra rabszolgát vagy rabszolganőt vásárolhattak, a mint ezt a Kr. u. 160-ik évi október 4-én kelt viasztáblán (Verespatakon a bányában találtatott) fenmaradott adás-vevési szerződés mutatja, melyet Claudius Julianus, a legio XIII. Gemina közlegénye kötött, midőn 420 denáron egy kretai születésű, Theodota nevű rabszolganőt megvásárolt magának.

Másképp volt ez azon kirendeltekénél, a kik félre eső helyeken levő kisebb őrházakban hivataloskodtak, hol 4—4, legfőljebb 8—8 ember volt elhelyezve s hova csak az élelemszállítók s ellenőrzők látogattak el egyszer-egyszer; ott aztán ábrándozhatott a világ minden részéből összehozott legénység minden egyes tagja távoli hazájáról s főképpen téli időben síri nyugalomban és csend közt unatkozhattak úgy, a hogy csak lehetett.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1067. Föilir. gyűjt. 11. sz. a. ² Ugyanott 1038. Föilir. gyűjt. 4. szám alatt.

9. A legio XIII. Geminához tartozó segédcsapatok viszonyai.

Már tárgyaltam a 6-ik fejezetben a segédcsapatok széthelyezését azért, mert ezek úgy is a tartományra és ennél fogva megyénkre nézve is csak kisebb szerepet játszottak a megyei történelem terén. Ezen alkalommal is megelégedhetünk azzal, hogy ezen csak is a provinciákban besorozott katonákról, kik 25 évi szolgálatra voltak kötelezve, csak egyszerűen fel- említem, hogy többnyire úgy valának szervezve és felfegyverkezve, mint a legióhoz tartozó cohorsok vagy ala-k. Néha azonban nemzeti szokásaikban megmaradván, igen lényegesen különböztek a rendes birodalmi katonaságtól s ilyenkor azokat megkülönböztető melléknevekkel jellemezték, mint például: sagittarii, scutati, contarii, catafracti stb.

Kétféle segédcsapat létezett, u. m. cohortes quinquagenariae, melyekben 500 embert 6 centuriara osztottak, és cohortes miliariae (m), mikor 1000 ember 10 centuriára oszlott. Ha gyalogosok voltak: cohortes quinquagenariae-, illetőleg miliariae peditatae-; ha lovasok voltak: coh. quinquagenariae, esetleg coh. miliariae equitatae-nak nevezték el. A cohors miliaria 240 lovast és 760 gyalogost számlált; a cohors quinquagenaria 120 lovasból (10 turma) és 360 (6 centuria) gyalogosból állott. A csakis lovasokból álló csapatok az ala-k voltak, melyek szintén alae quinquagenariae 480 lovasból és alae miliariae 960 emberből állottak. A segédcsapatok fegyverzete hosszú kardból, lándzsából, paizsból, tegez- ből 3—4 kopjával, sisak és pánczélből állott. Hadrian császár idejében (117—138. Kr. u.) aranyozott rostélyos lószőrforogós sisakkal, könnyű paizszsal és pánczél helyett kimmer chitonokkal szerelték fel.

Ezen katonák parancsnoka rend szerint praefectusi ranggal bírt, ki előbb centuriói hivatalt viselt, azután tribunus legionis is lehetett s végre mint praefectus equitum egy ala-t kapott s ezzel aztán előlépte- tése be is volt fejezve, ha nem viselt senatori rangot. Ily praefectus volt C. Julius Corinthianus, kinek Kr. u. 191. évben örökösei sirkövet állítottak.*

10. A legio XIII. Gemina tiszti kara.

a) *A legio legatusai.*

Apulum története egyszersmind egész vármegyénket is magában foglalja, s minthogy az a római katonaság székhelye volt, azért e körülmény vármegyénk területének történetére nézve is mérvadó, miért is az Apulumban székelő katonatiszti kar első sorban igényli a méltatást már csak azért is, mert már előbb megfejtett okból mindenek előtt

* Corp. Inscr. Lat. III. 821., 1193. Fölr. gyűjt. 243. sz. a.

szükséges a katonai tisztviselőkkel is megismerkedni, s ez itt annál is szükségesebb, mivel területünkön a katonai adminisztrációnak képe eléggé világosan áll előttünk. Tehát katonai szempontból tekintve a legio legatusai itt nálunk is első helyet foglaltak el mindjárt a helytartó után. Ezt láthatjuk azon körülményből is, hogy a legatus neve azon föliratokon, melyek katonai építkezésekre vonatkoznak, rendszeren és mindig a helytartó nevével együtt fordul elő. Polgári tekintetben pedig a császári javak kezelője, a procurator Augusti foglalja el az első helyet a helytartó mellett. Az elsőségért volt is többször torzszalkodás, de az, a ki felülkerekedett, még is legtöbbször a katonai legatus vala.

Ezen, a helytartók után első helyen következő tisztviselőknél kívül szükséges a fentebb kifejtett oknál fogva sorban a többi katonai és polgári hatóságok főbb képviselőit is a lehetőségnek s az e munkám számára engedett térmértéknek megfelelően felsorolni.

Szabály szerint mindazon tartományokban, melyekben csak egy legio táborozott, mint már említém, a helytartó egyszersmind a legiónak legatusa volt; de Daciában, habár időnként csak egy, azaz csakis a legio XIII. Gemina volt elhelyezve, mégis, mint már a Statius Priscus (Kr. u. 137—161.) vonatkozó föliratból (Corp. Inscr. Lat. VI. 1523.) láthatjuk, a helytartón kívül külön legatus legionis is szerepelt. A legio legatusainak sorából ismerjük a következőket:

1. *M. Fabius Fabullus*, ki Nero császár idejében Vitellius mellé állott. (Petauban van fölirata Corp. Inscr. Lat. III. 4118.)

2. *Bellicus Sollers*, ki Kr. u. 88-ik évben Vindobonából (Bécs) vezette a legio XIII. Geminát Morvaországba és Felső-Magyarországba a Duna és Tisza közt lakó német suevek és sarmat jaczygok ellen (Henzen 6912.)

Ez a kettő vármegyénk területének történetére nézve befolyással még nem birt ugyan, de e névsor teljessége kedvéért felemlitem azokat is.

A rómaiak vármegyénk területén való tartózkodása óta ismerjük a következő legatusokat:

3. *M. Statius Priscus*, Antoninus Pius császár alatt. Később (Kr. u. 157—158.) Dacia helytartójává lett s az utóbbi évben consulnak is jelölték.

4. *P. F. Stel (latina) Sospes* Italiából való, ki, miután curuli aedulisi és praetori hivatalt viselt és praefectus frumenti dandi ex senatus consulto volt, a legio XIII. Gemina vezetését átvette, talán, még Antoninus Pius alatt; később Galatiában helytartó lett.

5. *M. Alcinius Rufinus Marianus*. A Silvanusnak szentelt föliratból ismerjük. (Corp. Inscr. Lat. III. 1142. Apulum.)

6. [*A.*] *Julius Pompilius A. fil. Cornelia Piso T. Vib[ius] Varus Lacvillus*] *Berenicianus*. Miután Cappadociában a legio XV. legatusa volt, később a legio XIII. Geminához jött át; innen nem sokára áthelyezték a legio III. Flaviae-hoz Moesia superiorba (Kr. u. 178-ban consullá lett).

7. *C. Caerellius Sabinus*. Legatus lett Commodus császár idejében. (Kr. u. 183—185-ben. Corp. Inscr. Lat. III. 1074—1076.) Ezen föliratokban nejről Fufidia Pollitáról is van említés téve.

8. *Tib. Claudius Claudianus*. Afrika-Numidiából való. Előbb Kr. u. 123-ik évben a cohors I. Bracaraugustorum praefectura Moesia inferiorban volt, melylyel azután ő is Daciába (az ojtózi szoros közelében fekvő Bereczkbe) helyeztetett át. Később, Kr. u. 195-ik évben, a Potaisában táborozó legio V. Macedonicának legatusa lett. Nem sokára a legio XIII. Gemina és a legio V. Macedonica pia együttes legatusának neveztetett ki, és a Septimius Severus hadjáratához Daciából kirendelt csapatokhoz (praepositus vexillationum Daciscarum) helyeztetett át. A consuli hivatal betöltése után Kr. u. 197—198-ik évben a két Pannonia helytartói állását töltötte be.

9. *Q. Caccilius C. f. Quir. Lactus*. Mileuból (Numidiában) származott. Valószínűleg Septimius Severus után lett legatusa a legio XIII. Geminának. (Corp. Inscr. Lat. III. 1011—1013.) Később proconsul lett (procos. proviciae Baetiae).

10. *Olus Terentius Pudens Utidianus*. Karthagóból való, legiónknál a legatusi hivatalt töltötte be, valószínűleg Septimius Severus és Caracalla idejében; később helytartó lett Raetiában. Tőle van az Apulumban kiásott fogadalmi oltár: Caelesti Augustae et Aesculapio Augusto et Genio Carthaginis et Genio Daciarum stb. (Corp. Inscr. Lat. III. 993. E munkámhoz csatolt föliratok gyűjteménye 135. száma alatt.)

11. *P. Marcius Victor Felix Maximillianus*. Legátussá valószínűleg Septimius Severus és Caracalla idejében lett. Sol istenségnek oltárt szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1118. Gyűjteményemben 81. sz. a.)

12. *Egy ismeretlen legatus*. Az 1847-ik évben Kisfaludon a gróf Teleki-féle parkban kiástak egy Jupiternek szentelt oltárkövet, melyen a legatus nevét valaki kivakarta. (Corp. Inscr. Lat. III. 1062. Gyűjteményemben 444. sz. a.)

13. *Egy ismeretlen legatus*. Az 1722-ik évben a vár területén ástak ki egy Jupiternek szentelt oltárkövet, melyen a dedicáló legatus nevét szintén kivakarták. Ezen és az előbbin LEG·AVG·LEG·XIII. van; lehet, hogy mind a két fogadalmi oltár ugyanegyől származik; de lehet, hogy ketten voltak, kik a katonák haragját magukra vonták, és azért boszúból tüntették el a nevöket. (E munkámhoz csatolt föliratok gyűjteményében van a 290. sz. a. egy fölirat-darab közölve, melyen a nevet hasonlóképpen kitörölték.)

14. *Rufrius Sulpicianus*. Legatus volt Caracalla idejében Kr. u. 211—222-ben. (Corp. Inscr. Lat. III. 1129. Ide csatolt gyűjteményemben a 182. sz. alatt.)

15. *L. Annius L. f. Quir. Italicus Honoratus*. Több kisebb hivatal ellátása után lett curator viae Lavicanae et Latinae veteris; azután juridicus Flaminia- és Umbriában. Ezután legatussá nevezték ki, nem-sokára praefectus aerarii militaris Rómában, s Alexander Severus alatt

Kr. u. 224-ik évben Moesiának helytartója lett. (Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7591.) Neje Gavidia Torquata és fiai Italicus és Honoratus fel vannak említve egy, az 1722-ik évben a várterületen talált föliratos oltáron. (Corp. Inscr. Lat. III. 1072. Föliatok gyűjteményében 181. szám alatt.)

16. *M. Valerius Longinus*, legatus volt Alexander Severus idejében. (Kr. u. 222—238.) Tőle származik két fogadalmi oltárkő, melyeket 1715-ben ástak ki szintén a vár területén; az egyiket a praetori Geniusnak, a másikat Jupiternek, a fentartónak szentelte. (Corp. Inscr. Lat. 1019—1020. Föliatok gyűjteményében 31. és 173. számok alatt.)

17. *Petronius Polianus*. Legatus volt III. Gordianus alatt Kr. u. 238—244. évek közt; azután Raetia helytartója lett. Gordianus császárnak föliratos oltárt emelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1017. Föliatok gyűjteményében 174. sz. alatt.)

18. *Pistorius Rugianus*. Hihetőleg az előbbinek utódja a legio XIII. Gemina parancsnokságában, Kr. u. 238. és 244. évek közt. Ezen időtájban a római hatalom Daciában hanyatló félben van már. Nemesisnek és Fortunának kedveskedett oltárral. (Corp. Inscr. Lat. III. 1125. Föliatok gyűjt. 176. sz. a.)

Ezek a mai napig ismeretes legatusok; a jövő még többet hozhat napfényre.

Apulum előkelőségeinek, kik magas állásuknál fogva nagy fényt áraszthattak vármegyénk egész területére, ezen névjegyzékéből láthatjuk, hogy csak érdemekben gazdag emberek juthattak e hivatalba; láthatjuk továbbá azt is, hogy részint senatori rangban születtek, részint lovagi rendből senatori rangra emeltettek. Az első időkben az Italiából valók túlsúlyban vannak, míg a második század utolsó és a harmadik század első évtizedeiben az Afrikából származottak gyakrabban lépnek fel. Ezen idegenből való származás többféle nyomot hagyott hátra. Így láthatjuk, hogy az egyik legatus (a 10. sz. a.) hazája és idegen lakhelye istenségeinek együttesen oltárt emelt; de különben is igen élénken megmarad a hazájukkal való érintkezés, miért is sok mindenféle tárgy, szokás stb. jutott Afrikából vármegyénk területére.

b) *A legio tribunusai.*

Valamint a legio legatusainak fiai, kik mint intelligens egyének, atyjuk nyomdokaiba lépve, mint tribuni laticlavii kezdték meg katonai szolgálatukat s azután az igazgatás vagy kormányzás hivatali pályájára léptek, szaporitván kisebb-nagyobb időközökre vármegyénk területén az intelligentiának számát, ugy a katonai tribunusok, jogutódjaikkal együtt, nagy befolyást gyakoroltak vármegyénk művelődésének felvirágoztatására.

Láthatjuk, tapasztalhatjuk ugyanazt mai nap is azon helyeken, hol az intelligens elem tömegesen lép fel. Vármegyénk területének ősrégi állapota tehát ugyanezen alapon megítélhető.

Méltó tehát, hogy a vármegyénk területén másfél századon át élt magas rangú katonai tribunusokkal is kissé közelebből megismerkedjünk.

A munkámban követendő s szükségesnek is látszó rövidség miatt azoknak életéből csak azon mozzanatokat veszem fel, melyek ittlétükre és közvetlenül azelőtti és azutáni esetekre vonatkoznak.

Az eddig ismeretes katonai tribunusok a következők valának:

1. [*Sex.*] *Julius Severus*, ki későbbben Dacia helytartója is lett.

A helytartók névsorának összeállítása alkalmával már megemlékeztem róla. (L. helytartók 4. sz. a.) (Corp. Inscr. Lat. III. 2830.)

2. *C. Curtius C. f. Pollia Rufinus*. Fia lehetett C. . . . Curtius f. Pol[li]a Justusnak, ki talán azonos C. Curtius . . . fil Pollia [P]ro[c]ul[us] nevű daciai helytartóval,¹ Eleinte Rómában a pénzverdénél viselt előkelő hivatalt, aztán átjött Daciába, hol mint tribunus laticlavus legionis XIII. katonai szolgálatot tett. Sarmizegetusa feliratos oltárral tisztelte meg. (Corp. Inscr. Lat. III. 1459.)

3. *C. Clodius C. f. Macc(ia) Nummus*. Csak annyit tudunk róla, hogy Ephesusban volt, hihetőleg Italiából való és hogy legiónknál mint tribunus szerepelt.

4. *M. Bassaeus M. f. Pal(atina) Axius*. Italiából származik, itteni szolgálata után lett procurator regionis Calabriae.

5. *C. Porcius C. f. Quir(ina) Saturninus Junior*, Thurbo minusból Afrikában került ide, itteni szolgálata után hasonló minőségben Cappadociába ment.

6. *L. Calpurnius Proclus*. Ancyraból való; nem szabad azonban őt a hasonló daciai helytartóval összetéveszteni. Daciában kezdette meg katonai szolgálatát mint a legio XIII. Gemina tribunusa; innen Rómába és azután Germania inferiorba jutott, hol emlékkövet emeltek neki.

7. *A. Junius P. f. Fabia Pastor L. Caesennius Sospes*. Miután Rómában a lovasságnál és a pénzverdénél szolgált, katonai tribunusnak jött Daciába. Kr. u. 155—160-ik évek közt helytartó lett Ázsiában.

8. *Sex. Quintilius Sex. f. Ani(censi) Valerius Maximus*. Ázsiából való. Eleinte a legio I. Italica (Moesia inferior) tribunusi tisztét töltötte be, onnan áthelyezték ugyanazon minőségben a legio XIII. Geminához, úgy látszik, Kr. u. 170-ik év körül, Marcus Aurelius idejében. Innen át ment Achaiába tartományi quaestornak.

9. *L. Junius Rufinus Proculianus*. Tribunus laticlavus militum legionis XIII. Geminae. Commodus idejében Kr. u. 184-ik évben² Dalmatiában szolgált.

10. *T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*. Eleinte a legio XIV. Gemina tribunusa volt Pannonia superiorban, később Daciába jött hasonló minőségben legiónkhöz; azután Gallia Aquitanicában procurator lett.

¹ Dr. Jung, *Julius*, Fasten der Provinz Dacien. Innsbruck, 1894.

² Ugyanott.

11. *M. Caelius Julianus*. Kr. u. 168-ik év után jött Apulumba legiónkhöz mint tribunus. Tőle egy a daciai népnek és geniusának szentelt oltár maradt reánk. (Corp. Inscr. Lat. III. 995. Föliatok gyűjteményében 204. sz. alatt.)

12. *Claudius Ti. f. Pal. Paulus*. Eleinte a cohors I. Thracum praefectura volt Britanniában; később katonai tribunusi minőségben helyezték legiónkhöz.

13. *Ismeretlen*. Erről csak egy nagyon megcsonkított föliat maradt fenn, melyről csak egy egyén tribunus voltára következtethetünk, s hogy ő a cohors I. Cretulor (Pannoniában) praefectura volt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1163. Föliatok gyűjteményében 208. sz. alatt.)

14. *Q. Lollius Q. f. Poll. Plautius Avitus*. Eleinte előkelő pénzügyi hivatalnok volt, azután legiónk tribunusává nevezték ki; innen Ázsiába ment, később a legio VII. Gemina pia felix legatusa lett, talán Kr. u. 210-ik évben. Nővérének, Terentia Flavolának neve Kr. u. 215-ik év körül a Vesta-templomban mint a legidősebb Vesta-szüzé fordul elő. Fivére Terentius Gentianus consul volt Kr. u. 211-ik évben. Rokonságba jutott Dacia helytartójával, D. Terentius Gentianussal.

15. *C. Aurelius Sigillius*. Legiónk tribunusa volt Kr. u. 215-ik évben. Tőle származik az alsófehérmegyei régészeti múzeumban levő hatalmas és igen szépen fentartott oltárkö, melyet ő Jupiternek és a többi hallhatatlan isteneknek és istennőknek, valamint a daciai isteneknek szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1063. Föliatok gyűjteményében 38. sz. alatt.)

16. *L. Petronius L. f. Sabatina Taurus Volusianus*. Etruriából ered. Primus pilus volt a leg. XXX. Ulpiaeban (Germania inferior), azután mint a császár-lovasok parancsnoka szerepelt s onnan jött át legiónkhöz katonai tribunusnak; innen pedig Rómába ment, hol városi szolgálatba lépett, s végre Kr. u. 261-ik évben Róma városának praefectura lett.

A katonai tribunusok, mint már említém, senatori vagy lovagi ranggal bíró családokból származtak; a senatori ranggal bírók a tribunus laticlavii címet kapták.

A katonai pályán előre haladván, innen többnyire más tartományokba helyeztetek át, és pedig rendszeren Pannonia, Cappadocia és Britanniába, kivételesen Hispaniába és Germaniába is.

c) *Az ala-k és cohorsok praefectusai. (Várparancsnokok.)*

Hű maradván feladatomhoz, a Daciából ismeretes 37 praefectus közül csakis azokat említém fel e helyen, kikről biztosan tudjuk, hogy vármegyénk területén, vagy legalább annak tőszomszédságában voltak elhelyezve, miért is csak hármat sorolhatok fel; a többiek, kik Dacia különböző váraiban állomásoztak, Apulumban is megfordulhattak ugyan, de ez a körülmény már nem tartozik a dolog lényegéhez.

Felemlitem tehát a következőket:

1. *T. Attius C. fil. Tulo*, ki Flavia Solviából (Noricumban) való volt, hol különböző városi hivatalokat viselt. Azután az ala I. Bata-vorum *s* (miliaria) praefectura lett és Felvincz melletti Földváron állomásozott; később áthelyezték Alsó-Ilosvára.

2. *C. Julius C. fil. Corinthianus*, Thevestéből (Afrikában). Ez az egyén mint a cohors I. Britannica tribunusa szolgált Daciában; úgy látszik, hogy gazdag ember volt, mivel örökösei Marcus Arrianus, Julius Clinias és Julius Pisonianus Kr. u. 191. évben sírkövet emeltek neki Apulumban. (Corp. Inscr. Lat. III. 1193. Főíratok gyűjteményében, 243. sz. alatt).

3. *L. Octavius Lianos*, mint az ala Asturum praefectura, oltárt szentelt Fortuna tiszteletére a három együttes császár jólléte czéljából Kr. u. 199. év táján. E főíratos oltárt Germisaran (Algyógy közelében) találták. (Corp. Inscr. Lat. III. 1393. Főíratok gyűjt. Alsófehér vármegye közelében találtak között 10 sz. alatt).

d) *A legio centuriói.*

A centuriók jelentőségéről már ezelőtt tettem említést. Ezek vagy a városi tisztviselők sorából emelkedtek közvetlenül e rangra, anélkül, hogy azelőtt katonai szolgálatot tettek volna, midőn egyenesen a centuriói állomás elnyeréseért folyamodtak, vagy pedig azok nyertek centuriói tisztséget, kik a legióban becsülettel szolgáltak s mint »evocatus«-ok a legközelebb üresedésbe jövő centuriói állomásra vár-tak vagy igényt tartottak.

A polgári elemekből ide származott egyének többnyire megtartot-ták municipialis viszonyaikat; municipiumi hivatalokat viseltek, vagy mint patroni coloniae szerepeltek. Ezeknek főczéljuk az volt, hogy a primus pilus rangjáig fölemelkedjenek s aztán elbocsátásukat kinyerjék, mert e rang az elbocsátás alkalmával nevezetes anyagi előnyöket nyújtott s a körülményekhez képest egyuttal megadta az illetőknek a lovagi rangot is.

Számos centuriónak sikerült is a maga idejében a lovagi rangra szert tenni. (V. ö. Pertinax császár pályáját.)

A harmadik században, különösen annak második felében, mikor a senatoroknak már nem volt szabad katonai szolgálatot tenni, a centuriók köréből választották a legio legatusait, főképen a primus pilust. De különben is volt alkalmuk a centurióknak az előléptetésre, a mely őket egyuttal az egész birodalomban más-más helyre vezette, mert ugyanegy állomásban ritkán maradtak tovább néhány évnél.

A centuriók sorából is csak azokat említem fel, kik vármegyénk területén állomásoztak, vagy a kikeről biztosan tudjuk, hogy itt megfordultak:

1. *L. Aemilius L. f. Galleria Paternus*. Hispaniából jött ide s szolgált mint centurio a legio VII. Geminában Hispaniában, az I. Minerviában Germaniában, a VII. Claudiában Moesiában, azután a XIII. Geminában Pannoniában és Daciában; innen átment Rómába a cohors X. urbanához, coh. IIII. praetoriához trecenariusnak, azaz legelőkelőbb centuriónak a cohorsban, onnan aztán Britanniába került mint primus pilus.

2. *Tib. Cl(adius) Valerianus*. Talán Dacia elfoglalása legelsőbb idejéből, mert ő a legio XIII. Gemina és az Adjutrix centuriója volt. Tőle származik az 1862-ik évben a püspöki udvarban talált oltárkő, melyet ő Aesculapiusnak és Hygeának szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 981. Fölratok gyűjtemény 141. sz. alatt.)

3. *Antonius Valentinus*, ki mint »princeps legionis XIII. Geminae« a Scelerata nevű hegy közelében a Juli Alpokban rablók által meggyilkoltatott. Fia, Antonius Valentinus, emlékkövet emelt neki, melyet Triest közelében ástak ki a talajból.

A czim: »Princeps legionis«, annyit jelent, mint rang szerint a második centurio a legióban.

Hogy ezen eset azon időre esik-e, mikor a legio XIII. Gemina székhelye Apulumban volt, vagy pedig azelőtti időre vonatkozik, teljes biztonsággal meg nem állapítható. Koslárdon (M.-Szent-Imre és Tövis között), tehát Apulum közelében, vagy talán éppen Apulumban fölratos oltárt találtak (Corp. Inscr. Lat. III. 7804. Fölratok gyűjteményében 199. sz. alatt), mely bizonyos C. Antonius C. fil. Papir(ia) Valentinust emlit, ki decurio coloniae Apulensis volt, továbbá jelzi annak fiát C. Antonius Agrippinust, ki lovagi katonai (a militiis) szolgálatot tett és decurio coloniae Napocensis et municipii Potaissensis lett, s végre annak unokájáról C. Antonius Marcellusról sem feledkezik meg, ki decurio coloniae Apulensis volt; megörökíti még Marcellat és Agrippinat is.

Egy Gordianus idejéből való fölratos kő Sarmizegetusából bizonyos M. Antonius Valentust (eques Romanus, decurio) municipii emlit; lehetséges, hogy ez a koslárdi fölratban jelzettnek utódja volt.¹

A meggyilkolt centurio tehát ezekkel rokonságban állhatott. Lehet azonban, hogy ugyanazonos egy bizonyos Aelius Valentinussal, ki ugyancsak a Koslárdon talált feliratos oltárt szentelte, s ki talán az Aeliusok családjából való, valamelyik császár iránti hódoló tiszteletből »Antonius« helyett Aeliusnak írta magát. Ez az eljárás különben még máskor is előfordult.²

Ezekben már tisztán láthatni a katonai hódítás és a városi fejlődés közti összefüggést.

4. *M. Aebutius M. f. Papir(ia) Victorinus*. Ulpia Traiana Poetoviából.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1433. Hirschfeld, Wien. Sitzungsber. 1874. 382. l.

² Corp. Inscr. Lat. III. suppl. 7760. Fölratok gyűjteményében, 484. sz. alatt.

Előbb Germania superiorban Mogontiacumban volt a legio XII. pr. centuriója; onnan Apulumba jött át és azután 63 éves korában meghalt Ancyranban, talán Hadrianus császár idejében.

5. *T. Pontius T. f. Pal. Sabinus*. Ferentinumból. Előbb centurio legionis XXII. primigeniae volt Germaniában, honnan Daciába költözött legiónkhöz Hadrianus császársága első évében. (Kr. u. 117—138.)

6. *C. Julius Celeris*. Előbb Syriában a legio XVI. flavia firmában volt centurio, onnan Apulumba küldték. Tőle származik az 1861-ik évben a város főpiacán Kovács Péterné (Sánta Péter) háza (korcsma) előtt kiásott föliratos oltár, melyet Jupiternek szentelt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1044. Fölr. gyűjt. 46. sz. alatt. Jelenben Novák Ferencz polgármester kertjében van.)

7. *L. Calvisius L. f. Velina Secundus*. Falerióból Picenumban. A Kr. u. 183—185. évek között szolgált Apulumban mint primus pilus, mikor Caerellius Sabinus a leg. XIII. Gemina legatusa volt. Tőle van azon föliratos oltárkő, melyet a városi főpiacson a Turku-féle vendéglő (régbben Axentie) területén ástak ki. (Corp. Inscr. Lat. III. 1692. Fölr. gyűjt. 60. sz. alatt.)

8. *P. Aelius P. f. Papir(i)a Marcellus*. Fulginiumból (mai Foligno) Umbriában. Primus pilus volt a legio VII. Geminában. Ugy látszik, Apulumban telepedett le, mert patronus et decurio coloniae Apulensium nevet viselt. Fogadott gyermekei valának: P. Aelius Antipater Marcellus, ki a katonai szolgálatból kilépett és Apulum duumvir-je lett, P. Aelius Antipaternek édes fia vala. A nevezett fia eques Romanus és decurio coloniae Apuli volt. Mindezekről szól egy Apulumban kiásott és a bécsi udvari muzeumba került föliratos oltár. (Corp. Inscr. Lat. III. 1181. Fölr. gyűjt. 202. sz. alatt.)

Ugyancsak P. Aelius Marcellus örökbe fogadott még egy leányt is, Aelia Juliana Marcellát, kinek édes atyja P. Aelius Julianus, eques Romamanus, flamen et II. viralis coloniae Apuli volt. (Corp. Inscr. Lat. III. 1182. Fölratok gyűjt. 209. sz. alatt.)

9. *M. Ulpius Caius*. Tőle származik azon föliratos kő, mely mai napig a gör. kath. templom ajtaja előtt fekszik a Major nevű városrészben, s melynek fölirata Kr. u. 211—222. közötti évekből való, mikor Caius legiónktól megvált és Raetiába előléptetett a legio III. Italicához. (Corp. Inscr. Lat. III. 1178. Fölratok gyűjt. 195. sz. alatt.)

10. *M. Apicius T. f. Cam(ilia) Tiro*. Ravennából való. Előbb centurio legionis XV. Apollinaris volt Cappadociában; onnan Apulumba jött, hol a legio XIII. Geminát vezénylette praefectusi minőségben, azután áthelyeztetett Germaniába mint primus pilus a legio XII-höz.

11. *M. Aurelius Veteranus*. Kr. u. 260—268. években szolgált, tehát a Dacia elhagyása korában volt praefectus legionis XIII. Geminae Gall(i)enianae.

12. *C. Julius Lysias*. Az 1899. év jan. 5-én a Kutyamál nevű szőlőben kiástak egy 5 darabból álló, de hiányos márványtáblát, mely-

ből csak annyit lehet kiolvasni, hogy C. Jul. Lysias centurio legio XIII. Gemina (Severiana)-ban, tehát valószínűleg Kr. u. 222—235. évek között, Apollónak oltárt szentelt. (Még nem közöltetett sehol. Fölratok gyűjteményében 104. sz. alatt.)

13. *Egy ismeretlen.* Az 1898-ik évben kiástak a lebontott Báthory-templom alapjából egy erősen megcsonkított föliratos oltárkövet, melynek megmaradott föliratából tudjuk, hogy egy lovassági centurio oltárt emelt. (Még nincs sehol közölve. Fölr. gyűjt. 529. sz. alatt.)

Ezzel a vármegyénk területén szolgálatot tevő centurióknak sora, mennyiben mai napig tudjuk, be van fejezve.

11. Apulum városának keletkezése.

A negyedik fejezetben jeleztem már, hogy a római katonaságnál azon szokás divott, hogy mindenüvé, a hová a legiók bevonultak és álló tábort létesítettek, maguk után vontak nagyszámu iparosokat és kereskedőket, kiket azután a tábor közelében letelepítettek azon célból, hogy azok a szükséges élelmi szerekkel és más ipar- és árucikkkel ellássák a tábort.

Ilynemű letelepítés létesült az apulumi tábor melletti területen is. Ez képezte egyúttal az új községnek magvát, mely még a kiszolgált katonák (veteráni) betelepülése által előkelő osztályt és a régi lakosok némi hozzájárulásával nagyobb népességet nyervén, lassanként ugyan, de aránylag még is nagyon rövid idő alatt városi szint, jelleget és jogot vívott ki magának.

Ezen keletkező község eleinte Canabae (Kanabae) név alatt fordul elő föliratokon és más okmányokon. Így megvan e név egy Kr. u. 142. évi május 16-án kötött szerződésen, melyet Dasius Breucus, Bellicus Alexanderrel egy rabszolga megvétele iránt kötött s melynek kelte következőképpen hangzik:

»Actum Kanabis legionis XIII. Geminae XVII. Kalendas Junias, Rufino et Quadrato cos« (consulsága idejében).¹

Továbbá Claudius Julianus miles legionis XIII. Geminae (centuria) Claudi Mari szerződésén egy Theodota nevű nő megvételéről Claudius Philetustól Kr. u. 160. évi október 4-ről keltezve:

»Actum Kanabis legionis XIII. Geminae IIII. nonas Octobres. Bradua et Varo cos.« (Consulok idejében).²

A rómaiak, minthogy — mint már előbb említve volt — a tábort és a várost összeférhetetlennek tartották, általában táborukat nem helyezték már meglevő városba. Kivételesen történt ez azonban Augustus császár alatt, ki a római császári gárdának egy részét a városon kívül

¹ Viasztáblák gyűjteménye, VII. sz. a.

² Viasztáblák gyűjteménye, XXV. sz. a.

levő táborból Róma városába helyezte át, s Tiberius császár alatt, ki a praetorianusok számára állandó tábort építtetett Rómában; de ez csak politikai okok kényszerűsége miatt történt, éppen úgy, mint azon eset, midőn Alexandria városába katonákat helyeztek el a végett, hogy a forradalomra mindig kész lakosságot féken tartsák.

Van azonban két kivételes eset arra is, hogy a meghódított országban a katonai tábort rögtön várossá alakították át. Így az Actium melletti csatatéren azon helyen, hol a tábor állott, Augustus császár Nicopolis városát építette, s Kr. u. 29-ik évben Varro Murena a Salasser fölötti győzelem után táborának helyén Augusta Praetoriát alapította.

Ellenben láthatjuk, hogy Poetoviót Trajanus császár csak akkor emelte coloniává, miután a legio XIII. Geminát, mely ott állomásozott, onnan elköltöztette Vindobanába.

Ugyanazon eljárást tapasztaljuk a többi tartományokban és így Daciában is; mert mind azon városok, melyeket Trajanus alapított: Tsierna (Dierna), Napoca, állandó tábor nélkül maradtak s tiszta városi szervezetet nyertek, míg ezektől eltérőleg Sarmizegetusát Kr. u. 110-ik évben a legio V. Macedonica már mint coloniát alapította meg.

Legiónk kíséretében, a katonák nejein és gyermekein kívül, mint már többször említém, bizonyos számú veteranus is volt, kik tulajdonképpen szolgálattétel nélkül, a zászlóhoz híven, barátaik közelében (sub vexillo) maradtak, vagy a kik, habár kötelezve nem voltak, szabad akaratból a legiót kísérték; továbbá nagy számban voltak a markotányosok (lixae), kik a katonákat, úgy, mint ez idő szerint is, különféle ételneműekkel látták el; végre szatócsok (mercatores), kik a katonák után a legszükségesebb dolgokat szekeren hordták, bódékban árulták s a zsákmányt is megvették a katonáktól.

Miután a tábor ezen függelékének elhelyezéséről is kellett gondoskodni, azért tehát ezen elemeknek kisebb-nagyobb földterületeket adtak ideiglenes minőségben, hogy tartózkodási helyet nyerjenek.

A bódékat, kunyhókat és színeket, melyeket a markotányosok s a többiek árucikkeik eltartására és árulási helyiségekül építettek, »canaba« szóval jelölték. E szó a római remekírók műveiben ugyan nem fordul elő, de népszerű és általában használt műkifejezés volt, de nem annyira az ideiglenes lakásokat, hanem inkább az idegen területen, könnyedén épült és könnyen eltávolítható kereskedelmi raktárokat és üzlethelyiségeket jelezte. Így fel van említve, hogy az Antoninus császár szobrát őrző egyén számára Kr. u. 193-ban engedtek át egy helyet a szobor közelében (loco canabae), hogy oda lakást (hospitium) építhessen, melynek felépítéséhez a nyilvános raktárakból téglát és építési anyagot »de casulis, item *canabis* et aedificiis idoneis« bocsátottak rendelkezésére,¹ tehát oly fajta anyagokat, melyek lebontott

¹ Hermes, VII. p. 304. 1. jegyz.

kunyhók, színek és más épületekből származtak, s ez azon időben történt, midőn a canabae már megszűnt és helyette ott volt a municipium Apulum.¹

Az álló tábor mellett levő telepéseknek kunyhói idő folytán mind kényelmesebbek, szebbek, nagyobbak és állandóbbak lettek; számuk nagy gyorsasággal szaporodott s a polgári lakház jellegét vették fel, minek folytán az egész telep néhány évtized lefolyása alatt városi képet mutatott.

De mindeme felvirágzás daczára ezen telepések községe csak egyesületi, társulati, gyülekezési és nem városi jogot kapott; mert nagy különbséget tettek a rómaiak a város lakói és a Canabae lakói közt. Mig t. i. a városban lakók, mint bennszülöttek, polgárok voltak, addig a canabae lakói csak éppen ott lakóknak, ott tartózkodóknak tekintettek; habár állandóan laktak is ott, ezen területre nézve mégis illetékességi, honossági jog nélkül maradtak, miért is ezen oknál fogva Apulum első lakóinak hét évtizeden át origino (illetőségi jog), vagy a helyhez való tartozása nem volt meg. Nekik e hely csak ideiglenes domiciliuma — tartózkodási helye — volt és nem római civitása, polgársága.

A város és a canabae közti különbség még abban is rejlik, hogy az első azon helyre nézve, melyen fekszik, annyira hozzá van kapcsolva, hogy elpusztítása ugyan lehetséges, de áthelyezése máshová nem; a canabae (táborváros) ellenben kénytelen, ha a legio más helyre áttétetik, azzal együtt az új állomásra átköltözni. Ilyen táborvárosnak lakói községüket mindig csak az illető legio nevével nevezték el, mert tulajdon névre nem volt joga s így e keletkező város eleinte tulajdonképpen névtelen volt s erre csak akkor nyert jogot, midőn a szépen kifejlődött község czim- és jogadományozás útján városi jelleget nyert.

Ekkor a telep nevét, az egyes kunyhók (canaba) neve után összefoglaló Kanabae nevet kapta s eredeti szereplésével együtt majd azután átment a municipiumba; így ment át a legio XIII. Gemina Kanabaeja is a municipium Apulumba.²

A táborvárosok alapítói illetékességének hiánya többféle hátránnyal volt összekötve; így például szabad volt telepüket erődökkel körülvétni, de a szó valódi értelmében városfalakat (pomoerium) nem rakhattak s annál kevésbé nyerhettek tulajdon territoriumot, határt.

A canabae sajátságos helyzetét még az is feltünteti, hogy például azok, kik átköltöztek egyik római városból más városba, azok ott új origo-t — illetékességet nyertek — s a római jog alapján elvesztették a régit, mert kettős illetősége nem lehetett senkinek; ellenben azok, kik más városból ide e canabaeba telepedtek le, régi illetőségük bir-

¹ Apulum név először Kr. u. 180. évből való fölíraton látható. Corp. Inscr. Lat. III. 986.

² Ily módon lett a legio V. Macedonica-éből municipium Troesmis; a leg. II. Adjutrix-éből municipium Aquincum.

tokában maradtak éppen úgy, mint megtartották valamely czéhhez (collegium) való azelőtti tartozóságukat. Förlétlenül megtartották eredeti honosságukat az ide telepedők, mely viszony egyszersmind itt született gyermekeikre is kiterjedett.

A canabához való tartozásnak föltétele volt, hogy az illető római polgárjogot s domiciliumot birjon a táborban; miért is a peregrinusok, idegenek, külföldiek éppen úgy ki voltak zárva a tábori községből, mint azon római polgárok is, kik nem időztek állandóan a táborhelyen.

Innen van tehát az, hogy e község lakói sohasem használták a »canabae polgárai« nevet, hanem mindig »cives Romani Legionis XIII. Geminae« nevezik magukat, vagy »veterani« és »cives Romani«.

E táborvárosban a fő lakosság tehát a veteranusok voltak, kik az itt levő legióból, vagy másból, sőt a segédcapatokból is kerültek ki.

Általában úgy látszik, hogy ezen községnek fő feladata eleinte az volt, hogy a 20 évi szolgálat után elbocsátott veteranusok és más városból való kereskedőknek vagy egyéb ügyben itt lakó római polgároknak, valamint a missio honesta (tiszteséges szolgálat utáni elbocsátás) által római polgári jogot nyert segédcapatok egyéneinek alkalom nyujtassék polgári jogaikat gyakorolhatni, minthogy főképpen ezen utóbbiak saját, öröklött origo-val, azaz illetékességi joggal nem bírtak s így a nekik adományozott római polgári jog egyáltalán csak illusoriussá vált volna.

Midőn a canabae lakói régebbi időkben kunyhóik helyébe városi jelleggel bíró házakat kezdettek építeni, már is a római építészeti szabályokat vették tekintetbe, s az egész város területét úgy rendezték be, hogy a házak tömbje egy hosszú négyszöghez hasonló területet foglaljon el oly formán, hogy az építészeti fővonalat észak-dél felé irányították.

Ezen tényt ásatásaink alkalmával konstatálhattam, s habár ez alkalommal három építési korszakot lehetett megkülönböztetni, mégis tapasztalhatjuk, hogy a legidősebben, mint a legújabbán a házfalak majdnem kivétel nélkül észak-dél és kelet-nyugat felé voltak irányítva.

Az építési modorban fölfedezhető ezen háromféleség teljesen megfelel azon három fő korszaknak, melyre Apulum története is felosztható. Az első korszak volt a canabae-kor, midőn a házfalak kisebb-nagyobb terméskőből, gyenge, agyagos vakolattal készültek; a második korszak volt a táborváros virágzási kora, midőn hatalmas faragott követ és téglát használtak a házépitésre; és a harmadik korszak Apulum elpusztítása után bekövetkező újra építése, midőn igen sok ház adaptatio által régebbi romokra épült, mely utóbbi korszak végén a könnyedén épült házak állapotáról látható volt, hogy a rómaiak akkor már készülődtek Daciát elhagyni és azért jóval kevesebb gonddal építettek.

Ezen korszakok jellegének mindegyikét meg lehetett állapítani a glacin eszközölt ásatásaink alkalmával, midőn ott egy körülbelül

16,000 □-méternyi területet legnagyobb részben már kikutattam s az ott létezett házaknak falmaradványait feltárattam.

A várterületen és általában a Gyulafehérvár városa körül tett ásatások eredményeiből bátran következtetni lehet arra, hogy Apulum kiterjedése igen jelentékeny volt, mert ha csak futólagos pillantást vetünk is az eddig kikutatott részleteknek elhelyezéséről készített alaprajzra (II. tábla), azonnal meggyőződhetünk, hogy a canabae és az azutáni municipium a tábortól északra, keletre és délre kiterjeszkedvén, északról dél felé majdnem 4 kilométernyi hosszúsággal és kelet-nyugat felé $\frac{1}{2}$ kilométernyi szélességgel birt.

Később, midőn a canabaeból municipium lett és a colonia is hozzá épült, a hossza valamivel nagyobb lehetett 5 kilométernél, szélessége pedig legalább 2 kilométer volt.

Apulum valószínű kiterjedéséről azonban már a 4-ik fejezetben szóltam.

Az évről-évre felszínre kerülő épület-maradványokból ítélve, Apulum igen előkelő, gazdag és szép város lehetett; a hatalmas oszlopok, oszlopfejek, kőpárkányzatok stb. mind arra vallanak; s a római birodalom nyugati tartományaiban alig van egyetlen colonia vagy municipium, melyekben annyi a templomokra, középületekre, azoknak emelésére, átalakítására, megújítására vonatkozó fölíratos emlék maradt volna fenn, mint éppen Apulumban.

A canabae közigazgatása az első évtizedekben kifejlődött ugyan, de egészen katonai jellegű volt, csak későbbben nyert polgári színezetet minden részletében. Az ordo és decuriók, azaz ordo decurionum, a legtekintélyesebb polgárokból álló előjárósági bizottság, megvan ugyan már a legfőbb tisztviselők, a magisterekkel az élén; de hiányzanak a municipiumot jellegző tisztviselők, t. i. a quatuor vagy duumvirek, minél fogva nincsen tulajdonképpen hatósága, hanem csak előjárósága.

E község t. i. éppen úgy, mint minden testület (collegium) valamely vallási központ körül csoportosult; ezt bizonyítja a XIII. legio canabaejára vonatkozólag az, hogy a polgárok templomának külön tekintélyes öre van, a legio XIV. Gemina Martius Victrix veteranjá: L. Jul. Levanus.¹

Ezen érdemes egyházi valószínűleg Galliából került ide, hasonlóan T. Fabius Iblimarus, trieri származásu, kinek sírkövét még Trajanus idejében három gyermekének: Pulcher, Romana és Aquileiensis gyámjai állították. Talán a legio Adjutrix I-val jöttek Daciába s a canabae legelső lakói és alapítói közé tartoznak.²

Kevés biztos adataink vannak ezen időből, mert az első kőfelirat csakis Kr. u. 123-ik évből ismeretes és azután is igen gyéren fordulnak elő e korszakból. Így tudjuk még a többi közt egy Kr. u. 158-ik

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1158. Alsófehérm. szomszédságában találtatott. Föliir. gyűjt. M.-Peterd 11. sz. ² Ugyanott 1214. 14. sz. a.

évből való fölíratból, hogy a legio XIII. Gem. katonái vízvezetékét építették a mai Sárd községtől Apulumig.¹ Ily vízvezeték maradáikait találtattak a Mamut alján levő »Tolvaj-kút«-tól kezdve a »Plateau« nevű réten és a katonatemető melletti szántókon levezetve a vár közelében levő térig.

Ily római vízvezeték a legjobb vizet szolgáltatja mai napig a Mendel Manó kertjében levő kuthoz s a püspöki uradalomhoz tartozó »Ujvilág« nevezetű nyaraló tavaiba. S ezek közé tartozik valószínűleg a téglavető közelében levő »Királykút« forrása is, mely egy agyagos domb tövében fakad s elég bőven folydogáló vizét itatásra használják még most is.

A Kr. u. 161-ik évből való kőfelirat megmondja, hogy ekkor egy nagyobb szerű katonai épület emeltetett, melynek építési költségeit Antoninus Pius császár fedezte.² Ez pedig elegendően bizonyítja, hogy mennyire érdeklődtek táboruk iránt a legmagasabb körökben is.

Azon arányban, a melyben vármegyénk területének főhelye, a canabae legionis XIII. Geminae, szép felvirágzásnak indult, fejlődtek vármegyénk többi helységei is, u. m. Ampelum és Alburnus Maior, melyek rövid idő alatt virágzó bányavárosokká lettek, mint az ottani bányákban talált Kr. u. 131, 139, 142, 159, 160, 162, 163, 164 és végre 167-ik évekből fönmaradott viasztáblákról leolvashatjuk.

Nevezetes bányavárossá alakult Salinae és a bányavidék hivatalos székhelye, Brucla. Bizonyára a többi kisebb helyek sem maradtak hátra e tekintetben, de ezekről megbizható forrásaink nincsenek.

A legio XIII. Gemina canabaeja külső fejlődése mellett jó sokáig tartotta fön magát eredeti szervezetével.

A már Trajanus császár idejében (110—117.) keletkezett község Hadrianus (117—138.) és Antoninus Pius (137—161.) császárok alatt folytonos és gyors virágzásnak indult, de már Kr. u. 162-ik évben betörték a szomszéd barbárok Pannoniába és Daciába egészen a Duna torkolatáig, s ezen időtől kezdve ugy a canabae, mint a többi szomszéd helységek lakói, valamint általában Daciának északi, keleti és nyugati részében levő kisebb-nagyobb helységek népsége két évtizeden át eleinte kisebb, de később nagyobb megpróbáltatásoknak volt kitéve, minek folytán említett helységek elpusztultak ugyan, de phönixként újra föléledtek s szebben virágoztak, mint valaha.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1061. Föilir. gyüjt. 37. sz. a.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1171. Föilir. gyüjt. 186. sz. a.

12. Alsófehér vármegye területén levő helységek elpusztulása.

A meghódított Daciában a béke, rend és csend beállta után a városok és falvak a legnagyobb jóllétnek örvendhettek; a földmivelés, a kereskedelem, a bányászat, az ipar és némileg a művészet is mind fölvirágoztak s Daciát valódi aranybányának tekinthették Rómában; de éppen ezen békeállapot, mely oly hasznossá vált egyrészt a tartományra nézve, másrészt magában rejtette az azután kitörő viharokat, melyek e gazdag provinciát s így szívét, vármegyénk területét is a legsajnosabb szorongattatásokba sodorták, míg végre előidéztek annak elpusztulását.

A beállott békének ezen évei alatt az észak-nyugati szomszéd barbár törzsek belélete egészen megváltozott, mert e vándorlás, betörés és rabláshoz szokott népek sem észak, sem kelet felé már nem kívánczhattak, mivel ott nem leltek volna semmit sem, mi kedvet nyujtott volna nekik a betörésre; nyugat felé pedig nem tarthattak, mert ott voltak a római birodalom jól felszerelt és megerősített határvonalai; kényszerítve voltak tehát, természetük ellenére, helytt maradni s földmiveléssel foglalkozni.

A háboruk szünetelésével a halálesetek apadtak, a népesség száma rohamosan felszaporodott, s így megszűnt az arányosság az elfoglalt terület és a népesség száma közt, minek folytán bekövetkezett az elszegényedés és a nyomor, mely még jobban fokozódott az által, hogy sem iparhoz, sem kereskedéshez nem értettek s műveletlenségük s a munka meg nem szokása miatt mit sem hozhattak létre, mit a déli népek piaczára vihettek volna; sőt ellenkezőleg ők vándoroltak a római birodalom városaiba, mely alkalmakkal mindinkább megirigyelték a szomszédok kényelmes életét.

Ilyen körülmények közt igen természetes volt, hogy lassanként válságos állapotba s alig tűrhető nyomoruságos helyzetbe jutottak.

Ezen nyomor közepette többször megpróbálták egyes néptörzsek, hogy kérelem útján átjutva a határon, mint telepések a római birodalomban az élet fentartásához szükséges eszközöket megszerezhessék; de legnagyobb bosszúságukra mindannyiszor visszautasították őket, mert bizony nem tartották tanácsosnak ilyenmü telepéseket a birodalom kebelén melengetni.

De ezt a barbár népet nem riasztotta vissza az elutasítás, sőt ellenkezőleg fokozta vágyait, hogy boldogabb helyzetbe jusson, miért is újra kísérletet tettek arra nézve, hogy kívánságaiknak érvényt szerezzenek; de most már nem mint kérelmezők, hanem mint foglalók, fegyveres kézzel akartak jövedelmező birtokokhoz jutni.

Ezen népmozgalom első csapatai eljutottak a római határokon lakó népekhez, érintvén azokat a Duna felső vidékeitől a Duna tor-

kolatáig. Eleinte a keleti germanok fenyegették a nyugaton és délen lakókat, mert azok után előre tódultak a tatár népek; kelet felé tehát már nem térhettek vissza az ugy is római területre vágyódó népek.

A létért való küzdelem okozta e mozgalmakat és mint győztesek mindinkább kiterjeszkedtek, kisebb és kisebb területekre szorítván a gyengébb néptörzseket. Németországban is indult meg ily mozgalom, mely hosszas ideig tartván, csak Marcus Aurelius császár idejében, a markoman háboru befejezésével szűnt meg.

E háboru már előre veté árnyékát, s már észre lehetett venni a birodalom határain belül is a nagy mozgalmakat, de a császárok nem tettek semmit sem korlátozásukra. Antoninus Pius halála után, talán már Kr. u. 161-ik évben jelentek meg a langobardok, markomanok s másféle népek, kik Pannoniában a Duna jobb partján lakást kértek, de a római csapatok visszaűzték a kérelmezőket. Ennek következtében a rákövetkező Kr. u. 162-ik évben már nem kérni, hanem foglalni jöttek a Rajna vidékére. Ekkor is sikerült Marcus Aurelius hadvezéreinek a visszaűzés, s ha Marcus Aurelius ekkor komoly rendszabályokat alkalmaz, megmenti a birodalmat sok azután bekövetkező bajtól.

De Marcus Aurelius nem lépett föl kellő erélylyel; lehet, hogy már nem is tehetette, mert akkor keleten is — még pedig Armeniában — egy nagymérvű háboru volt keletkezőben, mely nemsokára a birodalom egész keleti határvonalán dült. Ott a parthok is Armeniához csatlakoztak s éppen midőn Marcus Aurelius császártársával Lucius Verussal a fönnebb említett visszaűzés örömeire diadalünnepet ült Rómában, megjött a rémhír, hogy a barbarok a határokon áttörtek, Rómát komolyan fenyegetik s Pannoniát és Daciát elárasztották a rabló tömegek egész a Duna torkolatáig, tehát Moesiát is, mely tartományból a római haderő nagyobb része Ázsiába indult a parthok elleni háboruba.

A betörő népek közt ott voltak a markomanok, naristok, hermandurok, quadok, suevek, sarmaták (jazygok), lacringok, burok, vandalok, vutovalok, osok, bessek, roxolanok, bastarnok, alánok, pencinek, costobok stb. E garázdálkodó népek szövetsége a közös érdekből folyt ki, mindnyájan a megélhetésért küzdöttek.

Képzelní sem lehet azon meglepetést és ijedtséget, mely a tartományokat elfogta ezen néparadat láttára; de a rémületet még inkább növelte a hivatalos körök készületlensége s a meglepetés szülte nagy zavar.

A legatusok mit sem tudtak a szomszéd barbarok közeledéséről, s annyira mentek könnyelműségükben, hogy Kr. u. 167. év május 5-én, tehát a betörést megelőző napokban, tizenhárom, Pannoniában állomásozó cohors veteránjait bocsátotta el Marcus Aurelius a helytartó ajánlatára akkor, midőn Daciában már bizonyára dült a vész. Marcus Aurelius sok késedelmezés után, talán Kr. u. 168-ik évben, maga indult el a betörők ellen, összevonván minden nélkülözhető csapatot. A háboru első szakában a harczok nagy része Raetiában és Noricumban folyhatott,

miért is most e helyen ezeknek leírását mellőzöm. Később pedig hozzánk is közeledvén a vész, újból felveszem a leírás legszűkebbre tartott fonalát.

A római hadsereg felvonulása úgy történt, hogy Raetiában és Noricumban a balszárny főparancsnoka Helvius Pertinax s főhadiszállása Castra Regina (Regensburg) volt, a centrum vezetését Marcus Aurelius magának tartván fönn; kezdetben Carnuntumban (Petronell) székelt, később Carnuntum és Viminatium (Kostolác) közé tette át főhadiszállását; a jobb szárny vezére M. Claudius Fronto pedig Daciának északi és nyugati határait védte, de az ő vezénylete alá volt rendelve Moesia is egész haderejével.

Ezen elhelyezkedés után a császár Verus nevű kormánytársának unszolására télire visszavonult Aquileiába, de itt nagyobb mérvű járvány ütven ki, Rómába siettek. Együtt utaztak el csekély kísérettel, de Verust Altinumban szélhűdés érte, s 169. év január havában meghalt.

A reá következő évben, Kr. u. 170-ben, Marcus Aurelius összetáboroztatott mindenféle népséget és az így hirtelen összegyűjtött sereggel elindult új hadjáratra s oly szerencsével harczolt, hogy a betörők hadait csakhamar megsemmisítette. E győzelem hatása csakhamar mutatkozott, mert a quadok most már nem mertek többé zakatolni, s Marcus Aureliusnak alkalma volt a jazygok ellen fordulni. Végre a markomanokat és azután a jazygokat is legyőzte Kr. u. 173-ban a Garam mellett.

Ezen döntő ütközet üdvös hatása Daciában is érezhető volt, mert minden oldalról érkeztek a csatatéren időző császárhoz békét kérő és szövetséget ajánló küldöttségek, kik közül különösen a quadokét fogadta igen szívesen a császár, mert azok sokat ígértek.

Ezen vázlatot közöltem azért, hogy a vármegyénk területét közelebbről érdeklő csatáknak kezdetét és menetét annál inkább megértsük s azoknak kiindulását és lefolyását a világeseményekkel egy láncolatba fűzve össze, teljes kidomborodásban szemlélhessük.

Már említém, hogy Marcus Aurelius harczvonalának jobb szárnya, Dacia és Moesia területén, M. Claudius Fronto vezérlete alatt a barbár népeknek egész sorozatával küzdött. Ellenfelei közül legkiválóbbak valának a lacingok, burok, vandalok, victovalok, osok, bessek, cobotok, roxolanok, bastarnok, alánok, peucinok, costobok és a Dacián kívül lakó dákok, vagyis a szabad dákok.

M. Claudius Fronto ereje még Kr. u. 168-ik évben, tehát a határvédelem szervezése után sem állott kellő arányban e betörő népek óriás tömegeivel. Könnyen elképzelhető, hogy minő állapot lehetett területünkön addig, míg a derék tábornok Daciába érkezett, midőn a tartomány, saját erejére utalva egyáltalán, nem lehetett képes a betörőknek ellentállani. A betörő hordák néhány hét alatt elárasztották e gazdag és virágzó tartományt; raboltak, gyilkoltak, úgy, hogy Kr. u. 167. évben kora tavasszal már kénytelen volt a lakosság nyakra-főre menekülni.

Alburnus Maior (Vöröspatak) bányász népe minden értékesebb tárgyait bányáik aknáiba rejtette el s befalazta, kívül törmelékekkel vegyes kődarabokkal földvén el az aknák nyílásait. Igaz, hogy elrejtett vagyonukat nem pusztították el a barbárok, de szegények maguk sem használhatták többé, mert vagy megölettek mindnyájan, vagy pedig rabszolgaságba kerültek, hol aztán nyomorultul elpusztultak; aknáik befalazva, hatalmas szikladarabokkal befödve maradtak másfélezred-éven át.

Az ujkor azonban sokat köszönhet ezen körülménynek, mert ezáltal azon szerencsében részesült, hogy néhány, az idő romboló befolyása által érintetlenül hagyott aknában rábukkanhatott — legalább egy kis részben — vármegyénk hajdani lakóinak hihetőleg legbecsesebb kincseire, okleveleire.¹ Ezen megbecsülhetetlen leletek között legujabb a vöröspataki Szent-Katalin aknában épen maradt viasztábla, mely Kr. u. 168-ik évi márczius 28-án kelt.²

A barbár népek tehát ugyanazon év április vagy május havában törtek be vármegyénk területére, ugyanakkor, midőn Pannoniában a nyugati törzsek zakatoltak.

Ezek az elkeseredés szülte ádáz harczok, mennyire az ismeretes adatok összevetéséből következtethetjük, Kr. u. 167. évtől 171. végéig vagy 172-ig folyhattak. Ezt pedig onnan gyaníthatjuk, illetőleg tudhatjuk, hogy a pusztulás veszélyétől mentve maradt Sarmizegetusa Verus halála után följajánló föliratot emelt Marcus Aureliusnak;³ Marcus Claudius Fronto, a felszabadító pedig valószínűleg Kr. u. 170-ik évben viselé a consuli czimet s 171-ben még életben lehetett.

Az északi és keleti törzsek voltak a legelső betörők s ezek közt nagy szerepet játszottak az ugynevezett szabad dákok, kik a római fensőséget elismerni nem akarták és azért önként kiköltöztek hazájukból, vagy pedig később, a háboru folyamán, kiűzettek onnan és a délkeleti felföld északi hegységeibe s a Kárpátok északkeleti láncolatai közé telepedtek le s szabadon választott főnökök vezetése, kormányzása alatt éltek. Igen természetes, hogy mint száműzöttek folytonosan várták, lesték az alkalmat, midőn fő ellenségeik: a rómaiak ellen harcolhattak, vagy legalább az általuk elfoglalt tartományba rablás végett betörhettek. Már Antoninus Pius alatt betörtek egykori hazájokba, de innen csakhamar kiűzettek, most pedig ők is csatlakoztak a barbárok szövetségéhez s a többi szomszédokkal együtt rontottak be. Bent a tartományban is voltak elégedetlen elemek, kik tárt karokkal fogadták csapatjaikat s így könnyen eljuthattak egész Apulumig, hol a legio XIII. Gemina hatalmas castruma fogta föl, legalább rövid időre, a barbár néparadatot.

¹ L. a leletekről szóló fejezetet és a viasztáblákat tárgyaló részt.

² Corp. Inscr. Lat. III. p. 950. s a viasztáblák gyűjteménye XIII. sz.

³ Ephem. Epigr. IV. k. 188. Király Pál, Apulum 169. l.

Az azokkal egy időben betörő társai, a bastarnok, erős és vitéz nép volt, de a rendes római harczmóddal szemben nem tudott boldogulni.

Ezeknél veszedelmesebbek voltak a roxolanok, kik akár gyalog, akár lóháton egyaránt ügyesen forgatták a fegyvert; ilyenek voltak a hihetőleg dák törzsből származó costobokok is.

A többi törzsek is vitézül küzdöttek, minélfogva M. Claudius Fronto-nak kezdetben kemény dolga volt e népekkel. Később itt is jobbra fordult a sors. A carpok kiüzettek oly hamarosan, hogy foglyaikat is elvesztették, s lassanként kiszorították a többi betörőket is, de csak akkor, midőn Dacia északi része, a bányavidék s a Maros melléke már egészen földülattak, vármegyénk területének községei elpusztultak. Több város majdnem a föld színéig leromboltatott, s sok esztendőbe került, míg azok újra helyreállítottak. Ezek voltak Napoca (Kolozsvár) és Potaissa (Torda) a szomszéd megyében. Ez utóbbi csak Septimius Severus idejében (Kr. u. 193—211.) szerepel, mint Nova Colonia.

Vármegyénk területének városai is talán földig leromboltattak és a canabae legionis XIII. Geminae-t Marcus Aurelius állította helyre romjaiból.

Ezen vésteljes időszakból származó romok részleteit találjuk igen gyakran beépítve az újra felépített és municipiummá emelt Apulum városa épületeinek általunk kitárt maradványaiban; innen származnak az egyletünk muzeumában levő számos szobor-, párkány- és oszlop-részletek, melyeket a római újabb épületek alapfalaiban találtunk. Innen kerültek az újra felépített házak mozaikos padimentumai alatt töltelék gyanánt alkalmazott tömérdek festett falvakolat darabjai is. Ezek mind a régebbi házakból valók, melyeknek megcsonkított alapzatait az újabban reájok emelt épületek alatt találhatni.

S hogy vármegyénk ezen szerencsétlensége bekövetkezhetett, azon körülményben találjuk okadatolva, hogy, mint már említém, sem a császárok, sem a helytartók nem gondoskodtak a határok kellő megerősítéséről és a barbár szomszéd népek erősségét e mellett még igen csekély értéküre becsülték.

Ha kellő, jól szervezett határvédelme s megfelelő helyőrsége lett volna Daciának, akkor természeti viszonyainál fogva könnyen kikerülhette volna e nagy csapásokat. Ily körülmények közt egyedül a XIII. legio és segédcapatai képtelenek voltak visszatartani a roppant mennyiségben beözönlő néparadatot.

Ezen szomorú helyzetet még azon csapás is növelte, hogy a keletről és északról betört ellenségek kezét fogták s egyesültek a jazygokkal. M. Claudius Fronto szembe szállt velök s hősileg küzdött, de végre az ellenség egyesült fegyverei által dicső halált lelt a harcztéren, mely valószínűleg a Körösök vagy Szamos völgyében volt, s talán a Kr. u. 171. vagy 172. évre esik.¹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1457.

A csatában elesett Fronto-nak utódja Cornelius Clemens volt (Kr. u. 170—175. közt). Valószínűleg az ő idejében törtek be újra Tarbus vezér alatt a szabad dákok, mely alkalommal pénzt és állandó lakhelyeket kívántak. Adataink ezekre nézve igen hiányosak; azért csak sejtethetjük, hogy pénzt kaphattak ugyan, de hogy telepeket is nyertek volna Daciában, azt határozottan tudni nem lehet.*

Alig hogy ezen ügy valamiképpen rendezve volt, már ismét betódultak az astingok Rhaus és Rhaptus vezérlése alatt; ezek is pénzt és lakhelyeket követeltek, de Clemens elutasította az erőszakkal betolakodó kellemetlen kérelmezőket, kik visszavonultak ugyan, de csak kis időre, mert újra zakatoltak Daciában.

Erre Clemens azt a ravasz, a rómaiak által már régi idők óta gyakorolt politikát vette igénybe, mely szerint saját létének megmentése céljából szomszédjait bősziiti egymásra.

A szomszéd lacingokat uszítja tehát reájok, midőn azokat az astingokkal fenyegette; a lacingok engedtek a római jó tanácsnak s rátörtek a mit sem sejtő astingokra s annyira megverték azokat, hogy soha többé nem kívántak Dacia határán átlépni.

Ezen politikailag igen jól sikerült cselekmény után Daciában is szünetelt kevés időre a háboru. A menekült lakosság újra szabadon lélezett és lakóhelyeire visszatért s lassanként újból kiemelkednek romjaikból a helyreállított helységek.

A szomszédos népekkel vívott harcok mindazonáltal a Duna mellékén újra meg újra kitörnek még azután is, de minthogy ezek közvetlen befolyást nem gyakoroltak vármegyénk történetére, mellőzöm azoknak leírását s csak a második markoman háboru egyes részleteiről teszek említést, mennyiben azok közvetlenül érintették tartományunkat s területünket is.

Midőn Marcus Aurelius az első markoman háborut szerencsésen befejezte, bizonyára azt hihette, hogy birodalma most hosszan tartó békének fog örvedeni, de nagyon csalódott, mert Kr. u. 178-ki augusztus 5-én ismét el kellett utaznia Pannoniába. Avidius Cassius t. i. Ázsiában fellázadott Róma ellen, miért is Marcus Aurelius kénytelen volt a birodalomban alkalmazott hadsereg létszámát összevonni és nagyobb mennyiségű katonát küldeni a lázadó ellenség megfékezésére, illetőleg legyőzésére.

Ennek következtében Daciában is csak a rendes helyőrségek maradtak meg, mi elég veszélyessé tette a tartomány helyzetét, mert az északi barbárok újra betörtek a birodalomba s Pannonia és Dacia újból ki voltak téve az ellenséges megrohanásoknak.

Daciában Clemens és hadvezérei kellő vitézséggel, de igen csekély sikerrel küzdöttek a berohanók ellen. Míg itt nálunk kisebb-nagyobb csatározások folytak, az alatt Marcus Aurelius és jeles hadvezére

* Dio Cass. 71., 11.

Tarrutenius Paternus nyugaton vitézül és szerencsésen harczoltak s nem sokára tönkre tették a markomanokat és quadokat. Pertinax, ki Clemens helytartónak utódja lett, hasonlóan nagy sikerrel harczolt itt nálunk s Kr. u. 178. és 179. években kiveri és megsemmisíti a betörő népek összességét. Ezen nagy győzelmek után is helytartó maradt Daciában és a két Moesiában Marcus Aurelius haláláig (Kr. u. 180.); utódja Sabianianus helytartó pedig 12,000 szabad szomszéd dákot telepített le a népességben megfogyott tartományunk területére.

Ezen viharos időkre béke következett, melyet Marcus Aurelius és utódja, fia Commodus, kötött a szomszédos népekkel, mire vármegyénk területére nézve is hosszabb időre új és jobb korszak virradt.

13. Vármegyénk területének második felvirágása.

Az általánosan beállott béke, a visszahelyezett rend és csend magával hozta legrövidebb idő alatt mindazon kedvező viszonyokat, melyek azelőtt is már irányadók valának, s melyeknek alapján vármegyénk területén az egyes helységek és azoknak lakói újra a béke áldásos munkájához foghattak; a feldúlt helységeket most újból felépítették, kijavították és kibővítették. Az azelőtti időkből még megmaradott kicsinyest felcserélték újjal, szebbel, czélszerűbbel; szóval, minden új színben, diszesebb alakban mutatkozott. Mint napjainkban is nagy tűzvész után a kis házak helyébe mindig nagyobbakat és szebbeket emelnek, éppen úgy történt az ama korszakban is; új kor-szellem költözködött egész területünkre.

A markoman háboruk idejében sujtott vármegyénk is nemsokára kiheverte a nehéz csapásokat s ez annál könnyebb volt, mert maga Marcus Aurelius császár segíteni ohajtott a nyomoruságos állapoton, miért is, mihelyt beállottak a békés idők, Dacia tartományának helyreállítását tényleg meg is kezdte. Első sorban consularis hatalommal felruházott legátusok alá helyezte a tartományt, azután igyekezett a városi elemeket megerősíteni; azért nemcsak a Trajanus idejéből származott Napoca-nak (Kolozsvár) adott coloniai jogot, hanem a legio XIII. Gemina canabaeját is municipiummá emelte. Marcus Aurelius nyugodt lelkiismerettel tehette ezt annál is inkább, mivel elődjei Trajanus és Hadrianus is az idők folytán, mint azt fönnebb láttuk, az összeférhetetlenségről szóló törvényt, mely szerint katonatábor és város egy kalap alá nem volt hozható, többször figyelmen kívül hagyták.*

Midőn Marcus Aurelius a XIII. legio kíséretében alakult telepnek municipiumi jogot adott, a régi »Kanabae« elnevezés hatályon kívül

* Karl Goos, Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien. Segesvári gimn. értesítő, 1878. p. 31—32.

helyeztetett s az új városi község a »Municipium Aurelianum Apulum« nevet kapta.

Apulum nevét és itáliai jognyerését tudjuk: Ptolemaeus geografustól, a Peutinger-féle táblákról és Ulpianus jogásztól (Ptolemaeus 3, 8. 8., Ulpianus I. de centib. Dsig 50, 15. 1. 8, 9, 211—217. évekből. In Dacia Zernensium colonia a divo Trajano deducta juris Italici est, Zarmizegetusa quoque ejusdem juris est, item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus, qui a divo Severo jus coloniae impetravit); de hogy Apulum városa elnevezését honnan nyerte, vagy kiről, miről kapta, azt teljes határozottsággal kideríteni még nem sikerült, mert Goos Károly maga, ki különben elég tekintélyes buvár ezen a téren, önmagával ellentétben áll erre a kérdésre nézve, midőn 1874-ben kiadott művében erre vonatkozólag a következőket mondja: »Mintán a marokoman háboru viharai megcsendesültek, Marcus Aurelius a Kanabae lakóinak jogait kibővítette, midőn nevének Apulumra való megváltoztatásával együtt azt municipiummá emelte. *Hogy ezen alkalommal valószínűleg új telepések vezettek ide Apuliából, azt már új neve is látszik bizonyítani.*«¹ Tehát az Apuliából ide származottakról lett volna elnevezve e város. A négy évvel későbbben, 1878-ban megjelent gimnáziumi értesítőben pedig azt írja Goos Károly, hogy »az elnevezés alapja még bizonytalan; mert erre nézve egy Apuliából ide származott kivándorlásra nem szabad gondolni, mert az itáliai Apulia azon időben inkább maga szorult volna telepésekre, semhogy ő adhatott volna olyanokat.«²

Föltűnő ezen ellenmondás már csak azért is, mert ezen utóbbi állításához az előbbire vonatkozólag semmi megjegyzést nem tett, pedig kellett volna tennie, ha utóbb meggyőződött arról, hogy régebbi állítása nem helyes.

Király Pál pedig, ki e téren hasonlóan szép és igen bő tanulmányokat tett, ezen elnevezésre vonatkozólag a következőket mondja: »Az alapítók a colonia nevét nem önkényesen adák a városnak, hanem a benszülöttek közt közkeletű nevét »Aplum« vagy »Apulum« erősíték meg, szentesíték, átvivén azt Dacia délnyugati részére is. S e név a rómaiaknak előbb sem volt idegen, ismerék azt korábban is, mert az anonym szerzőtől származó Epicedion Drusiban a Dacius Apulus személynevet olvassuk. És tudva azt, hogy a római a barbárnak ritkán vagy sohasem adott két nevet, nyugodt lélekkel konstatálhatjuk, mikép az Apulum szó Daciusnak származási helyére, szülővárosára vonatkozik.«³

A canabae municipiumra való emelésének Marcus Aurelius által mindenesetre már Kr. u. 180-ik év előtt kellett megtörténnie, mert ezen évben már találkozunk Apulum elnevezésével fölíratos kövön.⁴

¹ Carl Goos, Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens. Gimm. Értesítő 1874. p. 35.

² Segesvári gimn. értesítő 1878.

³ Király Pál, Gyulafehérvár története I. köt. 1892. 197. l. Dr. V. De Vit. Onomasticon totius latinitatis II. k. 548. l. Dacius czikk.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 986. Föliatok gyűjteménye 449. sz. a.

Egyidejűleg rendezték Apulum közigazgatási területét is, mely megállapítás szerint e kerületen belül fekvő faluk, kastélyok és kisebb városok Apulum kerületi központjába vagy mellé lettek rendelve, azok tehát a városi közigazgatás és törvénykezés alá tartoztak. Apulum közigazgatási területe kiterjeszkedett a Maros középvídekétől, azaz Salinaetől (Marosujvár, Felvincz), mely hihetőleg már Potaisa (Torda) kerületéhez tartozott, egész a Strigy torkolatáig. Hozzá tartozott a jobb parton az Érczhegység, a bal parton a két Küküllő völgye, az Olté úgy bal, mint jobb partján a délkeleti és déli határhegységig, ama területtel együtt, mely a Marostól délre az Olt és Strigy jobb partján fekszik (tehát: Alsófehér, Szeben és Hunyad vármegyének egy része). Ezeknél fogva legkiterjedtebb közigazgatási területe Apulumnak volt, mint a provincia Apulensis főhelyének; ez képezé egyszersmind Dacia hármass felosztása alkalmával az egész tartomány főhelyét.

A három provinciára osztott Daciának tehát a legsűrűbben benépesített s ugy pénzügyileg, mint katonailag legfontosabb része a Provincia Apulensis lett, három civitással, azaz római polgári jogokkal felruházott várossal.

Vármegyénkben és főképpen Apulumban az idővel megváltozott viszonyok folytán változott a lakosság rendi színezete is.

A míg a canabae főnnállott, addig a lakosság ugyszólva két, egymástól feltűnően különböző kasztra volt osztva, t. i. urak és szolgákra; de midőn Marcus Aurelius katonai érdekekből és későbbben pedig Caracalla (Kr. u. 212-ik évben) adópolitikai indokokból tömegesen adományozták a civitást, ezen merev különbség is eloszlott a két osztály közt ugy bensőleg, mint külsőleg; ez utóbbi azonban csakis a ruházat viselésére való engedélyezésben állott, mert habár a római jognál fogva a polgárok egyenjogosultsággal bírtak, azért mégis kiemelkedett most is az arisztokratikus szellem a plebejusok fölött.

A város és állam ügyeire nézve most is csak azok maradtak a mérvadó és irányadó, kik gazdagok voltak s kik 100,000, 400,000, 1.200,000 sestertiust tevő adóalappal bírtak, de e mellett különféle foglalkozásuk lehettek; csupán arra ügyeltek, hogy az a rómaiak nagyon is túlzott érzékenységét és büszkeségét ne sértse, meg ne alázza. Ez esetben az apák jogai átszállottak a fiakra is.

A lakosság legalsó osztályát vármegyénkben is a rabszolgák képezték, kik ugy a kincstárilag kezelt, mint a bérletbe adott, valamint a magánbirtokokon az urak mélységes zsebeinek megtömése végett barom módjára végezték a véres veritéket kisajtoló nehéz munkákat. Ily nagy urak voltak nálunk például az Aeliusok kiterjedt és gazdag családtagjai.

Tapasztaljuk azonban, hogy számos gazda sok szabadságot adott, sőt még a vagyonszerzést is megengedte rabszolgáinak. Ha a házi gazda hivatalt viselt, akkor az alárendelt állomásokat házi rabszolgáinak adományozhatta, kik aztán járadékaikon igen barátságosan meg is osztoz-

kodtak. Ismerünk két esetet Apulumból, hogy a császár házi rabszolgái, Antrocius¹ és Callistus,² dispensatorok (gazdasági pénztárosok) voltak.

A város, a templomok, alapítványok és a kisbirtokosok rabszolgái azonban jelentéktelenebb szerepet játszottak. Ide tartoztak a város szolgái, az utcaseprők, hajduk stb.

A hivatalt viselő császári rabszolgák 20—25 évi becsületes munka után fölszabadulhattak, s ezentúl mint szabadosok (libertini) élvezik végkielégítésül kapott tőkájüket vagy nyugdíjukat. Apulumban is sokan lehettek ezek közül, mert több ilyenektől származó fölirat maradt fenn. Ezek közt fölemlitem Carpiont — tabularis provinciae Apulensis³ s T. Avianus subprocurator aurariarum⁴. A magánosok is gyakran szabadon bocsátották rabszolgáikat. Ilyenek M. Aurelius Timotheus és Aurelius Maximus, kiknek jóvoltáért szabadosuk Eutiches fogadalmi táblát szentelt Deus Sol, Invictus Mithrasnak.⁵ P. Aelius decurio, pontifex s a collegium centonariorum patronusa (városi tanácsos, főpap és a takácsok egyesületének védnöke), még családi nevét is átruházza Euthymusra;⁶ Julia Valeria asszonynak szabadon bocsátott női rabszolgái, Julia és Junilla, az özvegyen maradt férjjel, egykori urukkal együtt közösen állítottak sírkövet.⁷ A szabadosok általában nem élvezhettek ugyan közvetlenül polgárjogot, de a vagyonosabbak gyermekei lassanként kellő életrevalóság mellett megszerezték maguknak a polgári életre szükséges minősítvényt. Kisebb-nagyobb hivatalba jutni igyekeztek, jogászati iskolákat látogattak, minek folytán magas jogászi tekintélyt és rangot nyerhettek idővel.

A városok többi szabad lakói akkor is, éppen úgy mint ma, nem annyira a közjog szerint, hanem inkább rossz szokásnál fogva, szegényekre és gazdagokra (humiliores és honestiores) oszlottak. Ezen megkülönböztetés legfeltűnőbbben mutatkozott a kihágásokat követő törvényes megtorlásokban, mert a szegényekre megalázó büntetéseket is szabtak, míg ellenben a gazdagabbak ilyenü büntetés alól könnyen kibujhattak.

A decuriók, hivatalnokok s tiszteletbeli állásokat viselők, a jómódu családok a honestiores közé tartoztak, míg a szegények, jobbágyok, kézművesek, napszámosok és szatócsok a humiliores csoportjába soroztattak.

A szegény mesteremberek azonban már korán átlátták az egyesülten működő erőknek áldásos hatását, miért is érdekeik védelmére ipar-testületeket alakítottak. Vármegyénk nagyobb helységeiből ismerünk több rendű egyesületet (collegia), u. m. a collegium dendrophorumot (fakereskedők, szállítók), a Septimius Severus alatt keletkezett collegium fabrumot (többféle iparosok testülete), a collegium centonariorumot (szövészek, takácsok, daróczkészítő), a collegium nautarumot (hajósok egyesülete) stb.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 978. Fölr. gyűjt. 134. sz. a. ² Ugyanott 1029. Fölr. gyűjt. 443. sz. a. 1085. Fölr. gyűjt. 33. sz. a. ³ U. o. 980. Fölr. gyűjt. 142. sz. a. ⁴ U. o. 1088. Fölr. gyűjt. 34. sz. a. ⁵ U. o. 1109. 1110. Fölr. gyűjt. 91. és 90. sz. a. ⁶ U. o. 1208. Fölr. gyűjt. 222. sz. a. ⁷ U. o. 1239. Fölr. gyűjt. 275. sz. a.

Az egyesületek élére patronusokat választottak, kik főképpen az egyesületi tagok személyes oltalmáról gondoskodtak.

Apulumban a patronusi tisztséget, mely bizonyára sok bajjal és kellemetlenséggel járt, előkelő asszonyok is szeretettel vállalták el. Így találkozunk e téren a hatvan éves korában elhalt Aurelia Placentinával, kinek sírkövét védencze T. Aurelius Stephanus állította »patronae benemerenti«.¹ Az ötven éves Cassia Saturnina végrendeletében kiköti, hogy sirja fölé cliense Cassia Ponticilla emeltessen emlékkövet, mit a hálás és hűséges védencz meg is tett.² Ugyanazt tették a szintén hálás Ulpius Domitianus és Philetus elhunyt pártfogójuknak, Claudia Marcianak emlékére, »optima patrona«-nak nevezve őt.³

A humiliores (szegények) és honestiores (gazdagok) rangosztálya között az átmeneti kapcsot az augustalisoknak testülete képezte. Ezek többnyire jómódúak és rangra nézve megfelelnek körülbelül a Rómában levő lovagoknak. Legfőbb törekvésük az, hogy az ordo-ba fölvétessenek, s hogy megkapják az ordo külső tiszteletjelvényeit, az ugynevezett ornamenta decurionalia-t, melyről az Aesculap-templom szabaddá engedett rabszolgája, Septimius Asclepius Hermes, dicsekvőleg emlékezik meg.⁴

E félig papi, félig világi rend Augustus császár idejében keletkezett a Lares és a császár tiszteletére, s főkép a tartományi városokban igen népszerűvé lett. A Seviri Augustalisok papi minőségükön kívül polgári tisztviselők is voltak s mint »Magistri Larium« hivatva voltak a rendet és a békét fentartani a humiliores osztályában; békebírák voltak tehát a szegény népnek kisebb-nagyobb bajaiban s pedig mindenkinek működése saját városnegyedére volt beosztva. Ezeknél fogva az ilyen tisztet viselők a nép előtt éppen oly megbecsülésben részesültek, mint az aristokraták pontifexei és flamenjei. Ezen kettős minőségük miatt közel állottak az ordo-hoz. Így P. Aelius Syrus, ki elég jómódú vala arra, hogy Aesculapius és Hygieia-nak fényes templomát 30 láb hosszú előcsarnokkal kibővitse, bizonyára nagy tekintélynek és köztiszteletnek örvendhetett.⁵ Hasonló esetekre vonatkozólag Apulumban sok föliratuk maradt fenn.⁶ Ezek közé tartozik ama C. Atilius Eutyches, ki egy 30 láb hosszú és 25 láb széles boltívvel ellátott exedra-t építtetett Jupiter Bussumarius tiszteletére.⁷

A honestiores közt ismét megkülönböztették a ház- és telektulajdonosokat, kiket gyakran meghívtak az ordo tanácskozásába is. Ilyenek voltak a »honesta missio«-val kitüntetett veteranusok, a város által alkalmazott tanítók, tanárok, orvosok stb.

A város legelőkelőbb polgáraihoz számították az ordo rendes és tiszteletbeli tagjait. A tiszteletbeli tagok a város patronusai, előkelő nagy

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1229. Fölr. gyűjt. 274. sz. a. ² Ugyanott 1230. Fölr. gyűjt. 495. sz. a. ³ U. o. 1232. Fölr. gyűjt. 226. sz. a. ⁴ U. o. 1079. Fölr. gyűjt. 51. sz. a. ⁵ U. o. 976. Fölr. gyűjt. 133. sz. a. ⁶ U. o. 976. 1079. 1082. 1084. 1126. 1162. sz. a. ⁷ Fölr. gyűjt. 23. sz. a. Arch. Értesítő XVI. k. 261. l. Bécsi Arch. Epigr. Mitth. XIX. k. 70. l.

urak, kik a város érdekében sokat tettek vagy tehettek. A városi patronatust a decuriók gyűlése adományozta a duumvir (polgármester) előterjesztésére. A választást a császár megerősítette s fényes küldöttség nyújtotta át a diszoklevelet a kitüntetettnek.

Ilyen patronusról emlékezik meg a fönmaradott kőfölrirat,¹ kinek neve P. Aelius Marcellus, hivatalos czime e szerint vir egregius vala. Senatori ranggal birt s e szerint vir clarissimus volt P. Aelius Gemellus, ki sokat tehetett a város építése körül a közjólét emelésére, ki saját költségén építtetett a nagy közönség használatára közfürdőt² s midőn azt fölavatták, oltárt szentelt Fortunának.

A senatori rang után a legelőkelőbb volt a lovagok rangja, kiket equus publicus czímmel tüntettek ki. Városunknak ezen legelőkelőbb osztályával is találkozunk gyakran, minek következtében világos képet alkothatunk Apulum gazdagságáról is. P. Aelius Strennus, Augustus oltárának papja, Sarmizegetusa volt polgármestere és augurja, e papi tisztet viselte Apulumban is; Drobeta város tanácsosa, az apulumi ácsok, hajósok, takácsok egyesületének védnöke s az állami uradalmak, sóbányák és vámok bérlője,³ P. Aelius Antipater Julianus Genialis, Apulum tanácsosa, quinquennalis polgármestere.⁴ (Ez az ordo minden öt évben való új számítás- és az ordo-nak kiegészítésére vonatkozik. Corp. Inscr. Lat. 972. Fölr. gyűjt. 146. sz. a.). Sokan vannak az egyszerű rangból is (az equus Romanus), kik tekintélyes állásokat foglalnak el. P. Aelius Julianus, Apulum flamenje és polgármestere.⁵ P. Aelius Rufus ugyanaz volt.⁶ P. Aelius Silvanus polgármester, sacerdotalis s hivatalos czíme vir egregius.⁷ T. Varenius Sabinianus flamen Laurentinus és a város tanácsosa.⁸ C. Numm. Certus Apulum augurja, a collegium fabrum és dendrophorum patronusa.⁹

A városi főhivatalnokok, ugymint a quinquennalis duumvirek, duumvirek, aedilisek, quaestorok meghatározott szolgálati évük lejárta után tanácsosi rangot kaptak akkor is, ha választásuk előtt nem voltak abban a rangban; éppen ugy a főpapok is, kik a császár papjain kívül előbb városi tisztviselők voltak.

Ezen előkelő urak számát még növesztik azon egyszerű decuriók, kik hivatalt még nem viseltek. Közöttük veteranusokat is találunk, például C. Sentius Flaccust, ki a legio XIII. Gemina Martia Victrix veteranusa volt.¹⁰

Ezen felsoroltakban bemutattam Apulum lakosságának előkelőségeit, a mely rövid felsorolásból is már eléggé láthatjuk, hogy az iparnak és kereskedelemnek ily magas rangu és gazdag megren-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1180. supp. 7795. Fölr. gyűjt. 198. sz. a. ² Corp. Inscr. Lat. III. 1006. Fölr. gyűjt. 319. sz. a. ³ Ugyanott 1209. Fölr. gyűjt. 225. sz. a. ⁴ 1104. Fölr. gyűjt. 112. sz. a. ⁵ U. o. 1182. Fölr. gyűjt. 209. sz. a. ⁶ U. o. 1213. Fölr. gyűjt. 203. sz. a. ⁷ U. o. 1207. Fölr. gyűjt. 224. sz. a. ⁸ U. o. 1198. Fölr. gyűjt. 267. sz. a. ⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1217. Fölr. gyűjt. 223. sz. a. ¹⁰ Corp. Inscr. Lat. II. 1196. Fölr. gyűjt. 229. sz. a.

delők és vevők mellett magas fokra kellett emelkednie. Ilyenformán állott a polgárok ügye vármegyénk más városaiban is, csupán azon különbséggel, hogy az előkelő elem azokban kisebb számban volt képviselve; igen természetes, hogy a többi város ugy is azonos elemeinek e helyen való külön-külön ismétlését mellőznöm kellett már csak azért is, mivel a fölíratok gyűjteményében az analog eseteket igen könnyen fél lehet találni.

Ezen képből ítéletet hozhatunk vármegyénk egész területére vonatkozólag azon befolyásra, melyet az egész birodalom államéletére, mint annak egyik főtényezője, közvetve gyakorolni képes vala.

Nem lesz érdek nélkül, ha vármegyénk területe történetének fonalán a főváros lakosságának bemutatása után egy pillantást vetünk annak nemzetiségi viszonyaira is, mert bármely országra vagy kisebb területre nézve is igen fontos és mérvadó tényezőnek tekintendő az.

Láttuk már a nálunk állomásozó legiók beléletének vázlati rajzolásával, hogy azok katonáit a világ minden tájáról sorozták össze, s ezért igen tarka képet látnánk, ha az összetételt színes rajz által akarnók statisztikai táblázaton bemutatni.

A legiók majdnem állandóan megmaradtak egy-egy helyen s csak válságos pillanatokban képezték mozgósított magvát a haderőnek, míg ellenben a segédcapatok rövid időközökben megváltoztatták táborukat. A legionariusok összeszoktak s a legszebb békében és egyetértésben éltek, habár egymás mellett a britt és ituraei, a germán és mór csapatok, a batav és numidiai lovasság állott. A hosszú 20—30 évi szolgálat alatt beletörődtek abba, hogy Daciát új hazájoknak tekintsék, s szívesen maradtak e tartományban, hol életük legszebb éveit töltötték, felszabadulásuk után is. Így lassanként, mint már észleltük, jelentékeny polgári elem fejlődött az elbocsátott katonákból, kik telket, pénzt és hivalt is kaptak. A fölíratokból látjuk, hogy Gallia Belgicából származott T. Fabius Ibliomarust Apulum canabaeja decuriónak megválasztotta.¹ Az iber hispanokból is sokan maradtak e szép bérczes hazában, s ezek főképpen Ampelumban (Zalathna) telepedtek meg,² ugyszintén Germizaraban (Algyógy).³ Raetiából is jó tömegben voltak itt.⁴ Ilyen volt a Galeria tribusba tartozó cluniai T. Julius Leuganus, a XIII. legio Gem. Martia Victrix veteránja, az egyik apulumi templomnak őre.⁵ Pannoniából itt telepedett le Claudia Savaria a polgári elem körében, a mint azt sirkövérről olvashatni.⁶

A thrák nemzetből is találunk egynehányat vármegyénk területén. Flavius Attalus Sule (?) dák vagy thrák isten tiszteletére emléket hagyott hátra.⁷ Ugyanitt egy megszomorodott anya helyezi örök

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1214. Fölr. gyűjt. 14. sz. a. ² Ugyanott 1294. Fölr. gyűjt. 349. sz. a. ³ Ugyanott 1393. Fölr. gyűjt. 543. sz. a. ⁴ Ugyanott 1183. Fölr. gyűjt. 277. sz. a. ⁵ Ugyanott 1158. Fölr. gyűjt. 11. sz. a. ⁶ Ugyanott 1221. Fölr. gyűjt. 259. sz.

⁷ U. o. 1156. Fölr. gyűjt. 511. sz. a.

nyugalomra 13 éves leánykáját, Januaria Papat és 9 éves fiát.¹ Bessek is voltak Apulumban, Mucasenus Cesorinusnak neje, Rescu Turme Soie állított sírkövet.² Itt vannak a thrákok bosporusi testvérei is.³ Albanok is vannak vármegyénk területén. Mint bányászoknak, főtelepük Alburnus Maior (Vöröspatak) volt a Vicus Pirustarumban; Apulumban Marius Cerdo,⁴ Crescentius Plator.⁵ Verzovia Saturnina, kinek fia már római lovag volt,⁶ Mammulo, Ulpius Clonus s az ifjabb Mammulo.⁷ Dalmatákra szintén akadunk⁸ Ampelumban.⁹ Ázsiából volt Apulumban Isidora (domo Asiae).¹⁰ A lydek közül is voltak Apulumban képviselői.¹¹ Ampelumban pedig mint bythiniaiak szerepeltek Asclepius és Asclep cives¹². Paphlagoniából eredtek M. Antonius Onesas¹³ és Aurelius Theodotus, kik Glycon kigyó-istent imádták.

Kis-Ázsiából került ide az Apulumban állomásozó cohors I. Cre-
tolorum legénysége.¹⁴ Számos kereskedő jött Syriából és Antiochiából;¹⁵
de ugyanonnan vándorolt be számos más polgári foglalkozású család,
melyeket a sírkövek föliratai említenek.¹⁶ Sokan lehettek a Kommage-
neből átjött polgári telepések is, mert főistenük latinizált neve dolichei
és kommagenei Jupiter volt; Ampelumban három papot tartottak,
u. m. Aurelius Marinust, Addebar Semeit és Oceanus Socratist.¹⁷ Nem
hiányoztak a Palaestinából beszármazott zsidók sem, pl. Apulum városá-
ban Aurelius Chrestus¹⁸ és M. Chrestus.¹⁹

A tiszta dák származásuak közt kitűnik föliratos kő szerint Apu-
lumban Tib. Julius Bubalus. Igen²⁰ természetes, hogy e törzsből nagy
tömeg maradt meg vármegyénk területén is, megtartván nyelvét és
vallását is. A kormány ezt a békesség föntartása kedvéért elnézte,
miből következtetni lehet, hogy a latin nyelv nem volt köznyelv
Daciában, sőt vármegyénk területén még a katonatábor közelében sem.
Igaz, hogy a fölszinre került föliratok többnyire latin nyelvűek és csak
néhány görögül írott van vármegyénkben, de ezt talán úgy magya-
rázhatni meg, hogy ezek a betelepettek, vagy ittmaradtak az elő-
kelő és a hivatalos világnak ohajtván hódolni, habár nem is értették
a latin nyelvet, latinul igyekeztek megörökíteni úgy a maguk, mint
a hozzájuk tartozók neveit, latinul tudó írók- és kőfaragóknak igénybe
vétele mellett.

¹ Comp. Inscr. Lat. III. 1236. Föilir. gyűjt. 248. sz. a. ² Ugyanott 1195. Föilir. gyűjt. 244. sz. a. ³ U. o. 1197. Föilir. gyűjt. 266. sz. a. ⁴ U. o. 1047. Föilir. gyűjt. 6. sz. a. ⁵ U. o. 1192. Föilir. gyűjt. 236. sz. a. ⁶ U. o. 1217. Föilir. gyűjt. 223. sz. a. ⁷ U. o., Goos K. Archaeol. Analekten, Arch. des Ver. f. Sieb. Landeskunde XII. k. 169. l. 5. Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7812. Föilir. gyűjt. 338. sz. a. ⁸ U. o. 1200 Föilir. gyűjt. 238. sz. a. 1223. Föilir. gyűjt. 457. sz. a. ⁹ U. o. 1323. Föilir. gyűjt. 384. sz. a. ¹⁰ U. o. 1222. Föilir. gyűjt. 259. sz. a. ¹¹ Ephem. Epigr. II. köt. 307. l. 397. sz. ¹² Corp. Inscr. Lat. III. 1324. Föilir. gyűjt. 385. sz. a. ¹³ Corp. Inscr. Lat. III. 1021. Föilir. gyűjt. 167. sz. a. ¹⁴ Corp. Inscr. Lat. 1163. Föilir. gyűjt. 208. sz. a. ¹⁵ Goos K.: »Archaeol. Analec-
teken.« 4. sz. ¹⁶ Corp. Inscr. Lat. III. 976. Föilir. gyűjt. 133. sz. a. ¹⁷ U. o. supp. 13016. Föilir. gyűjt. 351. sz. a. ¹⁸ U. o. 1131. Föilir. gyűjt. 89. sz. a. ¹⁹ U. o. 1143. Föilir. gyűjt. 156. sz. a. ²⁰ U. o. 1043. Föilir. gyűjt. 301. sz. a.

14. A procuratorok.

Vármegyénk területe hajdani történelmében igen fontos szerepük volt a procuratoroknak, miért is szükségesnek tartom azokról röviden megemlékezni, mielőtt helységeinknek további fejlődéséről és szervezetről szólanék. Ezek a tartomány állami és polgári beléletére nézve a helytartó mellett az első helyet foglalták el. A procurator Augusti többnyire lovagranggal bírt s részben a tartomány adókezelője volt, részben pedig a katonaságnak zsoldját fizette ki, egyszersmind a helytartót ellenőrizte s itt-ott elnöki jelentőséggel bírt, sőt Antonius Pius alatt még a »praeses« címét is megkapta, s egyúttal az esetleg távollevő helytartót helyettesíthette. Az adóügyben bíraskodási joggal és hatalommal volt felruházva, s hogy az adóbehajtást annál erélyesebben vihesse véghez, katonatiszti rangban állott és e minőségben a »beneficiarius« címet kapta s kellő számú katonaság állott rendelkezésére. Hadrianus császár alatt volt eset reá, hogy egy procurator »cum jure gladii« volt.

Ezen hivatalnokok tehát főlebbvalói voltak a városoknak és községeknek, miért is munkálatom keretébe kell foglalnom sorozatukat és pedig Dacia váltakozó fölosztásának tekintetbe vétele mellett.

a) *Procuratorok Dacia két részre való fölosztása idejéből.*

(Dacia superior és inferior.)

1. *Plautius Caesianus* Kr. u. 129-ik évben, később helytartó vagy talán procurator cum jure gladii lett.
2. *T[itus] Cl[audius]* . . .]. Kr. u. 133-ik évben.
3. *T. Desticius T. f. Cl[audia] Severus*. Felső-Itáliában levő Concordiából való. Hihetőleg Kr. u. 160-ik év körül; innen Cappadociába küldték hasonló minőségben.

b) *Dacia hármias fölosztása idejéből.*

(Prov. Apulensis, Porolissensis, Malvensis.)

4. *M. Macrinus Avitus M. f. Claud[ia] Catonius Vindex*. Nálunk eleinte praefectus alae contariorum volt, honnan a közigazgatási pályára lépett át, mint procurator prov. Daciae Malvensis, onnan pedig a praetorianusok közé fölvétetvén, a senatori pályára jutott. Az idő nem bizonyos.

5. *P. Cominius P. f. Cl[audia] Clemens*. Felső-Itáliában levő Concordiából eredt. Katonai szolgálatából átlépett a közigazgatási pályára. Azelőtt procurator volt Transpadoniában, onnan procurator Augusti Dac. Apulensisnek jött. Innen elment Lusitaniába, mint procurator Aug. Az idő talán Marcus Aurelius császárságára esik.

6. *T. Cl. T. f. Papiria Xenophon.* Mielőtt hozzánk kinevezték, procurator argentarium volt Pannoniában és Dalmatiában. Nálunk a procurator DAC. Apulensis hivatalát töltötte be Commodus és Septimius Severus idejében. Innen Egyiptomba helyeztetett ugyanazon minőségben.

7. *T. Cornasidius T. f. Fab[ia] Sabinus.* Picenumi Falerióból került ide. Eleinte katonai szolgálatban állott, azután ő is közigazgatási pályára lépett s Itáliának valamelyik határkerületében procurator cum jure gladii lett; onnan átjött mint proc. Aug. DAC. Apulensis. Hihetőleg vagy Commodus császársága alatt, vagy azután, de előbb nem.

8. *P. Sempronius Aelius Lycinus.* Galatiai Ancyrából való. Előbb katonai, azután polgári pályára lépett s procurator Narbonensis et Aquitanicae lett; onnan hozzánk jött mint procurator prov. DAC. Porolissensis; innen előléptetés mellett procurator ducenarius Alexandriae idiu logu; tehát úgy szólva Egyiptom pénzügyminiszterévé emelte szerencséje. Septimius Severus és Caracalla idejében volt nálunk.

9. *Herennius Gemellinus.* Septimius Severus és Caracalla idejében. Szolgálati ideje még a három együttes császár korába, t. i. Severus, Caracalla és Geta uralkodása idejébe nyulik át. (Kr. u. 209—211.)

10. *Ulpus* Előbb Hispaniában szolgált; onnan mint procurator provinciae Porolissensis jött körünkbe; azután proc. Aug. DAC. Apulensis lett s mint ilyen Dacia helytartóságát is vezette. Működésének ideje körülbelül Kr. u. 211. évre esik, midőn Dacia Geta mellett nyilatkozott.

11. *Q. Axius Q. f. Pal[atina] Aelianus.* Itáliából való lovag. Katonai szolgálattétel nélkül lépett a közigazgatási pályára és szolgált Mauretaniában, Belgicában és Germaniában, honnan ide helyezték át mint procurator prov. DAC. Apulensist. Kétszer helyettesítette a helytartót Maximinus és Maximus, valamint III. Gordianus alatt. (Kr. u. 238. évben.)

c) *Az egyesített procuratorságok idejéből.*

12. *P. Helvius Pertinax.* A későbbi császár. Katonai szolgálata után procurator ducenarius* lett nálunk. További pályája ismeretes a helytartók sorozatából.

13. *L. Valerius L. f. Quir. Proclus.* Baeticai Malacában született. Eleinte a katonaságnál szolgált, később procurator lett Ázsiában, honnan mint procurator provinciarum trium Daciarumot küldték ide. Idők múltán legfelsőbb főnök lett Rómában.

* Procurator, kinek 200.000 sestertiust tevő jövedelme volt. (Suet. Cl. 24.)

d) Ismeretlen pályafutásuak.

(Ismeretlen cursus honorummal levők.)

14. *T. Claudius Quintilianus* procurator Augusti K. u. 157-ben restauráltatta Porolissum amphitheatrumát.¹

15. *M. Cocc(eius) Genialis*. Procurator Augustorum nostrorum (duorum imperatoris) provinc. Daciae Porolissensis. K. u. 196—198. évek között.²

16. *Aelius Constans*, procurator Commodus alatt; később decurio Napocában.²

17. *C. Aurelius Atilianus*, procurator Augusti.⁴

18. *Valerius Catullinus*, procurator Aug.⁵

19. *C. Publicius Antonius Probus*, procurator Augg = Augustorum.⁶

20. *Q. Decius Vindex*, procurator.⁷

21. *M. Luceius Felix*, procurator.⁸

A felsorolt procuratorok közül legtöbben Itáliából valók, néhányan keleti tartományokból származtak. Más tartományból nem volt ilyen tisztviselő, legalább nem bizonyos az.

15. A városok és községek szervezete és kormányzása.

A fönnebbi, legalább igénytelen nézetem szerint, szükséges kitérés után újból felveszem a vármegyénk területén előforduló eseményeket tárgyaló fonalat, melynek révén első sorban az egész területre nézve mérvadó Apulum municipiummá való átváltoztatását, szervezetét és kormányzását mutatom be rövid vonásokban; ez kielégítő, mert ezzel párhuzamban haladtak a többi községek is szervezés és kormányzás tekintetében.

A municipiummá vált Apulumot önkormányzattal ruházták fel, mi által a helytartóktól majdnem független autonómiája jó sokáig virágzott. Midőn a város hatóságának legelső berendezése szükségessé vált, az imperator területünkre küldött egy császári biztost, ki az első tisztviselőket kinevezte és egyszersmind az ordót (tanácsot) megalakította. Ezen időtől fogva csak az lehetett hivatalnok, ki előbb decurio (tanácsos) volt. Az azelőtti időkben pedig ellenkezőleg a hivatal megelőzte a decurionatust. Ismeretes például Apulum régi idejéből. C. Jul. Metrobianus duumvir (polgármester), ki a nélkül, hogy decuriónak lett volna öt évre kinevezve, még a quinquennialicius czimet is megkapta.⁹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 836. ² Ugyanott suppl. 7662. ³ U. ö. 865. ⁴ U. o. 853. ⁵ U. o. 857. ⁶ U. o. 856. ⁷ U. o. 1404. ⁸ U. o. 1737. Bővebbet ezekről: Dr. Jul. Jung. Fasten d. Provinz Dacien, Innsbruck 1894. ⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 972. Föilir. gyűjt. 146. sz.

P. Aelius Genialis szintén duumvir volt a nélkül, hogy előbb az ordónak tagja lett volna;¹ hasonlóan C. Pomp. Fuscus,² C. Julius Valens³ stb.

Az ordo az idő folytán kiváltságos aristokratikus testületté vált s tagjaikat rangjuknak megfelelő jelvényekkel tüntették ki az ugynevezett »ornamenta decorionalia« által. Ezen kitüntetést későbbben ritkább s kivételes esetekben csak kiváló szolgálatokért juttatták egyeseknek. Ily kitüntetésben részesült Asclepius Hermes, ki felszabadult rabszolga volt s azután a colonia augustalisa lett.⁴

Ezen legelső berendezés alapján Apulum és a többi városok teljes függetlenséggel bíró közgyűlési jogot, a curiát és a párosan működő hivatalnokokat, a duumvireket kapták. A duumvirek, vagyis polgármesterek egyenlő hatás- és jogkörrel bírtak ugyan, de az érdekelt felek egyiknek határozata ellen a másikhoz felelbezhettek. (Hogy aztán ezek a »társpolgármesterek« minő egyetértésben éltek, arra nézve az adatok hiányzanak.)

A városok decuriákra voltak felosztva. Az eddig napvilágra került fölíratokból tudjuk, hogy Apulumban legalább XI decuria volt.⁵

A városok és főleg Apulum szervezete és kormányzatának rövid ismertetése e helyen nem czéltalan szószaporítás, hanem ellenkezőleg már azért is szükséges, hogy azon olvasó, ki területünk történelmét nagyrésztben magukban foglaló fölíratokkal kíván közelebről megismerkedni, ezen úton nyerjen útbaigazítást és egyúttal a fölíratok szövegét is könnyebben megérthesse.

A közgyűlésnek jog- és hatásköréhez tartozott a tisztviselők választása, a hatóság által beterjesztett javaslatok fölötti szavazás és a decuriók határozatainak megerősítése. A közgyűlés volt tehát a város legfőbb foruma.

Miután a császárilag kinevezett hivatalnokok szolgálati éve lejártak és a város azután teljes autonómiát nyert, a szabad választásra került a sor. Ez alkalommal a választás vagyis a tisztujítás az idősebb duumvir (polgármester) elnöklete alatt ment véghez. Kötelessége volt első sorban számba venni a jelölteket, megvizsgálván azoknak választhatóságát, mihez szükséges volt, hogy a jelöltek szabad polgárok, büntetlen előéletűek és tisztességes foglalkozásuak legyenek. Konstatálandó volt állandó lakásuk a városban s a netán már előzetesen viselt hivatal; továbbá ki kellett kutatni a pályázók anyagi helyzetét s azt is, hogy saját birtokukon kívül képesek voltak-e kezeseket is állítani magukért előforduló büntények esetére.

Visszaélések nem igen fordulhattak elő, mert ezekre érzékeny büntetés volt szabva s főképpen arra ügyeltek, hogy az anyaországban

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 974. Föilir. gyűjt. 138. sz. a. ² Ugyanott 982. 983. Föilir. gyűjt. 144. és 10. sz. a. ³ U. o. 1150. Föilir. gyűjt. 164. sz. a. ⁴ U. o. 1079. Föilir. gyűjt. 51. sz. a. ⁵ U. o. 1043. Föilir. gyűjt. 301. sz. a.

dúló lelki és testi életet megmetelyező vesztegetés itt lábra ne kapjon. A választás után kihirdették az eredményt és a reákövetkező 5 nap multán esküt tettek az új tisztviselők s nagy adományokkal foglalták el állásaikat. A duumvirek és az aedilisek (rendőrfőnökök) a toga praetextát (vörös szegélylyel) viselhették, hivatalos eljárásban 2 licitor (darabontok vesszőnyalábbal) járt előttük és curuli székekben ülhettek a tribunalon (törvénykezés alkalmával).

A közgyűlés határozott minden fontosabb ügyben, u. m. a város patronusának választását, szobrok felállítását és a kitüntetések megszavazását illetőleg. A helytartónak csak akkor volt beleszólása, ha az ordo valami olyan határozatot hozott, mely akár az állam érdekével, akár pedig a törvénybe ütközött. Az ilyenmű végzést bármikor megsemmisíthette a helytartó.

A duumvirek, kik a tulajdonképpeni magistratust alkották, képviselték a várost a felsőbb hatósággal szemben; szerződéseket kötöttek, pert indítottak vagy folytattak a város nevében, vállalkozók által ők végeztették a középítkezéseket. Ha a duumvirek, bár csak egy napnál hosszabb időre is, mind távol voltak a várostól, akkor a 35 évesnél idősebb decuriók közül helyettest kellett kirendelniök, ki aztán teljes hatalommal intézhette el a város ügyeit. A magistratus sorában a duumvirek mellett legnagyobb hatáskörrel bírtak az aedilisek (a rendőrség főnökei),¹ kik hivatásuknál fogva első sorban őrei voltak a közbiztonságnak, e mellett a tisztaságra, rendre, közegészségre, fürdőkre, vásárookra és a nyilvános játékokra ügyeltek. Ők kezelték az »anona«-t, vagyis a szegények közt kiosztandó gabonának beszerzéséről és kiosztásáról gondoskodtak. Hatáskörükben függetlenül rendelkeztek, csak a rendeletük ellen vétőkre kirótt birságról kellett előbb a duumvireket értesíteniök. A város vagyonát a questor (városi pénztáros)² kezelte. Ő adta bérbe a város birtokait, meg volt bizva a haszonberek beszedésével, e mellett gondozta a középületeket és pontosan vezette a telekkönyvet.

Apulum városának tekintélyes vagyona lehetett, mely részint ingatlanokban, részint kamatokra kiadott tőkékben állott; ehhez még a vámok, az állandóan itt tartózkodó idegenek (peregrinusok)³ s a római civitással nem bíró egyének adói is járultak.

Miután ezen három főtisztviselő igen gyakran minden tiszteletdíj és fizetés nélkül szolgált, a közigazgatás nem sokba került, s azért a város jövedelméből különböző jótékony célokra, közintézetekre, valamint a nyilvános játékokra stb.-re sokat fordíthattak. A városi tisztviselőkhöz számítottak a papok is, kik családtagjaikkal együtt a közterhek viselésétől föl voltak mentve. Ezek közt a császárok tiszteletére rendelt flamenek voltak a legmagasabb rangúak. Apulumból ismerünk

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1139. Föilir. gyűjt. 75. sz. a. ² U. o. 1104., 1145., 1218. Föilir. gyűjt. 107., 158., 201. sz. a. ³ Egy ilyenről szól egy sirkőfelirat töredéke. Föilir. 552. sz. gyűjt. a.

egy flament, P. Aelius Julianust, ki római lovag, kiérdemelt duumvir s vir egregius volt.¹ A flamen magas rangját feltünteti Flavius Vallens, ki a »Bonus Puer«-nek »ab honorem flamonii« szentelt föliraton minden egyéb czímeit elhallgatja, de a flamenségét büszkén felemlíti.² Ugyanigy járt el Tiberius Claudius Rufus Jupiternek, az isteneknek és istennőknek szentelt oltáron levő fölirattal³ s a »Libero Patri« ajánlással állított kövén.⁴ A pontifex címet és hivatalt azon papok viselték, kik tisztán s csakis a rómaiak vallásához tartozó istenségek szolgálatában állottak. Mind a flameneket, mind a pontifexeket a legelőkelőbb urak sorából választották. Ilyen pontifexek voltak Apulumban P. Aelius Lupus római lovag s duumviralis,⁵ C. Julius Metrobianus, Sarmizegetusa volt polgármestere, Apulum quinquennialisa s Aesculapius papja,⁶ P. Aelius Silvanus, polgármester, római lovag és vir egregius.⁷ Nem kevésbbé magas ranguk voltak az augurok is, kik úgy szólva egy rangban állottak a pontifexekkel. S gyakran látjuk, hogy nagy urak szívesen vették, ha őket az augur jelvényével, a lituussal, azaz kis görbe pálczikával tüntették ki. Ezek közül ismerjük az élelmes P. Aelius Strenust, Sarmizegetusa és Apulum augurját, ki több egyletnek védnöke s még e mellett az állami uradalmak és sóbányák bérlője volt;⁸ C. Nummus Certust, római lovagot;⁹ Aelius Juliust, ki nagy szerénységében Dianának emelt fogadalmi oltáron csakis az augur címet használta.¹⁰ Voltak még papok, kik idegen földről hozott, de meghonosított istenségek szolgálatában állottak; ezeket a duumvirek nevezték ki. Föliratokból ismerjük ezek közül a Sacerdos Dei Aesculapi-t,¹¹ Sacerdos Jovis Optimi Dolicheni-t,¹² Sacerdos Numinum-ot,¹³ Antistes Triformis Liberae-t,¹⁴ Antistes huiusce Loci-t¹⁵ stb. A haruspexek, kik az áldozati állatok beleit vizsgálták, még a papi osztályhoz tartoztak, de ezek már alárendeltek valának és meghatározott fizetést kaptak. A duumvirek nevezték ki őket holtiglani állomásukba. Apulumból csakis C. Julius Valens-t ismerjük, ki az ezen állással járó teendőket végezte.¹⁶

A város ezen tisztí karához még kisebb ranguk is csatlakoztak; ezek voltak a duumvir mellé rendelt két lictor, egy accensus (csatlós), két scribe (írnok), két viator (hirmondó), egy librarius (másoló), egy praeco (kikiáltó), egy béljós és egy tibicen (trombitás). Az aedilis mellé volt rendelve: egy írnok, négy vagy több városi rabszolga, egy kikiáltó, egy béljós és egy kürtös. A questornak is több alsóbb rendbeli segédhivatalnok állott rendelkezésére. A coloniában is ennek megfelelő sze-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1182. Fölir. gyűjt. 209. sz. a. ² U. o. 1134. Fölir. gyűjt. 94. sz. a. ³ U. o. 1064. Fölir. gyűjt. 49. sz. a. ⁴ U. o. 1065. Fölir. gyűjt. 124. sz. a. ⁵ U. o. 1213. Fölir. gyűjt. 203. sz. a. ⁶ U. o. 973. Fölir. gyűjt. 166. sz. a. ⁷ U. o. 1207. Fölir. gyűjt. 224. sz. a. ⁸ U. o. 1209. Fölir. gyűjt. 225. sz. a. ⁹ U. o. 1217. Fölir. gyűjt. 223. sz. a. ¹⁰ U. o. 1001. Fölir. gyűjt. 121. sz. a. ¹¹ U. o. 972., 973., 1079. sz. a. Fölir. gyűjt. 146., 166., 51. sz. a. ¹² U. o. 1302. Fölir. gyűjt. 355. sz. a. ¹³ U. o. 1108. Fölir. gyűjt. 89. sz. a. ¹⁴ U. o. 1095. Fölir. gyűjt. 71. sz. a. ¹⁵ U. o. 1114., 1115. Fölir. gyűjt. 450., 312. sz. a. ¹⁶ U. o. 1114., 1115. Fölir. gyűjt. 450., 312. sz. a.

mélyzet állott a közigazgatás szolgálatában, csakhogy a duumvirek helyett quatuorvirek vezetik a közügyeket. Colóniánkban az első quatuorvirek közt T. Fl. Italicus állott, ki már Marcus Aurelius alatt hivatalban volt¹ s e magas állást kinevezés alapján foglalta el, melyet aztán Commodus császár egész uralkodása alatt megtartott, mert csak Septimius Severus adta az engedélyt arra, hogy ezentúl évről-évre szabadon választhatják meg a quatuorvireket.

Választás útján legelső alkalommal C. Julius Valentinus jutott e fontos állásba, ki oltárán büszkén föl is említi, hogy ő az első megválasztott quatuorvir.² Az utána következők közül M. Ulpius Valens Aesculap és Hygieianak oltárt emelt.³

Az egész közigazgatási kezelés igen szigorú ellenőrzés alatt állott s a tisztviselők számadásai ellen, a felsőbb helyen történt helybenhagyás után, még 15 év múlva is lehetett kifogásokat tenni. De nemcsak a hivatalból folyó szigorú volt itt a mérvadó, hanem lelkiismeretes működésüket nagyban befolyásolta a hivatalnoki büszkeség és becsvágy; ez vezérelte őket összes teendőikben és azért virágzottak föl oly hamarosan nemcsak a vármegyénk területén levő városok, hanem még a kisebb községek is.

16. A köz-, magán- és egyesületi élet.

Nem tartozik feladatom keretébe a vármegyénk területén előfordult magánjellegű események leírásánál részletekbe bocsátkozni; de a mennyiben a fönmaradott közvetlen kútforrások, t. i. a fölíratos kövek, a föltárt épületmaradványok és a leleteket képező házi ipar és műtárgyak előttünk állanak és e munkában felsoroltatnak, nem kerülhettem ki, hogy azoknak alapján a vármegyénk területén békés időkben folytatott élet mozzanatairól néhány szót ne szóljak. Mindenütt hivatkozom a szóban levő leletekre, melyeket az olvasó az e munkához csatolt, részint saját leleteim jegyzékéből és a Corpus Inscriptionum Latinorumból, valamint más forrásmunkákból átvett fölíratok gyűjteményében és részint a leletek statisztikájában felsorolva találhat.

A canabaei és később a városi életet elég élénkké teheték a tevékeny és sok nemzetiségű lakók, de bizonyos az, hogy sokat lendítettek azon a castrumból lejáró tisztek, altisztek és közlegények, kik a táborban az egyformaságot megunván, a polgárok közé vegyültek s így vidámabb és változatosabb élettel cserélték föl azt. A katonák világlátott emberek voltak, fizetésük is nagy volt, sőt a gazdag szüléktől származó tisztek hazulról is nagyobb összegre rugó segélyt kaptak, minélfogva igen szívesen látott vendégek voltak a polgári elem köré-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1132. Fölr. gyűjt. 92. sz. a. ² Ugyanott 1083. Fölr. gyűjt. 27. sz. a. ³ U. o. 985. Fölr. gyűjt. 143. sz. a.

ben. Kényelmesen is élhettek, mert végre annyira ment a dolog, hogy Septimius Severus császár a legényeknek is megengedte a nősülést, csak a család tagjai nem lakhattak a táborban, hanem a canabaeben éltek. Később azt is megengedték a legényeknek, hogy a városban lakjanak és csupán szolgálattételre kellett megjelenniök a táborban, úgy, hogy a katona békés időkben egészen polgárrá alakult át. De ezen jó élet nem tartott egyformán minden időben, mert Caracalla uralkodása óta sok időn át egy perczre sem szünt meg a háboru, vagy, katonai nyelven szólva, az ugynevezett készenlét. Severus kormányzása alatt azonban elég békés volt itt nálunk is az élet s ekkor sok legionarius leköltözött a városba, tevékeny részt vevén a társas életben.

A nőtlenek nevezetes asztaltársaságot (menage) szerveztek, melyről egy fölirat szól, megörökítvén az alapítók névsorát is. Találunk azon librariusokat, consularis beneficiariusokat, duplariusokat és secutor tribunit.¹

A tiszték szintén alakítottak egy kaszinót, melynek elnöke legtöbbször a legio legatusa volt. Bizonyos időben Mevius Surus legatus elnöke volt egy ily egyesületnek, mely a városban levő helyiségében tartotta összejöveteleit. Erre vonatkozó föliratos kő 1885-ben ásattott ki a vár területén (Glacin) a Löw-féle ház előtti téren. E kőtöredék jelenleg a Hunyadvármegyei régészeti egylet muzeumában van Déván s következőleg hangzik némileg reconstruálva:

- CER(ME)VI SVRI C(onsularis III Daciarum)
- ECHIVS λ(=centurio) LEG(ionis) XIII G(eminiae)
- CITVS λ(=centurio) LEG(ionis) V. M(acedoniae) P(iae)
- VDIANVS λ(=centurio) LEG(ionis) V. M(acedoniae) P(iae)
- EPIVS CORN(icularius)
- (c)ORN(nikularius)²

Nagy pompa és fényezés uralkodhatott a város társadalmi életében akkor, mikor a legatusok Commodus császár magas engedélye folytán egész családjukat székhelyükre hozhatták, s Septimius Severus óta, midőn a tribunusok családjai is nagyban szaporították a város előkelőségét. Így kiolvashatjuk egyik föliratos kőoltár sorai közt, hogy C. Caerellius Sabinus házáat neje, Fufidia Pollitta vezette;³ L. Annius Italicus Honoratus háztájának vezető szelleme pedig felesége, Gavidia Torquata volt, kinek gyermekei Italicus, Honoratus és Italica élénkítették a családi kört,⁴ s Severus Alexander neves legatusa M. Valerius Longinus övéivel együtt Apulumban lakott.⁵ Lehetek ám nagy és fényes háztartások, mert a legatus évi fizetése legalább 500,000 sestertiust, azaz 100,000 koronát tett ki, mihez még tömérdek természet-

¹ 1189. 1190. Föilir. gyüjt. 191. és 474. b. ² Téglás Gábor és Király Pál, Ujabb adalékok Dacia fölirattárához 12. sz. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1074. Föilir. gyüjt. 1. sz. a. ⁴ U. o. 1071. Föilir. gyüjt. 44. sz. a. ⁵ U. o. 1020. Föilir. gyüjt. 31. sz. a.

beli szolgálmány is járult. Igen sok gazdag család nagyszámu cselédséggel birt, melyek aztán nagyon élénkíthették a házi és a társadalmi életet. Ezen családok közt valának nevezetesen az Aeliusok,¹ Juliusok,² Vareniusok³ stb. De a köznapi, már ugy is elég változatos életen kívül Apulum bizonyára akkor fejtette ki legfényesebb pompáját, midőn császárok látogatták meg e várost. Valószínű, hogy Caracalla is ellátogatott ide, de bizonyos, hogy itt jártak Maximinus, Philippus és Decius császárok. Ilyen alkalmakkor a katonaság teljes pompával, a város előljárósága diszöltönyben s a gazdag polgárok sokasága ünnepélyesen fogadták az imperatorokat.

Pezsgő élet folyt le Apulumban és más nagyobb községekben a nyilvános téreken, s a forumon is, a hová a polgárok, kereskedők, mesteremberek nagyszámu tömege gyült össze a politika, az üzleti dolgok és az ujságok megvitatása céljából.

Egy szóval érdekes, a maitól nagyon kevésé elütő volt itt ugy a magán-, mint a családi élet s a tarkaság növelésére nem hiányoztak akkor sem az utczai бүvészek, köteltánczosok sat. Fényesek voltak a lakodalmak, nemkülönben minden családi és nyilvános ünnepély.

De aztán a nyár hő évadában itt is csendesebb lett az élet, mert az előkelőség a rómaiak idejéből mai napig fönmaradott fürdőket, Germizara (Gyógy), Ad-Aquas (Kis-Kalán) stb. üdülő helyeket kereste fel, egy időre árván hagyva a székvárost.

Nem csak a fényes élet szépséges oldala szerepelt itt nagyban, hanem a realisé is érvényre jutott az életbeléptetett különböző egyesületek által, mert már náluk is ismeretes volt azon általános igazság, hogy akármely város vagy területnek szellemi és anyagi felvirágzása nem csak az intelligencia nagyobb számától függ, hanem ellenkezőleg az erős középosztály életrealitáságától, szorgalmától és céltudatos működésétől, valamint az erők egyesítése által életbe hozott, helyes irányt követő egyesületektől.

Az egyesületek, melyek általán a jólét előmozdítására nézve lényeges tényezők, történelmi szempontból is megérdemlik a kellő méltatást, s ezért azokról is kell, habár rövid vonásokban, szólanom, annál is inkább, mivel a vármegyénk területén létezett községek és városok mindegyikében számos föliraton nyomára akadunk a legkülönbözőbb egyesületeknek.

A felebarátokon segítő tüzoltást vagy a tűz tovaterjedésének megakadályozását ugy a coloniákban, mint a municipiumokban az ácsok és a vele kapcsolatban levő más egyesületek, mint szokásos közmunkát,

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 974. (Fölir. gyűjt. 138. sz.) 1001. (F. gy. 315. sz.) 1006. (F. gy. 319. sz.) 1104. (F. gy. 107. sz.) 1800. = 7795. (F. gy. 198. sz.) 1181. (F. gy. 202. sz. a.) 1182. (F. gy. 209. sz.) 1207. (F. gy. 224. sz.) 1208. (F. gy. 222. sz.) 1209. (F. gy. 225. sz.) 1210. (F. gy. 546. sz.) 1211. (F. gy. 545. sz.) 1213. (F. gy. 203. sz.) 1224. (F. gy. 237. sz.) ² U. o. 1029. Fölir. gyűjt. 443. sz. a. ³ U. o. 1198. Fölir. gyűjt. 267. sz. a.

ingyenesen vagy csekély jutalmakért teljesítették. Az eleinte kevésbé jó szemmel nézett iparegyesületek szervezését később törvényhatóságilag rendelték el.

Az önként s szabad akaratból keletkezett egyesületek nem sokára mindenfelé kiterjesztették áldásos működésüket.

A területünkön működő egyesületek közül igen fontosak voltak a collegium fabrum, centonarium, dendrophorum és negotiatorum.

A collegium fabrum tagjaihoz tartoztak azok, kik fém és fa cikkek készítésével foglalkoztak, akár lettek légyen azok műlakatosok vagy kovácsok, akár műasztalosok vagy ácsok; az egyes ágakban dolgozók azonban a közös elnevezés elé még a szükséges megkülönböztető jelzőt is oda tették, mikor t. i. különlegesen is meg akarták nevezni mesterségüket, mint például az aranyművesek = fabri aurarii, a kovácsok = fabri ferrarii, az ácsok = fabri tignuarii. A collegiumok mint összesség azonban rendszeren csak a gyűjtő nevet használták, a mint azt a területünkön talált s az egyesületekről szóló föliratokon láthatjuk.¹

A centonarium egyesületei magában foglalták a daróczkészítőket, takácsokat és szövészeket. Ezek már korán nagy virágzásnak örvendhettek, mert árucikkeiket, illetőleg gyártmányaikat általánosan használták az egész területen úgy a szegények, mint a gazdagok, a polgárok, mint a katonák, és pedig nemcsak ruhákra, hanem igen sok egyéb házi szükségletre is. Azért találhatók ezen egyesületeknek föliratai az egész területen mindenütt.

A dendrophorok egyesülete a fakereskedéssel nagy mérvben foglalkozott. Ezek is külön-külön csoportokra oszlottak, így a fát szállítók a lignarii, a-követ szállítók a postarii, tulajdonképeni fuvarosok. Ezekkel a collegium nautarum, a hajósok egyesülete állott összeköttetésben, mivel egyenlő természetű működési köre volt mindakettőnek, mert hát ezek ugyanazt tették a vizen, mit amazok a szárazon cselekedtek.

Találkozunk továbbá a faberek, centonariák és nauták egyesületeivel is egy patronus alá összekapcsolva.²

A kereskedők (negotiatores) társulatot alakítottak, mely vármegyénk egész területére terjeszkedett s saját ügyvédet tartott, mint azt egy a Maros partján talált föliratos kő mutatja.³

A hordárok, különösen a vízholdók és a gyaloghintósok egyesülete szintén saját külön ügyészt tartott.

Ugy látszik, hogy a fejlődésnek indult egyesületek érdekeinek védelmezésére általában ügyvédek alkalmaztak.

Ezen egyesületek mellett meg a prosmoniak egyesülete is szerepelt Apulumban.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 975. (fölr. gyűjt. 139. sz. a.) 984. (f. gy. 140. sz. a.) 1016. (f. gy. 192. sz.) 1043. (f. gy. 301. sz.) 1051. (f. gy. 18. sz.) 1082. (f. gy. 28. sz.) 1083. (f. gy. 27. sz.) 1210. (f. gy. 546. sz.) 1212. (f. gy. 448. sz.) 1215. (f. gy. 270. sz.) ² Corp. Inscr. Lat. I.I. 1209. Fölr. gyűjt. 225. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1500. Fölr. gyűjt. 331. sz. a. és Goos, az említett helyen.

Ezen collegium Prosmoni quaestorai, Aurelius Staius és Ulpus Paulus, egy familiaricumot építettek; úgy látszik, hogy ez cselédotthon, cselédlakás volt.¹

Továbbá Bruclában működött a collegium aurariorum, a bánya-munkások egyesülete,² Germizaraban volt a collegium Galatarum, a kisázsiai Galatából valóknak kaszinója,³ Ampelumban a Hercliani és Cervae-nek vallásos célzatu egylete virágzott⁴ és végül Alburnus Maiorban alakult meg a collegium Jovis Cerneni, mely egyúttal temetkezési egylet is volt.⁵

Ezen egyleteknek eredeti célja általán a saját érdekeik előmozdítása volt; e tekintetben csak is a Liber Pater és Libera tiszteletére alakult Hercliani és Cervae s a Jupiter Cernenus temetkezési egyesületek képeztek kivételt.

A mesteremberek egyesületei azonban az anyagi érdekek felkarolása mellett mindig valamely istenség tisztelete körül csoportosultak, miért is mindenik collegiumnak saját Geniusa volt. Találkozunk tehát a Genius collegiorum fabrum, centonariorum stb.-vel.

Mikor az egyesületek egyes tagjai valamely főistennek hódoltak, akkor mindig említették a Geniust is, míg ellenben a testületi tiszteletadás alkalmával rendszeren csak a Geniusnak hódoltak.

Mindenik collegiumnak sokféle s többnyire istentisztelettel egybekötött ünnepei voltak. Így megünnepelték az elhunyt kiváló tagoknak emlékét; tisztelték, ünnepelték a jótékony és gazdag alapítókat és pártfogókat, valamint a legfőbb védnököt, a császárt vagy a császárokat. Például M. Aurelius Timon Apulum augustalisa, a collegium fabrum magistere saját költségén oltárt emelt a két együttes császárnak, Septimius Severus és Caracalla (Antoninus) jólétére, valamint Genius fabrumnak.⁶

Az eddig lelt kőföliatokból láthatjuk, hogy a legtöbb egyesület főistenül Jupitert választotta, mert ez a név fordul elő leggyakrabban a föliatokon. Ilyen a C. Sentius Anicetus, Sarmizegetusa decuriója, a municipium Septimium Apulum collegium fabrum első patronusa, Jupiternek szentelt oltár Kr. u. 205. év május 23-án kelt föliata.⁷ Hasonlóképpen áldoz a császár és az egyesület jólétéért Tiberius Julius Bubalus a XI. decurio, a collegium fabrum tagja, Jupiternek.⁸ T. Fl. Flavianus, a municipium augustalisa, a collegium fabrum decuriója, a maga és családja jóvoltáért,⁹ s C. Julius Valentinus, a municipium Septimium Apulum első, egy évre választott quatuorvirje és a collegium fabrum patronusa, szintén szentelnek föliatokat Jupiternek.¹⁰ Ritkább esetekben más főistenségeket is választanak az áldozatot hozó egyleti patronusok.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7807. Föliar. gyűjt. 499. sz. a. ² Ugyanott 941. Föliar. gyűjt. 471. sz. a. ³ U. o. 1394. Föliar. gyűjt. 539. sz. a. ⁴ U. o. 1303. Föliar. gyűjt. 356. sz. a. ⁵ U. o. Viasztábla II. ⁶ U. o. 1016. Föliar. gyűjt. 192. sz. a. ⁷ U. o. 1051. Föliar. gyűjt. 18. sz. a. ⁸ U. o. 1043. Föliar. gyűjt. 301. sz. a. ⁹ U. o. 1082. Föliar. gyűjt. 28. sz. a. ¹⁰ U. o. 1083. Föliar. gyűjt. 27. sz. a.

Ilyenek P. Aelius Rufinus, a collegium fabrum védnöke,¹ és L. Septimius Nigrinus, ugyancsak patronusa az egyletnek, kik Aesculapius és Hygieanak hódoltak föliratos oltárokon.²

Az egyesületek az anyagi közjólét és a vallásos érzelmek ápolása mellett főképp még az egyes tagok anyagi támogatását tartották szem előtt különösen temetések alkalmával, s ha csak lehetett, saját temetkezési helyeket is szereztek maguknak.

Alburnus Maiorban (Vöröspatak) találkozunk egy temetkezési egyesülettel is, a collegium Jovis Cerneni-vel; de feltehetjük, hogy ily egyesületek ugyanazon alapszabályokkal nem csak ott, hanem a többi városokban és községekben is léteztek.

Az egyesületbe lépő tagok belépéskor egyszerre 100 sestertius (20 korona) és egy amphora jó bort fizettek s azután havonként egy as-t (6 fillér), ha volt temetés, különben nem. Az elhalt tagnak utódjai 300 sestertius kapnak, melyből 50 sestertius ki kellett osztani a végtisztességben résztvevők közt. Ha valamely egyesületi tag az illető várostól vagy községtől 20 római mérföldnyi távolságban halt meg, a halálesetről értesített collegium 20 sestertiusnyi díjjal három embert küldött ki kebeléből a temetés rendezésére és a nép megvendéglésére. Ha a haláleset nagyobb távolságban állott be, akkor a collegium nem küldött ki bizottságot, hanem kifizette a megszabott járulékot az illető községnek. Ha a tagok közül olyan halt el, ki rabszolga volt és a gazdája nem temetteté el tisztességesen, akkor az egylet büntetésképpen képletes temetkezést rendezett. Az öngyilkosnak nem volt igénye a temetésre az egylet részéről. Ha egy tag mint rabszolga felszabadult, akkor egy amphora bort fizetett áldomásul az egyletnek.³

Az egyszerre befizetendő 100 sestertiusra rugó tagilletmény aránylag magas volt, de ennek oka abban rejlett, hogy az egylet kevés tagot számlált, ezek is csak rendetlenül fizették a tagdíjukat s így könnyen megtörtént, hogy az egylet pénztára több egymásután következő haláleset alkalmával teljesen kiürült.

Mikor Alburnus Maiorban az egyleti tagok száma 17-re apadott, kimondották az egylet megszüntetését. Erről szól a Kr. u. 167. év február 9-én kelt okmány, melyet a többi tárgyakkal a befalazott bányában találtak.⁴

Végre legyen itt még néhány szóval említés téve az egyesületek szervezetéről. Minden egyesületnek feje vagy védnöke (patronus) mindig egy-egy tekintélyes és bőkezű polgár volt, ki előkelő rangot és hivatalt viselt. A belügyeket két magister látta el,⁵ ők végezték az isteni szolgálatot, rendezték a közös lakomákat s azért pénzbiztosítéket

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 975. Fölir. gyűjt. 139. sz. a.

² Ugyanott 984. Fölir. gyűjt. 140. sz. a.

³ Király Pál, Dacia Provincia Augusti. Nagybeckerek, 1894. II. k. 280. l.

⁴ Viasztáblák gyűjt. II.

⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1016. Fölir. gyűjt. 192. sz. a.

is tettek.¹ A pénztárt itt is a quaestorok kezelték; minden collegium kettőt-kettőt szokott választani.² A közügyeket a decuriók és a principalisok, a bizottsági tagok látták el.³ A jogi ügyekben a collegiumot a saját ügyvédje képviselte.⁴ Az egyesületek fiókegyletekre is oszlottak. Az egyesületek sokat adtak a külső fényre is; kivonulások alkalmával rendes csapatokban sorakozván, elől vitték a zászlót és más jelvényeket.

Nagy ünnepeket rendeztek szentélyük fölavatásának napján, a patronusok és előljárók születési évfordulóin stb. Az egyesületi épületet scholának hívták s ez gyakran igen fényes épület volt. Apulumban M. Aurelius Chrestus 6000 sestertiust adományozott, hogy a faberek oromhomlokzattal díszítsék épületüket,⁵ ellenben a centonariusok saját költségükön emelik házukat, szintén oromhomlokzattal.⁶ Ilyen oromhomlokzati fölírat töredéke lehetett a fölíratok gyűjteményében 529. sz. a. közölt is.

Alburnus Maiorban tartott ünnepségről igen érdekes számlát állított össze a konyhamester, melyből az akkori piaci árakat is meg lehet itélni.⁷

A vármegye területén levő városokban és nagyobb községekben gondoskodva volt orvosokról is; az állam maga rendelt minden nagyobb colonia vagy municipium számára tizet-tizet. De ezek közül csak egyet ismerünk Apulumból, T. Attus Divixtus szemorvost.⁸ A hivatalból kirendelt orvosokon kívül bizonyára akadt még sok magánorvos, már csak azért is, mivel vizsgákhoz nem volt kötve ezen foglalkozás; ily körülmények között aztán mesterséggé vált a tudomány s mindenféle léha kuruzsló foglalkozott a gyógyászattal és gyógyszeres előállításával. Egyébiránt akadtak azon korban ügyes műtők is, kik nem csak kényes operációkat végeztek, de uj lábszár- és karcsontokat is készítettek, a hamis fogak alkalmazása pedig általános volt.

A halandóság azonban nagy lehetett, mert a vármegyénk területén talált sirkőfölíratokból olvashatjuk, hogy a halál legtöbbszörre a gyermekek között pusztított, vagy még elég fiatalon jutottak a föld alá. A 91 sirkőfölírat közül, melyeken az elhaltak kora is kiolvasható, azt mutatják, hogy 91 közt 1--50 éves korban 69-en, 51—100 éves korban 22-en haltak el.

A tudósvilágról hallgatnak a fölíratos kövek, miért is írók vagy más tudósok és általán a tudományok ápolásáról szóló közvetlen adatok területünkről teljesen hiányzanak; kivételt képeznek csak azon esetek, melyekben az ügyvédekről és az imént említett szemorvosról tétett említés.

¹ Viasztáblák gyűjt. II. . . . et cautionem suam, inqua eis caverat, recepisset . . .

² Viasztáblák gyűjt. II. Valerius Niconis et Offas Monofilli quaestores collegi.

³ Corp. Inscr. Lat. III. 1082. 1210. Föilir. gyűjt. 28. 546. számok alatt.

⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1500. Föilir. gyűjt. 331. sz. a.

⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1212. sz. a. Föilir. gyűjt. 448. sz. a.

⁶ Ugyanott 1174. Föilir. gyűjt. 189. sz. a.

⁷ Viasztáblák gyűjt. XV.

⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 1636. A leletek jegyzékében V. 14. sz.

17. Vallási viszonyok és temetkezési emlékek.

Alsófehér vármegye területén eddig talált feliratos kövek szövegéből látható, hogy többnyire vallási indokokból keletkeztek, és pedig az istenségek iránti hálából, vagy az istenségekhez intézett fohászkodásból, vagy a tett fogadalom beváltása czéljából.

A vallási viszonyoknak bár csekély bevilágítása által is tisztább képet nyerünk a vármegyénk területén folytatott nyilvános és magánéletéről; következtetést vonhatunk azokból az akkori időkben uralkodott lelkületre s kedélyállapotokra, miért is a különböző istenségek elnevezését, jelzését, ábrázolását tartalmazó fölíratok alapján ide iktatok néhány rövid kivonatot, minden bővebb megjegyzés helyett főlemlítvén a számot, mely alatt a munkához csatolt fölíratok gyűjteményében található az egész szöveg, mennyiben az többé-kevésbé épségben maradt reánk. Ellenőrzésképpen a Corpus Iscriptionum Latinarium folyó számai is ki vannak téve itt is, mint mindenütt.

Jupiter Optimus Maximus a római vallás központja s a vallásos tartalmu fölíratok aránylag legnagyobb része neki van szentelve. Ezen jelzés valóban odaadó lelkületre vall és egyszerűségében megható. De *Jupiter* még más jelzőkkel is szerepel, mit alább a fölíratok szerint közlök; egyúttal főlemlitem a többi istenségek elnevezésére vonatkozó adatokat is.

Jupiter Optimus Maximus = legjobb, legnagyobb.¹ *Jupiter Optimus Maximus Aeternus* = az örök *Jupiter*.² *Jupiter Optimus Maximus Conservator* = föntartó *Jupiter*.³ *Jupiter Optimus Maximus Divus Fulgurialis* = a villámok közt lakó isteni *Jupiter*.⁴ *Jupiter Optimus Maximus Monitor Conservator* = az intő, figyelmeztető és föntartó *Jupiter*.⁵ *Jupiter Optimus Stator* = a megállító *Jupiter*, kihez a veszély-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1031. (Föilir. gyűjt. 445. sz. a.) 1034. (f. gy. 15. sz.) 1035. (f. gy. 14. sz.) 1036. (f. gy. 13. sz.) 1037. (f. gy. 7. sz.) 1038. (f. gy. 4. sz.) 1039. (f. gy. 19. sz.) 1040. (f. gy. 21. sz.) 1041. (f. gy. 292. sz.) 1042. (f. gy. 12. sz.) 1043. (f. gy. 301. sz.) 1044. (f. gy. 46. sz.) 1045. (f. gy. 17. sz.) 1046. (f. gy. 3. sz.) 1047. (f. gy. 6. sz.) 1048. (f. gy. 291. sz.) 1049. (f. gy. 54. sz.) 1050. (f. gy. 8. sz.) 1051. (f. gy. 18. sz.) 1053. (f. gy. 56. sz.) 1054. (f. gy. 52. sz.) 1055. (f. gy. 55. sz.) 1056. (f. gy. 9. sz.) 1057. (f. gy. 20. sz.) 1058. (f. gy. 16. sz.) 1060. (f. gy. 41. sz. 488. sz.) 1061. f. gy. 37. sz.) 1062. (f. gy. 444. sz.) 1063. (f. gy. 39. sz.) 1064. (f. gy. 49. sz.) 1066. (f. gy. 38. sz.) 1067. (f. gy. 11. sz.) 1068. (f. gy. 40. sz.) 1069. (f. gy. 103. sz.) 1070. (f. gy. 42. sz.) 1071. (f. gy. 44. sz.) 1073. (f. gy. 36.) 1074. (f. gy. 1. sz.) 1077. (f. gy. 102. sz.) 1078. (f. gy. 43. sz.) 1079. (f. gy. 51. sz.) 1080. (f. gy. 293. sz.) 1081. (f. gy. 45. sz.) 1088. (f. gy. 34.) 941. (f. gy. 471. sz.) 1260. (f. gy. 414. sz.) 1282. (f. gy. 345. sz.) 1293. (f. gy. 344. sz.) 1294. (f. gy. 349. sz.) 1295. (f. gy. 346. sz.) 1298. (f. gy. 352. sz.) 1299. (f. gy. 343. sz.) 6260. (f. gy. 294. sz.) 6261. (f. gy. 295. sz.) 6262. (f. gy. 296. sz.) suppl. 7754. (f. gy. 50. sz.) 7756. (f. gy. 299. sz.) 7757. (f. gy. 47.) 7758. (f. gy. 303. sz.) 7759. (f. gy. 57. sz.) 7823. (f. gy. 416. sz.) Akner, n. 276. (f. gy. 2. sz.) Ackner, n. 545. (f. gy. 342. sz.) Föilir. gyűjt. 494. b. Föilir. gyűjt. 506. ² Ugyanott 1082. (f. gy. 28. sz.) 1083. (f. gy. 27. sz.) ³ U. o. 1020. (f. gy. 31. sz.) 1084. (f. gy. 32. sz.) 1085. (f. gy. 33. sz.) Acknsr n. 307. (f. gy. 30. sz.) ⁴ U. o. 1686. (f. gy. 35. sz.) ⁵ U. o. 1032. (f. gy. 29. sz.)

ben forgók folyamodtak.¹ Jupiter Optimus Maximus Bussumarius.² Jovi Summo Exsuperantissimo Divinarum, Humanarumque Rerum Rectori, Factorumque Arbitro . . . a legnagyobb, a legkiválóbb Jupiternek, az isteni és emberi dolgok intézőjének, a végzet urának . . .³ Csupán »Aeternus« címmel is vannak fölíratok.⁴ »Dolichenus« jelzővel is fordulnak elő.⁵ Dolichenus és Commagenus névvel tiszteli Aurelius Marinus;⁶ csak Jovi Maximo-val jelzi Crispus Saturninus.⁷ A Jovi Optimo Maximo-hoz csatolva vannak még más istenségek nevei s általában az istenségek és istennők is.⁸

De nem csak szavakban, hanem képekben is bemutatták tiszteletüket: L. Aurelius Trophimus⁹ a vízvezeték megnyitásakor saját költségén állított szobrot és oltárt Jupiternek.¹⁰ M. Ulpius Mucianus Horologiarum Templumot épített tiszteletére.¹¹ T. Cl. Anicetus egy romba dőlt templomot állított helyre.¹² Septimius Pius, a XIII. legio közlegénye, a Jupiternek szentelt kövön ülő helyzetben faragtatta,¹³ jobbájában villámmal, — baljával a mellette levő sas fejét érinti. Sok szoborműben megmaradott e főisten képe.

Junót C. Aelius Primus (Apulum vagy Potaissa?) decurio Juno Regina-val tiszteli.¹⁴ C. Caerellius Sabinus legatus és neje Fufidia Pollitta több jelzőt használtak: Regina Populonia Dea Patriae-nek nevezik.¹⁵ Aelius Sostrates Juno Regina és Minerva-nak szentelt oltárt.¹⁶ Jul. Alexander Actarias Junoni Semliae-hez fordult imájával.¹⁷ Juno Lucina név alatt is fordul elő, de ezen fölíratot hamisnak tartják.¹⁸

Minerva, Junó mellett, köztiszteletben részesült.¹⁹ Jupiter tanácsának tagjaképpen tiszteli C. Caerellius Sabinus legatus.²⁰ Celerinus Vale-rianus cornicularius Minerva Sancta-nak nevezi.²¹ Minerva Victrix-nek nevezi Aelius Sabinus librarius (Kr. u. 196—198. évből),²² Athena név alatt is fordul elő.²³

Apollo.²⁴ Aurelius Vitalis, Praestantissimus, a legkiválóbbnak nevezi fogadalmi márványkövön.²⁵ Ulpius Proculinus, speculator, Aeternus-nak

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1087. (föilir. gyűjt. 26. sz. a.) 1089. (f. gy. 25. sz.) ² Fölíratok gyűjteményében 23. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1090. (f. gy. 24. sz.) ⁴ Ugyanott suppl. 7737. (f. gy. 297. sz.) 7736. (f. gy. 63. sz.) III. 1286. (f. gy. 348.) ⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1302. (f. gy. 355. sz.) III. supp. 7760. (f. gy. 484. sz.) 7761. (f. gy. 300.) ⁶ U. o. 13016. (f. gy. 351. sz.) ⁷ U. o. III. 1031. (f. gy. 445. sz.) ⁸ U. o. 942. (f. gy. 472. sz.) 1060. (f. gy. 488. sz.) 1062. (f. gy. 444. sz.) 1080. (f. gy. 293. sz.) 1296. (f. gy. 350. sz.) 1297. (f. gy. 347. sz.) 1300. (f. gy. 353. sz.) III. supp. 7763. (f. gy. 302. sz. a.) 7755. (f. gy. 48. sz.) 7825. (f. gy. 417. sz.) Ackner n. 320. (f. gy. 550.) Föilir. gyűjt. 23. sz. 474. f. sz. ⁹ Kr. u. 158. évben. ¹⁰ Corp. Inscr. Lat. III. 1061. (f. gy. 37. sz. a.) ¹¹ Ugyanott 1070. (f. gy. 42. sz. a.) ¹² U. o. 1069. (f. gy. 103. sz. a.) ¹³ Titus Livius V. 21. 22. Király Pál, Apulum. 338. l. ¹⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1030. (f. gy. 101. sz. a.) ¹⁵ U. o. 1075. (f. gy. 104. sz. a.) ¹⁶ Corp. Inscr. Lat. suppl. 7836. Föilir. gyűjt. 459. sz. ¹⁷ U. o. 7753. Föilir. gyűjt. 105. sz. ¹⁸ Ackner, n. 33. Föilir. gyűjt. 549. ¹⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1071. (Föilir. gyűjt. 44. sz.) 1077. (f. gy. 102. sz.) 1078. (f. gy. 43. sz.) 1079. (f. gy. 51. sz.) 1104. (f. gy. 107. sz.) 1105. (f. gy. 109. sz.) ²⁰ Ugyanott 1076. (f. gy. 108. sz.) ²¹ U. o. 1106. (f. gy. 111. sz.) ²² Föilir. gyűjt. 113. sz. a. ²³ U. o. suppl. 7766. a. (f. gy. 112. sz.) ²⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 986. (f. gy. 449. sz.) 989. (f. gy. 96. sz.) ²⁵ U. o. 991. (f. gy. 95. sz.)

nevezi.¹ Atilius Celsianus egyszerűen csak Apollónak nevezi.² Éppen így látjuk más föliraton is.³ Van olyan is, ki Diis Apollini et Dianae-nak hódol⁴ s C. J. Lysias centurio Deus Apollo Ausgustus jelzővel tiszteli.⁵

Dianát Augusta = fenséges,⁶ Mellifica = mézelő,⁷ Regina = királynő⁸ jelzőkkel tisztelték. Egyszerűen csak Diana névvel látjuk több föliraton.⁹ Comminus Vet. Ulpianus, Celsenus és mások Dianae Sacrum-mal tisztelték.¹⁰

Sol és Luna csak kisebb jelentőségű istenpár. Luna Lucifera = világosságot hozó névvel tiszteli C. Julius Varianus magister.¹¹

*Marsnak*¹² a legio XIII. Gem. tábor parancsnokának (praefectus castrorum) segéd tisztje (cornicularius), P. Aelius Rufinus, mint Conseruator = főntartónak emelt fogadalmi oltárt.¹³ Lucius Aelius Rufinus, Marti Patri (nyájak és mezők istene), Conservatori et Bonae Victoriae-nek szentelt oltárt,¹⁴ s Mars Augustus jelzővel is látjuk.¹⁵

Silvanust az erdők, szántóföldek, nyájak védője, gyarapítója¹⁶ jelzőkkel említették, vagy Augustus = főségesnek mondták,¹⁷ de legtöbbször Domesticus = házinak,¹⁸ Sanctusnak,¹⁹ vagy Silvestris = erdei-nek.²⁰ M. Opelius Firminus és mások hódolnak Silvano Domestico Sacrum jelző alatt,²¹ azután egyszerűen Silvano Sacrum jelzővel²² és Silvano Plabaóval.²³

Venus kevés emlékkövön fordul elő. Fabius Pulcher Veneri Augustae-nak,²⁴ C. Julius Valens haruspex, Veneri Victrici-nek nevezi.²⁵

Priapus, a kertek, ültetvények istene. Kertjök védelmére állítottak a Kr. u. 235-ik évben aedilisi hivatalt viselő Aelius testvérek Ursio és Antoninianus Priepus Pantheus-nak föliratot.²⁶

Liber és Libera, a derült kedélyesség istenei, a termékenységnek, szüretnek, kereskedelmi szabadságnak védői. Vannak föliratok, melyek Libernek,²⁷ Liberának²⁸ voltak szentelve. Liberát egyik papja, M. Aurelius Comatius, Superus Triformis = három alakunak nevezi.²⁹ Mások együt-

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 990. (f. gy. 97. sz.) ² U. o. 933. (f. gy. 482. sz.) ³ U. o. supp. 7821. (f. gy. 420. sz.) ⁴ F. gy. 98. sz. a. ⁵ F. gy. 99. sz. a. ⁶ Corp. Inscr. Lat. III. 1101. (f. gy. 116. sz.) 940. (f. gy. 469. sz.) III. supp. 7742. (f. gy. 121. sz.) 12,557. (f. gy. 120. sz.) ⁷ U. o. 1102. (f. gy. 117. sz.) ⁸ U. o. 1103. (f. gy. 118. sz.) ⁹ U. o. 1281. (f. gy. 358. sz.) III. supp. 7745. (f. gy. 466. sz.) supp. 7743. (f. gy. 314. sz.) ¹⁰ U. o. 997. (f. gy. 313. sz.) 1000. (f. gy. 315. sz.) 1288. (f. gy. 357.) III. supp. 7822. (f. gy. 422. sz.) ¹¹ U. o. III. 1097. (f. gy. 119. sz.) ¹² U. o. 1080. (f. gy. 298. sz.) 1098. (f. gy. 59. sz.) ¹³ U. o. 1099. (f. gy. 179. sz.) ¹⁴ Ackner, n. 660. (f. gy. 408. sz.) n. 340. (f. gy. 58. sz.) ¹⁵ U. o. 1141. (f. gy. 157. sz.) 1142. (f. gy. 115. sz.) 1143. (f. gy. 156. sz.) 1144. (f. gy. 154. sz.) 1145. (f. gy. 158. sz.) ¹⁶ U. o. 1146. (f. gy. 159. sz.) 1306. (f. gy. 365. sz.) ¹⁷ Corp. Inscr. Lat. III. 1147. (Fölr. gyűjt. 162. sz.) 1148. (f. gy. 322. sz.) 1149. (f. gy. 468. sz.) 1150. (f. gy. 164. sz.) 1151. (f. gy. 163. sz.) 1152. (f. gy. 165. sz.) ¹⁸ U. o. 1153. (f. gy. 321. sz.) Fölr. gyűjt. 321. sz. a. ¹⁹ U. o. 1154. (f. gy. 161. sz.) 1155. (f. gy. 160. sz.) ²⁰ U. o. 1306. (f. gy. 365. sz.) III. supp. 7840. (f. gy. 366. sz.) 7841. (f. gy. 364. sz.) ²¹ U. o. 1305. (f. gy. 363. sz.) ²² U. o. supp. 7827. (f. gy. 421. sz.) ²³ Corp. Inscr. Lat. III. 1157. (f. gy. 106. sz.) ²⁴ U. o. 1115. (f. gy. 312. sz.) ²⁵ U. o. 1139. (f. gy. 75. sz.) ²⁶ U. o. 1065. (f. gy. 124. sz.) 1091. (f. gy. 123. sz.) 1092. (f. gy. 122. sz.) III. supp. 7826. (f. gy. 418. sz.) ²⁷ U. o. 1095. (f. gy. 66. sz.) ²⁸ U. o. 1095. (f. gy. 66. sz.)

tesen emeltek követ mindkettőnek.¹ Egy feliraton olvasunk: *Libero Patri Sacrum*-ot,² másikon pedig *Libero Patri libere Herclianis et Cervabus-t*.³

Penates általánosan tisztelt házi istenek voltak.⁴

Fortuna a jó és balsors istennője. Egyszerűen van szólítva;⁵ vagy *Fortuna Augusta*,⁶ *Fortuna Magna*,⁷ *Fortuna Bona Domestica* = jó és házinak nevezik,⁸ vagy *Fortuna Supera*,⁹ *Fortunae Reduci* = visszahozó,¹⁰ *Fortunae Publicae* = mindenkihez tartozónak.¹¹

Nemesis a veszélyben levőket vigasztalja, győzelemre segíti. *Aurelius Marius* a XIII. legio zászlótartója (signifer) és neje *Severa Secundina Dea Nemesis* = istennőnek nevezik.¹² Hasonlóképpen úgy nevezi a templomot építő *Terentius Marcellus*.¹³ *Pistorius Rugianus*, a XIII. legio főparancsnoka, szintén istennőnek czímezi, de azonosítja Fortunával. *Dea Nemesis, sive Fortuna*,¹⁴ míg *Claudius Marcellus Nemesis Exaudentissima* = mindent meghallgatónak tiszteli.¹⁵ Két feliraton van *Augusta*¹⁶ és *Regina*.¹⁷

Genius a közvetítő az emberek és az istenségek között. Előfordul a következő jelzőkkel: *Genius Daciarum*,¹⁸ *Genius Canabensium*,¹⁹ *Genius Loci*,²⁰ *Genius Fabrum*,²¹ *Genius Centuriae*,²² *Genius Leg. XIII. Geminae*,²³ *Genius Praetorii Huius*,²⁴ *Genius Imperatoris Gordiani*.²⁵ A nagyenyedi ref. főgimnázium muzeumának tulajdonát képezi egy *Genius Castris* 140 cm. magas kőszobra, melynek fején váralaku korona van. Lelhelye ismeretlen, de valószínű, hogy még a régi időkben került oda Apulumból, vagy a Krakó és Tibor közt levő kisebb kastélyból.

Numina védő istenek voltak általában, külön személyi nevek nélkül; de a fohászok kedélyállapota s a szükség és alkalom szerint nyertek második nevet is. Ilyenek voltak: *Numini Et Virtuti*,²⁶ *Numina Augustorum*.²⁷ Hasonló jelleggel személyesítették előbb *Daciát*,²⁸ később pedig a három *Daciát*.²⁹

Mercurius a kereskedelem istenének *C. Imius Veranus* állított emlékövet.³⁰ Hasonlóképpen *Marc. Lucilius, Conservatornak* nevezvén őt.³¹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1093. (f. gy. 125. sz.) 1094. és suppl. 7765. (f. gy. 126. sz.)

² Ugyanott 1261. (f. gy. 415. sz.) ³ U. o. 1303. (f. gy. 356. sz.) ⁴ U. o. 1081. (f. gy. 45. sz.) ⁵ U. o. 1125. (Föilir. gyűjt. 176. sz. a.) 1291. (f. gy. 362. sz.) 1393. (f. gy. 543. sz.) ⁶ U. o. 1006. (f. gy. 319. sz.) 1007. (f. gy. 151. sz.) 1008. (f. gy. 152. sz.) ⁷ U. o. 1008. Föilir. gyűjt. 152. sz. a. ⁸ U. o. 1009. Föilir. gyűjt. 149. sz. a. ⁹ U. o. 1014. Föilir. gyűjt. 320. sz. a. ¹⁰ U. o. 1011. Föilir. gyűjt. 147. sz. a. ¹¹ U. o. 1010. Föilir. gyűjt. 150. sz. a. ¹² U. o. 1124. Föilir. gyűjt. 177. sz. a. ¹³ Föilir. gyűjt. 178. sz. a. ¹⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1125. Föilir. gyűjt. 176. sz. a. ¹⁵ U. o. 1126. Föilir. gyűjt. 175. sz. a. ¹⁶ U. o. 1304. Föilir. gyűjt. 367. sz. a. ¹⁷ U. o. supp. 7767. Föilir. gyűjt. 470. sz. a. ¹⁸ U. o. III. 993. Föilir. gyűjt. 135. sz. a. ¹⁹ Király Pál, Dacia Provincia Augusta. 1894. II. k. 302. l. ²⁰ Corp. Inscr. Lat. III. 1018. Föilir. gyűjt. 169. b. sz. a. ²¹ U. o. 1016. Föilir. gyűjt. 192. sz. a. ²² Corp. Inscr. Lat. III. 1015. Föilir. gyűjt. 172. sz. a. ²³ U. o. 1012. Föilir. gyűjt. 169. sz. a. ²⁴ U. o. 1019. Föilir. gyűjt. 173. sz. a. ²⁵ U. o. 1017. Föilir. gyűjt. 174. sz. a. 1159. (f. gy. 170. sz.) ²⁶ U. o. 1128. Föilir. gyűjt. 62. sz. a. ²⁷ U. o. 1127. Föilir. gyűjt. 183. sz. a. ²⁸ U. o. 1063. Föilir. gyűjt. 39. sz. a. ²⁹ U. o. 995. Föilir. gyűjt. 204. sz. a. ³⁰ U. o. 1103. Föilir. gyűjt. 100. sz. a. ³¹ U. o. 1027. (f. gy. 447. sz. a.)

Aesculapiusnak, a gyógyító istennek is különböző neveket adtak, s közkeletű volt Apulumban, lehetséges azonban az is, hogy a város véd-szentje volt. P. Aelius Rufinus és neje Ulpia Helpidia 40 láb hosszú,¹ P. Aelius Syrus e neje Valeria Severa pedig 30 láb hosszú oszlop-csarnokot építettek templomaihoz.² Asclepius Septimius Hermes, Dominus Aesculapius-nak emelt oltárt,³ a Gaius testvérek »Auribus Aesculapi« (Aesculap füleinek talán fülbajból való gyógyulás után) s Hygeának,⁴ mások egyszerűen neki és Hygeának emelnek oltárt,⁵ vagy Numen-nek nevezik őt.⁶ Kézbajtól megszabadult egyén fogadalmi táblát szentelt nekik, melyen két kéz is van ábrázolva.⁷ Igen érdekes azon márványrelief, melyet Aurelius Eternalis Aesculapius és Hygeának szentelt.⁸ Terentius Pudens a XIII. leg. legatusa, kihagyván Hygeát, egyedül csak Aesculapiusnak szentelt oltárt.⁹ Fabricius Dexter Aesculapius és Hygeának,¹⁰ hasonlóképpen M. Antonius Saturninus, a colonia decuriója,¹¹ és L. Jul. Bassinus, ki Beronice nejének fogadalmi követ szentelt.¹²

Victoriának, a fegyverek, győzelem istennőjének, P. Aelius Crescens, mikor duplarius lett (kettős zsoldot kapott), oltárt emelt.¹³ L. Annius Italicus Honoratus Caracalla császár jólétéért hasonlótt tett.¹⁴ Temploma is volt. C. Julius Leuganus őre volt annak.¹⁵ Egyik oltáron egyszerűen csak Victoriae jelzővel,¹⁶ másikon Victori Plautiniano-val (széles talpu?) van megtisztelve.¹⁷

Honost és *Virtust* mint a harci vitézség isteneit tisztelték. Külön említette egy ismeretlen egyén, ki csakis Virtusnak a császár, a római senatus, a nép s Apulum városi tanácsának jólétéért emelt oltárt.

Herculesnek számos fölirata van. Egyszerűen csak a nevét tartalmazva sacrum hozzátevésével,¹⁸ Deus Hercules,¹⁹ Augustus,²⁰ Hercules Conservator²¹ és Hercules Invictus.²²

Mater Magna Deum tisztelete Apulumban is megvolt és pedig már a római hódítás első éveiben; ezt mutatja P. Flavius Longinus és családjának fölirata.²³ Fényes ünnepéyeit tavasz kezdetén tartották.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 975. Fölr. gyűjt. 139. sz. a. ² U. o. 976. Fölr. gyűjt. 133. sz. a. ³ U. o. 1079. Fölr. gyűjt. 51. sz. a. ⁴ U. o. 986. Felir. gyűjt. 449. sz. a. ⁵ U. o. 977. (f. gy. 136. sz.) 978. (f. gy. 134. sz.) 980. (f. gy. 142. sz.) 982. (f. gy. 144. sz.) 984. (f. gy. 140. sz.) 987. (f. gy. 137. sz.) 1278. (f. gy. 361.) ⁶ U. o. 972. (f. gy. 146. sz.) 974. (f. gy. 138. sz.) 981. (f. gy. 141.) 985. (f. gy. 143. sz.) ⁷ U. o. supp. 12558. Fölr. gyűjt. 145. sz. ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 979. (Fölr. gyűjt. 318. 474. c. sz.) ⁹ U. o. 993. Fölr. gyűjt. 135. sz. a. ¹⁰ U. o. supp. 7740. Fölr. gyűjt. 317. sz. ¹¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1279. 1280. Fölr. gyűjt. 360. sz. ¹² Fölr. gyűjt. 528. sz. a. ¹³ Corp. Inscr. Lat. III. 1098. Fölr. gyűjt. 59. sz. ¹⁴ U. o. 1072. Fölr. gyűjt. 181. sz. ¹⁵ U. o. 1158. Fölr. gyűjt. 544. sz. ¹⁶ U. o. supp. 7842. Fölr. gyűjt. 407. sz. ¹⁷ Seiwert n. 289. Fölr. gyűjt. 462. sz. a. ¹⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 1023. (f. gy. 128. sz.) 1152. (f. gy. 165. sz.) III. supp. 7752. (f. gy. 132. sz.) ¹⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1024. (f. gy. 127. sz.) ²⁰ U. o. 1025. (f. gy. 130. sz.) supp. 7751. (f. gy. 131. sz.) ²¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1026. (f. gy. 534. sz.) ²² U. o. 1028. (f. gy. 129. sz.) 1029. (f. gy. 443.) Ackner, n. 924. (f. gy. 542. sz.) 1292. (f. gy. 359. sz. 1394.) (f. gy. 539. sz. ²³ Corp. Inscr. Lat. III. 1100. (f. gy. 446. sz.) 1101. (f. gy. 310. sz.) 1102. (f. gy. 311. sz.)

Mithra vagy *Mithrasnak* az idegen istenségek közül vármegyénk területén igen sok hive volt. A számos és kiválóan szép leletek bizonyítják ezt. Septimius Severus idejében (Kr. e. 193—211. években) már általános lett. Tisztelete sötét, félig földalatti építményekben, vagy természetes barlangban (spelaeum) történt. Az Alsófehér vármegye területén volt Mithras-templomok helyei eddig ismeretlenek, ha csak a mult évben az alsófehérvármegyei régészeti egylet által a glacin feltárt épületmaradványok közül az egyik nem az volt.¹ De annál több fölíratos oltár és relief maradt fenn. A szobrászati művek tárgyalása alkalmával majd visszatérek erre.

Mithras tiszteletére vonatkozó fölíratok közül vármegyénk területéről a következők ismereteseek:

M. Surus Mitrae Invicto-nak szentelt oltárt.² Q. Marcius Victor Felix Maximilianus legatus egyszerűen csak Soli = az egyedülinek emelt fölíratot;³ Q. Caecilius Laetus legatus egy szobornű talapatán már Soli Sacrum hozzátétellel,⁴ máskor pedig Soli Invicto-nak emelt oltárt vagy szoborművet, hasonlóképpen így nevezi C. Caerellius Sabinus legatus, a Mithras templomának helyreállítása alkalmával.⁵ M. Valerius Maximianus, Torranus Marcelinus és Antonius Senecio, meg Eutyches és mások Soli Invicto Mitrae-val bővítik ki fogadalmi fölírataikat.⁶ Aurelius Bassinus decurio Deo Soli Hierobolo-val tisztelte meg.⁷ Secundinus Deo Invicto Optimo Maximo-val tüntetik ki.⁸ Egyszerűbben hódolnak többen az Invicto Mitrae szólítással.⁹ Sűrűn használták Mithras neve helyett a Bonus Puer Posphorust (Phosphorus = reggeli csillag). Bono Puero-val tisztelte Arodius (?) Alexander és még többen.¹⁰ Italicus és Laelia Curillia és mások Bono Puero Posphoro-hoz fohászokdtk;¹¹ más egyén a szórend megváltoztatásával Deo Bono Puero Posphoro-nak szentelt oltárt.¹² D. Julius Rusonius custos armarum Deo Bono Posphoro Apolini Pythio-nak szólítja.¹³ Julia Secunda, Puero Posphoro Deo Optimo Maximo-val tüntette ki.¹⁴ Találkozunk azonban egyszerűbb felirattal is; Theo Mithra,¹⁵ Mitrae Sanctum,¹⁶ Mithras¹⁷ és G. Herennius Ermes Cauti cízzel jelezte.¹⁸

¹ Az Alsófehérvármegyei Tört., Rég. és Természettud. egylet X. évkönyve, 1899. 62. l. és az alaprajz XI. XII. és XIV. sz. jelölt helyiségek. ² Föilir. gyűjt. 474. d. e. sz. a. ³ Corp. Inscr. Lat. III. 1118. (f. gy. 76. sz.) ⁴ Ackner és Müller, n. 361. (f. gy. 77. sz.) ⁵ Corp. Inscr. Lat. III. 1013. (f. gy. 80. sz.) 1111. (f. gy. 78. sz.) ⁶ U. o. 1121. (f. gy. 87. sz.) 1122. (f. gy. 79. sz.) III. supp. 7766. (f. gy. 82. sz.) Corp. Inscr. Lat. III. 1120. (f. gy. 81. sz.) 1109. (f. gy. 86. sz.) 1110. (f. gy. 85. sz.) Ackner és Müller, n. 894. (f. gy. 419. sz.) ⁷ Corp. Inscr. Lat. III. 1108. (f. gy. 84. sz.) ⁸ U. o. 1123. (f. gy. 304. sz.) III. supp. 7779. (f. gy. 308. sz.) ⁹ Corp. Inscr. Lat. III. 1112. (f. gy. 306. sz.) 1113. (f. gy. 307. sz.) 1119. f. gy. 489. sz.) III. supp. 7777. (f. gy. 305. sz.) 7780. (f. gy. 309. sz.) ¹⁰ Corp. Inscr. Lat. III. 1131. (f. gy. 89. sz.) 1134. (f. gy. 94. sz.) 1137. (f. gy. 91. sz.) ¹¹ U. o. 1132. (f. gy. 87. b. sz.) 1136. (f. gy. 93. sz.) ¹² U. o. 1130. (f. gy. 88. sz.) ¹³ U. o. 1138. (f. gy. 90. sz.) 1133. (f. gy. 490. sz.) ¹⁴ U. o. 1135. (f. gy. 92. sz.) ¹⁵ U. o. supp. 7782. (f. gy. 491. sz.) ¹⁶ U. o. supp. 7778. (f. gy. 83. sz.) ¹⁷ U. o. supp. 7766. (f. gy. 327. sz.) ¹⁸ U. o. 994. (f. gy. 68. sz.)

Glycon és Hecate. Ezen babonás alakok is jó talajra találtak Apulumban, mert M. Ant. Onesas¹ és M. Aurelius Theodotus² fogadalmi oltárt készítettett Glyconnak. A Hecate tisztelete is nélkülözötte az erkölcsi alapot. Vármegyénk területén erről nem maradt ugyan emlékkö, de van egy a nagyszebeni Bruckenthal-féle muzeumban.³

Találkozunk még néhány vallásosságból származó, de ritkábban előforduló fölirattal, u. m. Domno et Domnae,⁴ Deabus,⁵ Luci Augusti,⁶ Terrae Matri,⁷ s aztán még Saturnus,⁸ Isisnek,⁹ valamint Isis és Serapisnak¹⁰ és végre egy ismeretlen istenségnek szentelttel.¹¹

A különböző istenségek tiszteletére emelt, illetőleg készített s fönnebb jelzett föliratokból, de főképp azoknak a munkámhoz csatolt gyűjteményben található szövegükből kiolvasható az akkori időben vármegyénk területén élő lakók azon érzülete s ama eszmeiránya, mely beléletüket uralta s mely miveltségi állapotukról elég tiszta tanuságot szolgáltat.

A vallási viszonyokkal legszorosabb összefüggésben áll a temetkezési ügy, miért is a fönnebbieket kapcsán erről is kell, habár csak röviden, szólanom, annál is inkább, mivel a reánk maradt temetkezési emlékek nem csekély számúak, s az azokkal való megismerkedés igen érdekes, sőt néprajzi tekintetben igen értékes és tanulságos.

Mint minden időben s minden népnél, úgy természetesen a rómaiaknál szintén meghatározott szertartással s többnyire kisebb-nagyobb fénynyel ment végbe a temetkezés, akár elégették, akár eltemették halottaikat.

Az elégetés Daciában s ennél fogva vármegyénk területén is ritkábban fordulhatott elő, mint más provinciákban, mert a sírföliatokból kitűnik, hogy az elégetésnél inkább szerették az elhantolást. Különösen Apulumban, Ampelumban, Alburnus Maiorban, Brucklában, de Burticumban s több más helyen találni sírokra és síremlékekre, melyek mind arra vallanak, hogy csak sírhalomra, vagy sírbolt elé voltak alkalmazhatók.

A szegényeket, kik minden rokoni, baráti vagy egyleti összeköttetés nélküliek valának, már akkor is a legegyszerűbb módon, talán éjjel és koporsó nélkül helyezték sírba, vagy egyszerűen gödörbe. A vagyonosabbak számára téglákból rakták ki a nyugvóhelyeket; a gazdagokat pedig deszka vagy kő koporsókba fektették. Csak ezen két utóbbiból, t. i. a téglá és kő koporsókból, maradtak fönn mérvadóbb emlékek.

Alsófehér vármegyében csak szórványosan előforduló s többnyire

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1021. (f. gy. 167. sz.) ² U. o. 1022. (f. gy. 168. sz.)

³ Petersen, Arch. epigr. Mittheilungen aus Österreich-Ungarn. V. k. 193. l. ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7749. (f. gy. 73. sz.) ⁵ U. o. 7748. (f. gy. 74. sz.) ⁶ Hene, Beiträge zur Dacischen Geschichte, 1836., p. 103. (f. gy. 409. sz.) ⁷ Corp. Inscr. Lat. III. 1284. 1285. (f. gy. 368. sz.) Ackner és Müller, n. 392. (f. gy. 65. sz.) ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7838. (f. gy. 405. sz.) ⁹ U. o. 7837 (f. gy. 460. sz.) ¹⁰ Ackner és Müller, n. 390. (f. gy. 548. sz.) ¹¹ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7762. (f. gy. 326. sz.)

csak kisebb számu vagy éppen csak egyesekre vonatkozó temetkezési helyekről volt bővebb szó, mig-nem 1879-ben¹ Lukács Béla volt kereskedelmi és közlekedési magyar miniszter a botesi hegyháton és a Korabiának déli lejtőjén előforduló sírmezőre felhivta a régészek figyelmét s róla maga is irt. Utána Torma Károly kutatta tovább² s később 1881. és 1885-ben Téglás Gábor szakavatott és szerencsés buvár bevilágította e homályba burkolt érdekes és értékes temetkezési helyeket igen jeles és terjedelmes monografiájában.³

Ezek szerint e sírmezőn nyugvó római bányászok tetemeit legtöbbsnyire elégették és pedig bent a sírgödörben, miért is ugy a csontrészek, mint a halott mellé helyezett emléktárgyak legtöbbsnyire teljesen összerongáltattak.

Verespatak mellett a Kis-Csetate közelében is lehetett temetkezési hely. Ampelum, Brucla és Burticum temetkezési helyei kevésbé biztosak; itt csak egyes sírokról lehet szó, éppen ugy, mint Marosujváron, hol 1890-ben egy sírt fedeztek fel a sétatérre átalakított hegy északi oldalának alsóbb részében, mely sírgödörben római téglából összeállított koporsót és benne kevés csontváz részeket és valami zsiros, szurkos tömeget találtak. (Kár, hogy ezt az anyagot nem vegyelemezték.)

Apulumból való sírköveket is találtak különböző helyeken, de igen természetes, hogy azok az idők folytán hurczoltattak ide-oda. Jelenben is van Apulumból való 6—8 darab kő koporsó, melyeket Gyulafehérvár városának különböző helyein és házaiban többsnyire viztartó medenczéül használnak. Igy a Rét-utczában Szikszay Mihály gazda udvarában van egy nagy kő sarkophag egyszerűen és durván kidolgozott szögletpalmattákkal díszített födéllal; a városi sétatéren hevert sokáig a volt kioszk konyhájának közelében egy hatalmas kő koporsó alsó része; mindkettőt a Kutyamál nevű szőlőhegy fennsíkján találták. Régebbi időkben volt a sétatéren még két kisebb kő koporsó, de onnan eltűntek már évek előtt s bizonyára valamely ház udvarában kevésbé nemes czélokra szolgálnak, éppen ugy, mint egy medaillon alaku domborműves sírkő, mely a Vasút-utca egyik házában a majorság itatójául szolgált addig, mig az egyleti muzeumban méltóbb elhelyezésre talált.

A már fönnebb említett Kutyamál nevű szőlőhegy keleti oldalán levő román temetőben 4 évvel ezelőtt kiástak egy födeles, hatalmas kő koporsót, melynek födelét betörve és magát a koporsót üresen találták. De a tulajdonképpen temetkezési helyre csakis 1898. év vége és 1899. év eleje közt akadtunk, mikor egy helybeli praktikus gazda ugyancsak a Kutyamál nevű szőlőhegy keleti oldalán földjét elhordás végett eladta a Maros-Portus felé vezető út mellett építendő villamos telep talajának

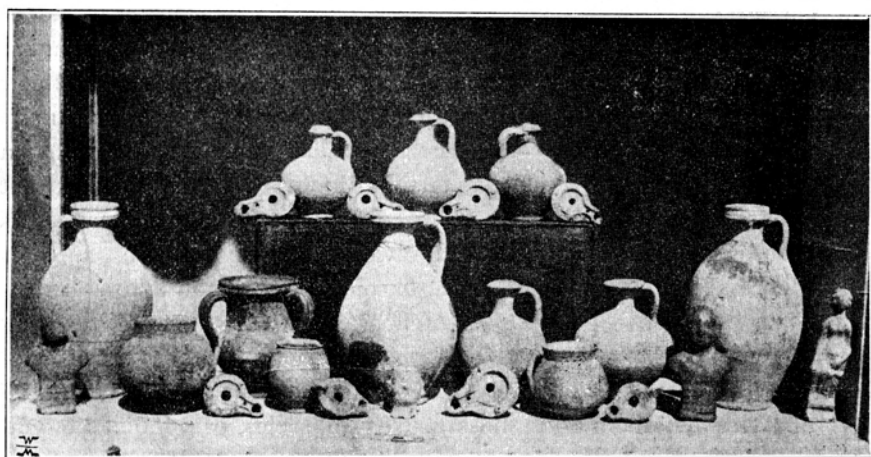
¹ Lukács Béla, Archaeologiai Értesítő. 1879. évf. I. sz. 14—19. I., 7. sz. 350—355. l.

² Archaeologiai Ért. 1880. évf. Adalékok Dacia föld- és helyrajzához III. fej. Római bányászhelyek Zalathnánál 114—117. l.

³ Téglás Gábor, A Karabia római bányászata és kettős sírmezeje, Zalathna (Alsófehér várm.) közelében. Külön lenyomat a Magy. Tud. Akademia kiadványából. 18. kv. I.

feltöltésére, mely alkalommal a hegylejtőt képező földet elhordozó munkások egy római temetkezési helynek részletére és egyúttal sok római tárgyra akadtak, melyek most már legnagyobb részben az Alsófehérvármegyei Régészeti Múzeumban vannak.

A képen (1. ábra) balról jobbra menvén, látjuk egy házi isten szobrocskáját, melynek feje csonka, két mécses, egy másik házi isten szobrocskájának fejét, újból két mécses, egy harmadik házi isten ép szobrocskáját és egy Venus-képet. A második sorban van három kisebb agyagcsupor a halottakhoz adott ételfélék számára; a harmadik sorban van három nagyobb, 24—26 cm. magas, két kisebb, 16—18 cm. magas korsó hasonló czélből, egykoron itallal ellátva, és egy háromfüles urna.

1. ÁBRA.

A RÓMAI TEMETKEZÉSI HELYEN TALÁLT AGYAGTÁRGYAK. (FÉNYK. DR. CSERNI BÉLA.)

A felső részben van négy mécses és három kisebb korsó. A mécsesek csinosak, terra sigillatából valók és az egyik a készítő nevének bélyegével (»Vibius«) van ellátva. A szobrocskák és az edények közönséges agyagból, de elég csinosan készültek, díszítés nélküliek.

E képen ábrázolt tárgyakon kívül leltünk ott még tömérdek sok edénytöredéket, két darab könygyűjtő üvegcsét, gyöngyöket, római pénzeket, egy bronz mécsesnek teljesen összezúzott töredékeit és Crysampelus által Jupiternek szentelt oltárt,¹ egy vörös homokkőből való Sphinxet s több oszlopfejet.²

A feltárt temetőrészlet területe trapezet képez; keleti határa a téglavetőhöz vezető út mellett 33·40 m. hosszú, a nyugati határa 24·50 m.; a trapez magassága 70·20 m., minélfogva az eddig feltárt terület 203·23 m.

¹ Föliatok gyűjteménye 506. sz. a.

² L. a szobrászati munkákról szóló részt.

Igen természetes, hogy e temetkezési hely területe jobbra és balra még áthúzódik a szomszédos szőlőkertek talaja alatt is. A hegy felsőbb részében nem akadtunk sírokra.

Leltünk továbbá e helyen három egyszerű, díszítés nélküli mészkő koporsót és téglából összeállított 8 nyughelyet. A kő és téglakoporsók fekvése északkeletről délnyugatra van irányítva. A két nagyobb kő koporsó földelével van ugyan ellátva, de már részben kifosztattak, a kisebb kő koporsó földel nélkül és üresen találtatott. A legnagyobb kő koporsó, mely a temetkezési terület déli határától 4370 m.-nyi távolban van, 220 m. hosszú, 108 m. széles, a földelével együtt 137 m. magas; a fal vastagsága 15—17 cm., belső mélysége 60 cm.; födele helyén volt, de be van törve és a koporsó tartalma össze-vissza hányva.

Egy férfi-csontvázon és egy mécsesen (Vibius bélyeggel) kívül nem találtunk semmi más tárgyat a koporsóban, melyet 1899. január 22-én felbontottunk nagy közönség jelenlétében. Ugy látszik, már régebbi időkben fosztották ki a betört kő koporsót. Mint már fennebb említém, a csontváz részei össze-vissza voltak dobálva, úgy, hogy a földdel tömött koponya a sírláda falához megfordított állásban került s szegmődrében egy csigabiga (*Helix pomatia*, L.) volt, a lábszár- és a karcsonatok, lapoczkák, bordák, csigolyák, csipőcsontok stb. mész és föld közé keverten heverték. A végtagok megmérése után a törzs csontjait elásták; a koponya pedig az Alsófehérvármegyei Régészeti Múzeumban helyeztetett el. A kisebb kő koporsó, mely a temetkezési helyrészlet déli határától 3770 m.-nyi távolban van s az elsőől körülbelül 2895 m.-nyire fekszik, 180 m. hosszú, 85 m. széles, és a földelével együtt 120 m. magas. Ebben is csak néhány csont rész és föld volt; t. i. ezt is kifosztották már jóval előbb.

A bélyegtelen téglából épített sírhelyek mindenesetre vagy elégett nagyobb személyek maradványai, vagy pedig gyermekek számára voltak készítve; ezeknek belviláguk hossza egyenként 085—110 m., szélessége 035—045 m., mélysége pedig 025—040 m., s edénytöredékeken kívül csak kevés csont részszel, hamuval és földdel voltak megtömve.

Az úttól 40—45 méternyi távolságban lelt kő koporsók a szőlőhegy alján lévén, a rómaiak idejében bizonyára szabadon állottak, képeznék még több, már azelőtt elszállítottakkal együtt a szokásos temetőutat vagy sírok utcáját. Az évek hosszú sora folytán a hegyről legördülő esővíz által lemosott föld lassanként mindinkább eltemeté azokat, úgy, hogy most 1 méternyire kerültek a föld alá.

Az eddigi leletekről következtetve, a mostani Kutyamál nevű szőlőhegy keleti oldala egész hosszában temetkezési hely volt s mint temető-utca a régi canabaet összekötötte az új coloniával. E temetkezési hely azonban felnyult a szőlődomb fősíkjára is.

Mind a mellett igen szűk terület lett volna ez a kiterjedett Apulumra nézve; azért föltehetjük, hogy még más helyek is használtattak

e célra, melyek azonban ez idő szerint vagy még nem, vagy már nem teljes biztonsággal konstatálhatók, mert az azóta lefolyt 1700 esztendő alatt ide-oda kerültek a sírkövek, úgy, hogy a mai napon letek többnyire nem eredeti helyükön vannak. De Bécsbe és más városokba is vittek el több kő koporsót és még több sírfeliratos követ.

Kultur tanulmány szempontjából is igen érdekesek és tanulságosak a vármegyénk területén talált síremlék-kövek föliratai és szobrászati díszítményei. Legtöbbnyire szivreható közvetlenséggel emlékeztek a gyászolók övéikről; egyszerűen, röviden, minden bőbeszédűség nélkül mondják meg, hogy mit éreztek a gyászolók, mik voltak nekik a szeretett elhunytak. Ha összehasonlítjuk a római sírkő-föliratokat a középkor- és újabbkorbeliekkel, bizony nagy ellentétet látunk a kettő közt; a rómaiakról az érzést szószaporítás nélkül, a közép- és újabbkoriakról a czafrangos bőbeszédűséget olvashatjuk le.

Rendkívül szép példáját látjuk ezen egyszerűségnek a Januaria Titia által készített hatalmas sarkophagon, midőn a kesergő anya nagy fájdalmában csak annyit tud mondani, hogy ő mint anya közös sarkophagba helyezi két gyermekét.¹

Aelius Firmus »csöndesen nyugvó nejének« emelt sírkövet.² Justinus Super sírföliratához hozzá teszi, hogy »hic sita est«, »itt nyugszik.«³ Fuscinius császári rabszolga elmondja nejéről, Sossia Sabina-ról, hogy 26 éves volt s 11 évig vala férjnél, minden panasz nélkül, sine ulla querella.⁴ Neptunalis, az ampelumi aranybányák igazgatója, nejét, Ulpia M. L. Trophimat, a legszentebbnek nevezi, coniugi sanctissimae.⁵ Junia Beronice férjének, a 45 éves korában elhalt Memmius Hel . . . (ius)nak, szintén mint csendesen megnyugvónak állított sírkövet.⁶ Cornelia Lucilla férjének, T. Varenius Sabinianus, eques Romanus, flamen Laurentinus, flamen col. Sarmiz és Apulum decuriójának földi részét sarkophagba helyezteti, s fölbontatván Varenia Probinának, férje nővéreinek sírját, ennek kő koporsója fölé teszi Vareniusét.⁷ Az ötven éves Ennius Firmusnak neje és fia tesznek

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1236. Fölir. gyűjt. 248. sz. a. — A Magyar Nyelvmívelő társaság munkáinak első darabja. 1796. K.-Fejér-Vár leírása 146. l.: »Nchai méltóságos Bajtai Püspök idejében taláztatott városunk és a' Maros-Portus között egy hat lábnyi hosszúságu vastag Kőkoporsó. A' Koporsó üres volt, talám a' régiség a' benne feküdt testet éppen semmivé tette volt. Ezen Kő Koporsónak külső látható egyik oldalának végső két részsein egy-egy Páva, egy borzashaju emberfő (talán Medusa-fej) és egy Czethal (talán Delphin) vagynak kimetzve; ezek között a Koporsónak ugyanazon lapján:

L · IANVARI · ROMVLI · | VIX · ANN · VIII · ET · IANVA | RIAE ·
PVPAE · VIX · ANN · | XIII · IANVARIA · TITIA · | MATER
FILIS · POSVIT · | sírirat.«

² Corp. Inscr. Lat. III. 1233. Fölir. gyűjt. 256. sz. a. ³ U. o. 1221. Fölir. gyűjt. 259. sz. a. ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1315. Felir. gyűjt. 377. sz. a. ⁵ U. o. 1313. Fölir. gyűjt. 375. sz. a. ⁶ U. o. 1241. Fölir. gyűjt. 454. sz. a. ⁷ U. o. 1198. Fölir. Gyűjt. 267. sz. a.

emléket.¹ Seccianak, Cupitus leányának pedig férje és fiai tették ugyanazt.²

A három és fél éves korában elhalt Ulpius Lupust édes atya, Aelius Crescens, legkedvesebb fiának mondja.³ Az ötödik évében elszenderült kicsinyke Aemilia Plotiát szülei verses síriratban gyászolják.⁴ A hatvan éves korában elhalt Sertoria Feliciának fia, M. Valerius Ternius Primigenius, állított sírkövet, benemerenti matri.⁵ Verzovia Saturninának fia C. Nummus Certus, anyja iránti szeretetből tett emlékkövet.⁶ A hatvan éves Flaviát leányai, Herennia Lucia és Herennia Secundina, mint legjobb anyát siratják.⁷ A tizenkilencz éves Adrastillát hátrahagyott leánykája, Tuticia Victoria nevében a legjobb anyának mondotta valaki, matri carissimae.⁸ Julius Censorinus atyjának állított sírkövet.⁹ A hetven éves Ingenus Gai . . . t fiai Gaius és Apollodorus mint legjobb és legkedvesebb atyát gyászolják.¹⁰ A kiskoruan hátramaradott Fabius Pulcher, Fabia Romana és Fabius Aquilegensis helyett gyámjaik állítottak emléket az elhalt édes atyjának.¹¹ A huszonnégy éves korában elhalt Ursulusnak nővére Lupula véset síriratot.¹² A huszonegy éves Viria Publiának Virius Publius¹³ és a tizennyolcz éves Isidorának fivére Primus Aurelius Vitalis emelnek sírkövet.¹⁴

A szabadosok is lerójják egykori uraik iránt a szeretet adóját, így a hatvan éves Placentinának, a csöndesen nyugvó úrnőnek, T. Aurelius Stephanus állított emléket.¹⁵ Claudia Marcianát mint a legjobb úrnőt gyászolják Ulpius Domitianus és Philetus.¹⁶ Cassia Saturnina végrendeletileg hagyta meg, hogy sírkövét Cassia Ponticilla állítsa.¹⁷ A tizenegy éves korában elhalt Glianusnak volt dajkája tétet sírkövet azon ohajtással, hogy legyen neki könnyü a föld.¹⁸ Még sok más, legtöbbször megkapó, őszinte egyszerűségben tündöklő fölirattal találkozunk vármegyénk területén kiásott sírköveken; de az egyeseknek további fölsorolását mellőzöm, mivel azok igen sok tért foglalnának el e rövidre szabott munkában.¹⁹

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1235. Fölr. gyűjt. 455. sz. a. ² U. o. 1243. Fölr. gyűjt. 252. sz. a. ³ 1225. Fölr. gyűjt. 271. sz. a. ⁴ U. o. 1228. Fölr. gyűjt. 254. sz. a. ⁵ U. o. 1223. Fölr. gyűjt. 457. sz. a. ⁶ U. o. 1217. Fölr. gyűjt. 223. sz. a. ⁷ U. o. 1250. Fölr. gyűjt. 255. sz. a. ⁸ U. o. 1246. Fölr. gyűjt. 249. sz. a. ⁹ U. o. 1238. Fölr. gyűjt. 535. sz. a. ¹⁰ U. o. 1237. Fölr. gyűjt. 262. sz. a. ¹¹ U. o. 1214. Fölr. gyűjt. 410. sz. a. ¹² U. o. 1253. Fölr. gyűjt. 251. sz. a. ¹³ U. o. 1249. Fölr. gyűjt. 257. sz. a. ¹⁴ U. o. 1222. Fölr. gyűjt. 258. sz. a. ¹⁵ U. o. 1229. Fölr. gyűjt. 274. sz. a. ¹⁶ U. o. 1232. Fölr. gyűjt. 226. sz. a. ¹⁷ U. o. 1230. Fölr. gyűjt. 495. sz. a. ¹⁸ U. o. 1240. Fölr. gyűjt. 260. sz. a. ¹⁹ U. o. 1314. (f. gy. 376. sz.) 1316. (f. gy. 378. sz.) 1317. (f. gy. 381. sz.) 1203. (f. gy. 269. sz.) U. o. supp. 7796. (f. gy. 279. sz.) 7845. (f. gy. 397. sz.) Fölratok gyűjteménye 239. 246. 261. 372. 496. sz. a.

18. A bányaipar és a bányagazgatás.

Vármegyénk gazdag s ősidőktől kezdve a népek előtt ismeretes aranybányái a rómaiak Californiája volt, s lehetséges, hogy Trajanusnak nagyszerű haditervein kívül a kincsvágy is képezte az egyik, még pedig főrugóját Dacia meghódításában.

Mint már az előbbieken említettük, a római hódítás után mindjárt az első években a legio XIII. Gemina katonáiból bizonyos csapat a vidékünkön levő érczhegységeket is megszállta; de a katonaság ereje nem lévén elégséges, már Trajanus az akkori időekben leghiresebb bányászok sorából, a pirustákból telepített ide bányászokat és bányamunkásokat. A római bányaművelés egész nagyszerűségében az Alburnus Maior (Vöröspatak) fölött emelkedő meredek sziklabérczen mutatkozik, mely Csetate mare és Csetate mika néven ismeretes, s csak itt nyerhetünk fogalmat, minő nagy mérvben s mekkora erőfeszítéssel és kitartással üzték ott a bányászatot. A tartomány őslakosainak vívmányai e téren ki nem elégíthették a műveltebb rómaiak igényeit s éppen azért jobb és gyakorlottabb munkások segítségével ohajtották a munkát folytatni. A pirusták pedig az igényeknek teljesen megfeleltek. Ezt bizonyítják azon jelek, melyek a nevezett bányákban mai napig észlelhetők s általában az akkor folytatott bányaművelés minden egyes ágában mutatkoztak.

Az adriai tenger mellékén a dalmaták s az ettől délre a mai Albánia vidékén Epirusig a pirusták tüntették ki magukat a bányászatban való szakavatottságuk által, az otthon folytatott munkálatokban s azért hívott be a tartományba Trajanus úgy a dalmaták, mint a pirusták csoportjából számos telepeseket, kik közül a dalmaták Ampelumnak (Zalathna), a pirusták pedig Alburnus Maiornak (Vöröspatak) vetették meg alapját.

A vármegyénk területére eső bányavidéket a római hódítási korszak alatt legjobban ismerteti Téglás Gábor, a régészet terén ki nem fáradó, szakavatott és buzgó kutató, ki az érczhegység vidékét következőképen csoportosítja:*

1. A *kisbányai* (boiczai) bányacsoport, mely azonban a vármegyénk területével szomszédos Hunyad vármegye területéhez tartozik.

2. A *körösbánya*—*rudai* bányacsoport, mely hasonlóképpen megyénk szomszédságába esik.

3. A *fericsel*—*magurai* és *magyarhegyi* bányacsoport. Ez már közelebbről érinti vármegyénk érdekeit. Algyógy és Zalathna közt fekvő bányákban több ízben akadtak már római tárgyakra, mécsesekre stb.-re, a nélkül, hogy valaki megmentette volna azokat; ezek tehát csak hírből ismeretesek, de a hegy oldalán levő, volt római bányákat, illetőleg azok

* Téglás Gábor, Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. Székfoglaló értekezés, 1889. 38. kv. 1.

tartalmát művelik és kiaknázzák még most is. Ezen helyeken többféle szétszórt épületek maradványaira akadtak s ugyanazon helyeken római téglákat és földélcserpet találtak.

4. A *nagyalmási* bányacsoport. A Dosu-Negru hegy környékén teljes biztonsággal konstatálhatók a római bányaművek.

5. A *korabiai* bányacsoport. Hol az Ompoly apró csermelyei véget érnek s az érczhegység gerinczén Abrudbányára vezető út a Dealu-Mare-ra kanyarodik, ott találjuk Ampelum (Zalathna) tulajdonképpeni kincstárát. A Korabi (Hollókő) nevű trachyt-kúp több mérföldnyi körben látható. Ezen hegykúp alá hatol a *Péter és Pál* nevű magánbányának gazdag, nemes fém-ér-hálózata s az északi és déli oldalon azon számos apró bányatárna, melyekben részint a zalathnai, részint a Korabia lábánál északra elterülő Bucsum egyszerű bányászai mindenütt régi vájatokat, üregesítéseket használnak fel. Érdekessé teszi ezen bányacsoportot főképpen az ott fölfedezett kettős temető, melyekről már az első fejezetben említést tettem. Ampelum és Alburnus Maior vidékén a bányászok nagy része, mint már jeleztem, többnyire dalmát és pirust gyarmatosokból telt ki, kikhez görögök, dolicheiek, commageneiek, phrygek, bithynek stb. sorakoztak. Az előbb említett temetőkben elhelyezték a pirustákon kívül még az elhunyt hivatalnokokat és rabszolgákat is. Utóbbiaknak működését azon föliratból ismerjük, melyet Annia Lucilla császárnénak Ampelumban a »liberti et familia et leguli aurariorum« gyülekezete Kr. u. 161–167. évek között állított.* A rabszolgák adás-vevéséről a VI. számú viasztábla ad fölvilágítást.

6. A *vöröspataki* bányacsoport. Ezek a nemes érczben bővelkedő helyek a többit mind fölülmulják. Öt üreg sorakozik egymás után s azok közül a Kis- és Nagyvár (Cetate mika és mare). Vöröspatakon a völgyteknő felső részében a kincstári és társulati »Orlea-Szent-Kereszt-bánya« közelében már konstatálható az egykori római település. Leginkább a Lety, Igren, Szkamnitza, a Nagy- és Kis-Csetatye és a Kirnik hegyet bányászták; de az orlai szent kereszt altárnának legmélyebb szintjeiben is akadunk régi vájatokra, melyeknek egyikéből a már említett pertreficaltszerű deszkát hoztam az Alsófehérvármegyei Muzem számára. A legnépesebb telep Alburnus Maior, a mai Vöröspatak helyén állhatott.

E környéken sok urnát és más edénytöredéket ástak már ki. A legtöbb föliratos emlék pedig az Abrudbányára vezető hegyi úttól jobbra maradó Czarina nevű rétről, az ugynevezett Gaura hegy környékéről és a Gritti bányabirtokos telkéről származott.

7. Az *offenbányai* bányacsoport. Ez már vármegyénk területével csak szomszédos, miért is e helyen röviden annyit említek föl, hogy ott is vármegyénk területén székelő római bányahivatalhoz tartozó aranytermelő helyek voltak, s hogy ott is kerültek épületek

* Corp. Inscr. Lat. III. 1367.

romjai, aranymosó csövek és más, a római korból eredő tárgyak föl-
szinre, de — fájdalom — nyom nélkül el is kallódtak.

Eleinte házilag az állam kezelte az aranybányákat s egy arra
kirendelt tisztikar végezte az irodai, műszaki és külső szolgálatot.
Ezen tisztikarnak főnöke a procurator aurariarum volt, kinek mindig
szakképzett embernek kellett lennie, de tiszta polgári minőségénél
fogva a közigazgatásnak is élén állott. Sokszor a tabularius állásából
nevezték ki őt s ekkor egyúttal a procurator aurariarum rangjára
emelték.

Ezen procuratorok lényegesen különböztek a tartományi procura-
toroktól, mert ők a tartomány ügyeivel nem foglalkoztak. Első években
szabadosok is voltak azok közt, kik azonban csak egyes kezelési ügyek
élén állottak.

Ilynemű procuratorok valának:

1. *M. Ulpius Hermias*, ki valószínűleg Trajanus császár szabadosa
volt (Augusti libertus) s a bányászatnak első berendezését eszközölte.
Nagy érdemei lehettek ennek az egyénnek, mert holta után hamvait
a császár parancsára Rómába szállították.¹

2. *Neptunalis*, hasonlóképpen szabados volt, ki az ampelumi ratio
tabularisaként is szolgálta előbb a bányászatot. Tőle van a Zalathnán
lelt és nevének állított sírkő.²

3. *Papirius Rufus*, az első, ki a polgári osztályból e fontos állást
elfoglalta. Ampelumban (Zalathnán) halt el.³

4. *Avianus*, csak subprocurator volt.⁴

5. *C. Sempronius Urbanus*, ez már procurator Augusti címet
viselt.⁵

6. *Macrinus Macer*, (Marcinius?) Macrus vagy Macrius, hasonló-
képpen augusti címet viselt s hivatalát Kr. u. 196—198-ik évek közt
töltötte be.⁶

7. *C. Aurelius Salvianus*, proc. Augusti, ki alatt a vízvezeték
(aquaeductum) javították vagy készítették.⁷

8. *Aelius Sostratus* (Sostais, Sostinus?), kinek érdekes oltárkövét
Téglás Gábor fedezte föl a Zalathnától 2 kilométernyire eső Petrosány
helység gör. kel. templomában, hol az jelenleg oltárul szolgál.⁸

Vármegyénk aranybányái igazgatásáról és műveléséről az adatok
csekély volta miatt igen keveset jegyezhetünk fel, sőt a föliratok is
oly kevés számban maradtak fenn, hogy azokból sem merithetünk

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1312. (Föilir. gyűjt. 458. sz.) ² Ugyanott 1313. (Föilir. gyűjt. 575. sz.) ³ U. o. 1311. (Föilir. gyűjt. 399. sz.) ⁴ U. o. 1088. (Föilir. gyűjt. 34. sz.) ⁵ U. o. 1298. (Föilir. gyűjt. 352. sz.) ⁶ Téglás Gábor, Tanulm. a róm. Dac. Aranybány. 1891. 65. l. Jung Jul. Fasten 51. l. Arch. epigr. Mitth. XIV. 98. l. 2. sz. C. I. L. III. 1310. supp. 12563. ⁷ Corp. Inscr. Lat. III. 1293. (Föilir. gyűjt. 344. sz.) ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. supp. 7836. Föilir. gyűjt. 459. sz. a. Téglás Gábor, Tanulm. a róm. Dac. aranyb. 1891. 66. l. Arch. epigr. Mitth. 1885. IX. 241. l. 18. sz. Jung Jul. Fasten d. Prov. Dacien. 1894. 51. l. Arch. epigr. Mitth. XIV. 98. l. 3. sz.

sokat; de azt is tapasztaljuk, hogy a felsoroltakon kívül azután, vagyis későbbben nem igen fordulnak elő hasonló emlékkövek, miért is lehetséges, hogy a bányaprocuratori hivatalt a procurator provinciae Apulensisre ruházták át, kik azután az aranyvidék ügyeit vezették, míg a közigazgatást helyi magistratusokra bízták. Alburnus Maiorban a pirust Plamias Baezus volt előljáró,¹ míg Ampelumban kétszer látunk említést téve az ordóról;² az egyik fölirat megemlíti még a duumvireket is Kr. u. 201. évből.³

Mommsen kétségbe vonta, hogy Ampelumnak lett volna municipalis hatósága, mert a »municipii« vagy »coloniae« meghatározásokat az ismeretes föliratokon nem találta, s azért az ordót a kisközségek hatósági testületének kellene tekinteni és a duumvirek helyett magistereknek kellene olvasni.

Miután az »ordo Ampel.« a Corp. Inscr. Lat. III. 1293. és 1308. számok alatt, a »Dec. Col.« pedig ugyanott az 1282, 1281, 1279, 1280, 1285, 1321, suppl. 7839, 7838. számok alatt olvashatók, de az eddig ismeretes föliratokon a »municipium« vagy »colonia« nem fordul elő, azért ez idő szerint ez még mindig a kutatások tárgya marad.

A bányahivatali irodákban első helyen állott a tabularius (levéltáros),⁴ ki egyszersmind a procurator titkára is lehetett. Azután időközben segéd tabulariusok (adiutor tabularii) neveztek ki.⁵ A könyvelést a librariusok teljesítették, kik leginkább a helyőrség írástudó katonái közül választottak ki. Ilyenek valának M. Aurelius Antoninus⁶ s Helvius Primanus,⁷ kik a legio XIII. Geminából osztattak be az ampelumi bányagazgatásához. Gyakornok is működött ebben az irodában; ilyen volt a 15 éves korában elhalt Justinus Caesar.⁸ Dispensatornak nevezték a kifizetéseket elvégző pénztárost; ilyen volt Callistus, ki előbb császári rabszolga vala.⁹ S ha a munka az irodában felszaporodott, akkor, hogy hátralékok ne maradjanak, a procurator saját beneficiariusait is munkába foghatta, a mi Kr. u. 161. évben T. Aurelius Dioclessel történt.¹⁰ Egy másik beneficiarius, Satrius Felix, Domno et Domnae (Jupiter és Junónak) szentelt oltárt.¹¹

A procurator aurariarum a császári kincstári személyzethez tartozván, legpontosabban kellett a számadásokat készítenie a jövedelmekről s ezeket a patrimonium caesarisnak beszállítania. Ezen sok irányu administralis teendőkhöz járult még az is, hogy az aranybányászathoz szükséges ásvány-közzetani és technikai ismeretekkel magas fokban rendelkezzen. A subprocuratornak is szakértőnek kellett lennie, mert ő is oly hivatalt töltött be, mely a mai bányabiztosságnak vagy kisebb kerületi főnökségnek felel meg.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1270. ² U. o. 1293. (f. gy. 344. sz.) 1308. (f. gy. 369. sz.)

³ U. o. 1293. (f. gy. 344. sz.) ⁴ Corp. Inscr. Lat. III. 1286. (f. gy. 248. sz.) 1297. 1315. (f. gy. 377. sz.) ⁵ U. o. 1315. (f. gy. 377. sz.) ⁶ U. o. 1317. (f. gy. 381. sz.) ⁷ U. o. 1318. (f. gy. 382. sz.) ⁸ Corp. Inscr. Lat. III. 1314. Fölr. gyűjt. 376. sz. a. ⁹ U. o. 1301.

¹⁰ U. o. 1295. Fölr. gyűjt. 346. sz. a. ¹¹ Goos, Archiv. d. Vereins f. Landeskunde Siebenbürg, N. F. XII. B. 1. Heft.

Habár, mint említém, az aranybányászatot az állami kincstár kezelte, azért mégis akadunk a magánbányászatnak is nyomaira; de igen természetes, hogy a magánbányászat csak szórványosan, kisebb területekre terjeszkedhetett ki. Ezek tehát a császári igazgatás alatt levő területeken kívül fekvő, apróbb elkülönített bányarészletek lehettek, melyek bizonyos czímen szedett bányaadó fejében maradtak meg magánosok kezén. Verespatak, Offenbánya és Korábia környékein keresendőek e magánbányák. A többször említett viasztáblák közül három világosan magánbányabérletekről szól.¹

A bányatelepek biztonsági szolgálatára és talán egyes műszaki dolgok eszközzésére egy-egy csapat katona volt kirendelve, mely egy tiszt vagy egy altiszt rendelkezése alatt állott. Így Verespatakon és Zalathnán a legio XIII. Geminának egyik osztálya működött.

A bányamivelés akkor is a mostani magánbányák mivéléséhez hasonlított nagyjában, csak hogy akkor a nemes érczet tartalmazó kőtömegek kisebb darabokban vágattak ki az aknáknban, a kőzeteket tüzzel és vízzel lazították, az összezúzás és a kimosás pedig a mostani primitívbb kezeléstől aligha különbözött.

A munkás személyzet a bányatermékek szerint volt egymástól megkülönböztetve.

Álburnus Maior (Vöröspatak) és Ampelumról (Zalathna) ismerjük a legulus aurariarumot,² ki az aranymosással elfoglalt pirusta vagy más telepes éppen úgy lehetett, mint a bányabejárat előtt az összezúzott aranyérczeknek teknővel eszközölt kimosására beosztott római munkáscsapat.

Valószínű, hogy a területünkön levő kincstári bányákban, éppen úgy, mint más helyeken, voltak elítéltek, kényszer-bányamunkát végzők is, de esetet reá teljes bizottsággal ki nem mutathatunk, azért ez egyelőre csak föltevés marad, annál is inkább, mivel a *damnationes ad metalla*, vagy *ministerium metallicum*, vagy *in opus metalli* ítétek csak a III. századtól kezdve kerülnek számosabban a bányákba, mikor a római hódítás Daciában már vége felé jár.

Az *ad metallum* ítétek nehéz, az *ad opus metalli* ítétek könnyű lánczot kaptak. A nőket leginkább só-, kő- és kénbányákba küldték, minélfogva föltehetjük, hogy az ilyeneket legfeljebb a vizaknai és marosujvári bányákban alkalmazták nálunk.

A bánya haszonbérének nagysága legtöbbsnyire a bányában elfoglalható munkások száma szerint lehetett megállapítva, mi a mostani idők eljárásának is némileg megfelel. Például 30 munkás által kezelt bányáért évenként 210 denárt 168 = koronát fizettek.

Vármegyénk területén levő többi bányákról az adatok hiánya miatt kevesebbet tudunk. A vizaknai és marosujvári sóbányák kezeléséről

¹ Viasztáblák: IX. X. XI. sz. a.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1307. (fölr. gyűjt. 371. sz.) Zalathna. Ugyanott 1260. (fölr. gyűjt. 415. sz.) Verespatak.

szintén kevéssel kell beérnünk; a sóaknák művelésére nézve Maros-Ujváron csak azt tudjuk, hogy ott a mai módtól egészen eltérőleg, kémlemunkát folytattak, melynél fogva az aknákat lejtékesen ásták be néhány méternyire, s ez képezte a római sóaknák művelésének alapját.

A sóbányászat, egyszerűbb kezelhetőségénél és ellenőrizhetőségénél fogva, haszonbérben kezeltetett, a mint azt Apulumból a »conductor pascui salinarum et commerciorum« létezése igazolja.

A kőbányák a vármegye területén főképpen Ampelum és Apulum környékére estek. Az ompolyiczai márvány, a magyarigeni és sárdi mészkőbányák bő anyagot szolgáltattak az egész terület számára, de lehettek kőbányák még Bruckla közelében, a mostani Diód és Csáklya vidékén is. A magyarigeni Lajta-mész éppen úgy, mint a Tibor fölötti dombon levő mészközetek, igen jó építkezési és kőfaragászi anyagul szolgáltak és szolgálnak a rómaiak idejétől kezdve mai napig.

19. Pénzügyi viszonyok, az apulumi pénzverde és a Daciában vert római pénzek.

A kincstárilag kezelt, állami haszonbérletbe adott, vagy magánosok tulajdonában levő arany-, só- és kőbányászatból befolyó gazdag jövedelmek legszorosabb kapcsolatban állanak a tartomány, illetőleg kerületünk általános pénzügyi viszonyaihoz, úgy, hogy ezen alkalommal ezeken kívül legfőlebb még az erdők jövedelmeit, a föld- és a fejadót, a vámot stb. kell számításba vennünk.

Az állami pénzügyi kezelésnek főellenőrei és főnökei a procuratorok voltak, kik a helytartótól hivatalos dolgaikban függetlenek valának. Közvetlen alattvalója volt a tabularius,¹ levéltár őre. Ez őrizte a földfelmérés alapján készült adóíveket és a telekkönyveknek eredeti példányait; segédjei voltak az adiutores tabulariorum.² Az adókönyveket a librarius ab instrumentis censualibus vezette. A pénztáros, dispensator, pedig az összes pénzeket kezelte.³ Sajátságos, hogy ezen tisztviselők többnyire császári rabszolgák voltak, kik szolgálati éveik után nyugdíjat és szabadságot nyertek.

A procurator rovatta ki és szedette be a különböző adókat és haszonbéreket, mert ő volt, mint már említém, a pénzügyigazgatás főnöke, s habár a fémbányák külön igazgatás alatt állottak is, azért pénzügyi és műszaki tekintetben e fölött is a procurator gyakorolta az ellenőrzést. A vagyon megbecsülése minden 5—10 évben történt s pedig oly szigoruan, hogy a birtokos még gyümölcsfáinak számát is köteles volt bejelenteni.

Az adót az egyes községek fizették a fekvőségek után, melyet azután aránylagosan felosztva, az egyesektől vett föl az illető község előljárósága.

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 980. Föilir. gyűjt. 142. sz. a. ² Ugyanott 1466. 1468. 1469.

³ U. o. 978. Föilir. gyűjt. 134. sz. a.

A meghódított tartományok adói (vectigalia) igen különfélék voltak. Felosztásuk a következő:

1. Egyenes adók (tributa, stipendia); ezek újból föloszlottak:

a) földadó (tributum soli), mely a hódítás után az előbbi birtokosoknak használatra visszaadott földekből (ager redditus) a termés tizedrészében folyt be;

b) fejadóra (tributum capitis). Ezt fizették a napszámosok, jobbágyok, rabszolgák, asszonyok és gyermekekért.

2. Nem egyenes adók. Ide tartozott első sorban a vám (portorium). Gabona, bor, olaj, só, vas, arany stb.-nek kivitele tiltva volt. Beviteli és átviteli vámot szedtek nem csak a birodalom határán (limes imperii), hanem egyes tartományok, kerületek és városok határán is, mely alól csak római polgárok, nevezetesen az állami bérlők (publicani) voltak mentesek.

A vámok a tartományokban változatosak voltak; közönségesen a czikkeknak 2—5⁰/₀-át, későbbben pedig — ez már nem érinti területünket — 12·5—25⁰/₀-át tette ki.

Legnagyobb jövedelmet hoztak a fémbányák és a sóbányák, melyek mint monopolium részben bérbe is adattak.

Az örökösödési adó 5⁰/₀-ot hajtott az állam pénztárába és a rabszolgák felszabadulásuk alkalmával vagyonuk huszadát fizették illetékképpen. Ezen jövedelmeket is a procuratornak alárendelt császári tisztviselők kezelték.

De szaporította a császár jövedelmét még egy sajátos adónem, az ugynevezett ajándékok (aurum coronarium) czímén befolyó összegek, melyeket rendkívüli esetekben fizettek a gazdagok és előkelők pld. előléptetések, kinevezések, kiténtetések stb. alkalmával; ehhez járultak még az önkéntes hagyatékok, a végrendelet s örökösök nélkül elhaltak vagyona stb.

A bányászaton, földművelésen, állattenyésztésen kívül a szőlőmivelés is virágzó állapotban volt vármegyénk majdnem egész területén. A Maros mentén Burticumtól (Borberek) fel Salinaeig (Felvincz, Maros-Ujvár) a Küküllők völgyében mindenütt akadhatni nyomára az ős szőlőmivelésnek. A rómaiaktól reánk maradt szőlősajtolási kővályukat főképpen Burticumtól Salinaeig nem ritkán találni, melyek sok helyen mai napig is tényleg használatban vannak. Valószínű tehát, hogy már az Antoninok korában szállították Daciába az első jobb fajta szőlővesszőket Itáliából. Így tehát a szőlőmivelés is bőven juttatta az adót és a vámot a kincstár tágnnyilásu pénztárába.

Az államnak számos jövedelmei bérlőknek adattak ki. Mint már láttuk is, például az apulumi P. Aeliusnak,* ki állami erdőket és sóbányákat birt haszonbérben.

A vámokból is bő jövedelem folyt be, melyet külön, de a tartományi procuratornak alárendelt procurator kezelt.

* Corp. Inscr. Lat. III. 1209. Föilir. gyűjt. 225. sz. a. Ugyanott 1363.

Dacia ama vámterülethez tartozott, mely Helvetiától a Duna jobb partján egész a Portus Euxinusig terjedt. A vámszedésre nézve csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a 250°-os vámot a két fő közlekedési vonal mentén Tsiernában, Sarmizegetusában, Ampelumban s Miciában szedték a bérlők ügynökei.

A pénzügyek terén vármegyénk területét igen nevezetesen tüntették ki, midőn Apulum városában császári pénzverdét állítottak fel. Felállítása azonban nem csak egyszerű előnynyújtás volt városunkra nézve, hanem ellenkezőleg történelmi fontosságát nagyban emelte, a mennyiben Rómán kívül csak is elismert elsőrendű városoknak adatott meg a pénzverési jog. Ezen pénzverde felállítása e mellett egyszerűsmind össze volt kötve az imperium legnagyobb ünnepélyességével: Róma ezeréves fenállásának sokat mondó ünnepelyeivel.

A Rómában megjelenő »Acta Diurna« című állami, hivatalos hirlap, mely állami posta útján a tartományokba is rendszeresen eljutott, bizonyára már Kr. u. 246-ik évben Apulumba is behozta azt az örvendeztető hirt, hogy Róma főnnállása ezredik évfordulója alkalmából s azon célból, hogy Apulum városa az ezeréves jubileumot annál fényesebben megülhesse, idősebb Marcus Julius Philippus császár e városnak a pénzverés jogát adta meg.

Ez minden esetre nagy kitüntetés volt Apulumra és kerületére nézve, mert, mint emlitém, eleinte csak is a legkiválóbb városok kapták e jogot s a mennyire ismeretes, az egész birodalomban, Gallienus császár idejében, csak 22 városban voltak pénzverdék, melyek közt 16-ban aranypénzt is vertek, a többiben éppen úgy, mint Apulumban is csak bronz és ezüst pénzeket állítottak elő. Kr. u. 270-ik évben volt az utolsó pénzverés a vidéken,* azaz Rómán kívül a tartományokban többé pénzt nem vertek.

Már Kr. u. 246. évben érkezhettek Apulumba az első pénzverő munkások, monetariusok és vésnökök, scalptorok Viminaciumból (Kostolacz), hogy a városban pénzverdét rendezzenek be. Azonban úgy látszik, hogy Viminaciumból csak a könnyen nélkülözhető, leggyengébb munkásokat, vésnököket és tisztákat küldötték, mert az Apulumban vert pénzek külső kivitel dolgában a Viminaciumban és Rómában készített pénzek mögött messze állanak. Lehetséges, hogy a legelső daciai pénzeket még nem Apulumban, hanem Viminaciumban verték s csak a Kr. u. 247. vagy 248-iki évből való pénzek készültek Apulumban. Ez azonban kevésbé lényeges dolog; sokkal lényegesebb az, hogy a veretek közt igen primitív és durva kivitelűeket találunk. A képlapon levő fej legtöbbsnyire kevésbé éles, a hátlap is többnyire nem tiszta, kerekességük éppen igen hiányos és szétpréseltnek látszik, a körirat is sokszor félrecsuszott annyira, hogy a betük csak félig jutnak a pénzlapra.

* Rómában csak vert pénzt állítottak elő, az öntött érem vagy valamely tartományban készült, vagy pedig hamisítvány.

A millenaris évben és még az azutáni években vert pénzek általában a következő külsővel bírnak:

A képlapon (avers) a római császár, a császárné vagy a trónörökös feje van, a nevet és címet tartalmazó körirattal. A hátlapon vagyis a reversen egy dák nemzeti ruhába öltözött női alak van állva, vagy ülve ábrázolva, kezében kardot, jogarat, ágat vagy vexillumot, azaz kis hadi zászlót tart. Némely pénzdarabon a női alak mellett két oldalán két vexillum van a képen a földre szúrva, s egyiken V-ös, másikon XIII-as római számjegy; a nő lábainál csőrében koszorut tartó sas és oroslán foglal helyet. A körirat azonban állandóan »Provincia Dacia«, és a kép alatt levő vízszintes vonal alatt az évszám AN. I, II, III, IV—XI-ig áll. Az évszámot csak XI-ig vitték, mert már K. u. 256-ik évben beszüntette Galienus császár az apulumi pénzverdét.

A pénzek reversén ábrázolt nő Daciának jelképe, az V-ös, a legio V Macedonicát, melynek jelvénye a sas, a XIII-as a legio XIII. Geminát symbolizálja; ez utóbbira vonatkozik, mint jelvénye, az oroslán.

Róma ezeréves jubileumát megelőző 246-ik évben láttak napvilágot az első apulumi bronz pénzek, melyeken Julius Philippus császár, vagy Marcia Otacilia Severa császárné vagy a császári pár fiának, ifjabb Philippusnak képe van. Ezüst pénzt csak egyfélét adtak ki pedig a jubileumra, a Kr. u. 247-ik évben.

Az azután következő években az apulumi pénzekon Trajanus Decius, Etruscilla, neje, Herennius és Hostilianus fiainak képei voltak; továbbá Trebonianus Gallus, Aemilianus Valerianus és végre Gallienus imperatorok arcképei. Ezekről s az elébb mondottak után, kis megfigyelés mellett, igen könnyen felismerhetjük az Apulumban vert pénzeket.

A legio V. Macedonicát jelző V-ös azonban Philippus császár idejéből előfordul a coelesyriai Heliopolis s a syriai Beritus érmein is, jöllehet e hadtest már Septimius Severus ideje óta újból Daciában állomásozott. E jelenséget csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy ez a legio részt vett Gordianus császár parthiai háborujában s Philippus trónra lépte után is még egy ideig keleten maradt, míg az új császár visszarendelte régi állomáshelyére Potaissa castrumába. Jogosan feltehetjük, hogy a pénzverde a Concilium III. Daciarum hatósága alá tartozott.

Az Apulumban vert pénzek időrendes sorban a következők.*

Az idősebb Philippus idejéből.

Kr. u. 246-ik évből.

1. Avers: Körirat IMP·M·IVL·PHILIPPVS. A császárnak babéroskoszorus feje; jobbra tekint, vállain paludamentum. Revers: Körirat

* Közlöm: Király Pál, Dacia Provincia Augusti. II. k. 494—501. l. szerint.

PROVINCIA DACIA. Alant AN · I. A talajon levő sas és oroszlán között dák nemzeti ruhába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka, kezében vexillumok; az egyikén »V«, a másikon »XIII«.

Kr. u. 247-ik évből.

2. Avers: Az előbbivel azonos. Revers: PROVINCIA DACIA · AN · II. Egyebekben mint az első.

Kr. u. 247-ik évből.

3. Avers: Kőrirat mint az első számon; a császár fején sugaras korona. Revers: PROVINCIA DACIA · AN · II. Egyebekben mint az első szám.

Kr. u. 247-ik évből.

4. Avers: Kőrirat IMP · M · IVL · PHILIPPVS · AVG. A császár fején sugaras korona, jobbra néz; vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA DACIA · AN · II. A nő széken ül oroszlán és sas között; jobbájában és baljában vexillumok az »V« és »XIII« számokkal.

Kr. u. 247-ik évből.

5. Avers: Azonos az első számmal. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · II. A balra fordultan ülő nő nemzeti ruhát s fején phrygiai sipkát visel, mellette oroszlán és kiterjesztett szárnyu sas, jobbájában és baljában vexillumok az »V« és XIII«-as számokkal.

Kr. u. 247-ik évből.

6. Avers: Kőrirata mint az első számon, a császár fején sugarakorona. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Mint az 5-ik szám.

Kr. u. 247-ik évből.

7. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Stolába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka, jobbájában és baljában vexillum az »V« és »XIII«-as számjegyekkel, lábainál kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán.

Kr. u. 248-ik évből.

8. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Álló nő, jobbájában görbe kard s vexillum, baljában csak vexillum; a zászlón »V« és »XIII«. A nő lábainál kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán.

Otacilia császárné, Philippus neje idejéből.

Kr. u. 246-ik évből.

9. Avers: Kőrirat MARCIA · OTACILIA · SEVERA · AVG. A császárné jobbra fordult arczczal. Revers: PROVINCIA · DACIA ·

AN·I. Stolába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka; jobbában görbe kard, jobbra és balra oroslán és kiterjesztett szárnyu sas. Két vexillum az »V« és »XIII«-as számokkal.

Kr. u. 247-ik évből.

10. Avers: Majdnem teljesen azonos az előbbivel. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·II. Ugyanaz, mint az előbbi.

Kr. u. 247-ik évből.

11. Avers: Mint a 9-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·II. Stolába öltözött, fején phrygiai sipkát viselő s balra fordultan széken ülő nő, jobb és balkezában vexillum az »V« és XIII«-as számokkal.

Kr. u. 248-ik évből.

12. Avers: Mint a 9-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Egyebekben mint a 9-ik szám.

Az ifjabbik Philippus, a császár fia idejéből.

Kr. u. 246-ik évből.

13. Avers: M·IVL·PHILIPPVS·CAES. Philippus feje jobbra fordultan, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·I. Nemzeti ruhába öltözött, sas és oroslán közt álló nő, phrygiai sipka, jobbában görbe kard, baljában vexillum.

Kr. u. 246-ik évből.

14. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·I. Sas és oroslán s két vexillum közt álló nő, jobbában görbe kard, a vexillumokon »V« és XIII«.

Kr. u. 247-ik évből.

15. Avers: Ugyanaz. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·II. Sas és oroslán közt álló nő, jobbában görbe kard, baljában vexillum s ezen D. F. (Dacia Felix) fölirat.

Kr. u. 248-ik évből.

16. Avers: M·IVL·PHILIPPVS·AVG. Az ifjabbik Philippus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Álló nő, jobbában görbe kard, mellette vexillum az »V«-ös számjeggyel, baljában vexillum »XIII«-as fölirattal; a földön sas és oroslán.

Traianus Decius császár idejéből.

Kr. u. 248-ik évből.

17. Avers: IMP·TRAIANVS·DECIVS·AVG. A császár babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Álló nő, jobb-

jában görbe kard, mellette vexillum az »V«-ös számjeggyel, baljában más vexillum »XIII«-as fölirattal; lábainál oroszlán és sas.

Kr. u. 249-ik évből.

18. Avers: IMP·TRAIANOS·AVG. Ugyanazon fejjel. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Mint a 17-ik szám. Hibás veret, meny-nyiben Decius helyett DECIOS van.

Kr. u. 249-ik évből.

19. Avers: IMP·C·M·Q·TRAIANVS·DECIVS. Mint a 17-ik szám. Revers: Mint a 18-ik szám.

Kr. u. 250-ik évből.

20. Avers: IMP·TRAIANVS·DECIVS·AVG. Ugyanazon fej jobbra fordultan. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V. Oroszlán és vexillum, sas és vexillum közt álló, stolát viselő nő, fején phrygiai sipka, jobbában görbe kard, a vexillumokon »V« és »XIII«.

Etruscilla császárné, Decius neje idejéből.

Kr. u. 249-ik évből.

21. Avers: HERENNIA·ETRUSCILLA·AVG. Etruscilla feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Sas és oroszlán közt álló nő, jobbában faág, baljában jogar.

Kr. u. 250-ik évből.

22. Avers: Mint a 21-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V. Egyebekben mint a 21-ik számu.

Herennius Etruscus, Decius fia idejéből.

Kr. u. 249-ik évből.

23. Avers: Q·HER·ETR·MES·DEC·CAES. Herennius Etruscus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·III. Oroszlán és sas közt álló nő, jobb és balkezében egy-egy vexillum, amazon »V«, ezen »XIII«.

Kr. u. 250-ik évből.

24. Avers: Q·H·ETR·MES·DEC·CAES. Ugyanazon fej jobbra fordultan. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V. Stolába öltözött álló nő, jobbában ágacska, baljában jogar, lábainál kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán.

Hostilianus, Decius fia idejéből.

Kr. u. 250-ik évből.

25. Avers: C · VAL · HOST · M · QVINTVS · C. Hostilianus feje jobbra fordultan, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Kiterjesztett szárnyu sas és oroszlán, s egy-egy vexillum közt stolába öltözött nő, jobbjában görbe kard. A zászlókon »V« és »XIII«.

Kr. u. 252-ik évből.

26. Avers: C · OVAL HOSTILIAN · AVG · Hostilianusnak jobbfelé fordult feje; vállain paludamentum. Veretési hiba az, hogy VALENS helyett OVAL(ens) véstek a bélyegzőbe. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Sas és oroszlán közt stolába öltözött álló asszony, kezében egy-egy vexillum »V« és »XIII« fölirattal.

Kr. u. 252-ik évből.

27. Avers: C · VAL · HOST · M · QVINTVS · C. Hostilianus feje, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Egyekben mint a 26-ik szám.

Trebonianus Gallus császár idejéből.

Kr. u. 250-ik évből.

28. Avers: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLVS · AVG. A császár babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Oroszlán és sas közt álló asszony, jobbjában ágacska, baljában jogar.

Kr. u. 250-ik évből.

29. Avers: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLO · AVG. Mint a 28-ik szám. Revers: Mint a 28-ik szám. Itt Gallus helyett Gallos van, mi mindenesetre vésnöki hibából származott.

Kr. u. 251-ik évből.

30. Avers: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLVS · AVG. A császár babérkoszorus feje, vállain paludamentum. Reserv: PROVINCIA · DACIA · AN · VI. A csőrében koszorut tartó sas és oroszlán között álló nő; jobb kezében lituus, melynek végén szamarfej van, baljában olajfa-ág.

Volusianus, Gallus császár fia idejéből.

Kr. u. 248-ik évből.

31. Avers: IMP · CAE · VOLVSIANVS · AVG. Volusianus babérkoszorus feje, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Oroszlán és sas közt álló nő; jobbját fölemeli, baljában ágacska.

Kr. u. 248-ik évből.

32. Avers: IMP·CAES·C·VIB·VOLVSIANVS·AVG. Mint a 31-ik szám. Revers: Mint a 31-ik szám.

Kr. u. 250-ik évből.

33. Avers: IMP·C·C·VIBI·VOLVSIANVS. Volusianus babérszoros feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·V· Stórába öltözött álló női alak, jobbjában kard és vexillum, ezen V. baljában ugyancsak vexillum s rajta XIII; a földön sas és oroszlán.

Aemilianus császár idejéből.

Kr. u. 252-ik évből.

34. Avers: IMP·C·AEMIL·AEMILIANVS·AVG· Aemilianus babérszoros feje, vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VII. Egyebekben mint a 33-ik szám.

Kr. u. 253-ik évből.

35. Avers: Mint a 34-ik szám. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VIII. Mint a 33-ik szám.

Az idősebb Valerianus idejéből.

Kr. u. 251-ik évből.

36. Avers: IMP·LICI·VALERIANUS·AVG. Az idősebb Valerianus babérszoros feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VI. Álló nő, kezében vexillumok, ezeken »V« és »XIII«; a földön sas és oroszlán.

Kr. u. 253-ik évből.

37. Avers: IMP·LICI·VALERIANVS·AVG. Az idősebb Valerianus babérszoros feje. Revers: FROVINCIA·DACIA·AN·VIII. Egyebekben mint a 36-ik szám.

Kr. u. 254-ik évből.

38. Avers: IMP·VALERIANVS·P·F·AVG. Az idősebb Valerianus babérszoros feje. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VIII. Sas és oroszlán közt álló nő; kezeiben egy-egy vexillum, az »V« és »XIII« számokkal.

Gallienus császár, Valerianus fia idejéből.

Kr. u. 251-ik évből.

39. Avers: IMP·GALLIENVS·PIV·AVG. Gallienusnak jobbra fordult feje; vállain paludamentum. Revers: PROVINCIA·DACIA·AN·VI. Álló asszony, kezeiben egy-egy vexillum az »V« és »XIII«-as számokkal.

Kr. u. 252-ik évből.

40. Avers: Mint a 39-ik szám. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Sas és oroszlán közt álló nő, kezeiben egy-egy vexillum; fölirataik »V« és »XIII«.

Kr. u. 255-ik évből.

41. Avers: IMP · GALLIENVS P . . . Gallienus babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA · DAC · AN · X. Daciának stolában ábrázolt álló geniusa, fején sisak, kezében egy-egy vexillum, lábainál egyfelől a csőrében koszorut tartó sas, másfelől oroszlán.

Kr. u. 256-ik évből.

42. Avers: IMP · GALLIENVS · P . . . A császár babérkoszorus feje. Revers: PROVINCIA · DACIA · AN · XI. Stolába öltözött álló nő; kezeiben egy-egy vexillum, ezeken »V« és »XIII«, lábainál egyfelől sphinx, másfelől oroszlán.

Összefoglalásképpen szolgáljanak még a következő sorok:

A pénzverési jog megadása napjától számított új aera látható a bronz pénzeken; az aera kezdete Kr. u. 246. év június—szeptember közé esik. Az érmeiken I—XI-ig tart az évek, vagyis az aera sorszáma; a XI. évből Valerianus és Gallienus pénzei ismeretesek.

A pénzek háromféle nagyságuak, illetve súlyuak, u. m. 16, 6 és 3 grammosok, melyeket talán sestertius dupondus és as-nak lehetne nevezni. Vannak kivételesen azonban egyes súlyosabb darabok is. Az utolsó aerákban pedig a súly maximuma 8 grammig szállott le.

A daciai érmeiken 5 typust különböztethetünk meg és pedig a hátlapot, vagyis a reverset tekintve:

1. typus. Álló nő görbe karddal és egy hadi jelvényyel.
2. typus. Álló nő görbe karddal és két hadi jelvényyel. (A baloldali jelvény szabadon áll.)
3. typus. Ülő nő két hadi jelvényyel.
4. typus. Álló nő egy ággal és egy jogarral.
5. typus. Álló nő két hadi jelvényyel (minden kezében egy-egy).

Még meg kell jegyezni, hogy Valerius és Gallienus »AN · VI«-val jelölt 5-ik típusu érmeinek aeraszáma valószínűleg tévedésen alapul, a mennyiben más nem gondolható, mint hogy a VI-os szám a XI-es helyett iratott az érmekekre; ez következtethető az 5-ik típusnak, mely az AN · X-el kezd rendszeren fellépni, szokatlan, megmagyarázhatatlan korai feltűnéséből.*

* Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Unter Leitung von F. Imhoof-Blumer, herausgegeben v. d. Kgl. Akad. der Wissensch. Band I. Dacien u. Moesien, bearb. v. Pick. Berlin IV. r. — Gohl Ödön tanár hozzám intézett magánlevele alapján.

Az egyes típusok felosztását az időrendben a következő táblázat mutatja :

Az uralkodó neve	An. I.	An. II.	An. III.	An. IV.	An. V.	An. VI.	An. VII.	An. VIII.	An. IX.	An. X.	An. XI.
	A típusok számai										
Philippus sen.	1. 2.	1—3	2.	—	—	—	—	—	—	—	—
Otacilia	1. 2.	1—3	2.	—	—	—	—	—	—	—	—
Philippus, jun. caes.	1. 2.	1. 3.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Philippus, jun. aug.	—	—	2.	—	—	—	—	—	—	—	—
Decius	—	—	2?	2. 4.	2. 4.	—	—	—	—	—	—
Etruscilla	—	—	—	2. 4.	2. 4.	—	—	—	—	—	—
Etruscus Caes.	—	—	—	—	4.	—	—	—	—	—	—
Hostilianus Caes.	—	—	—	—	2. 4.	—	—	—	—	—	—
Gallus	—	—	—	—	4.	—	—	—	—	—	—
Volusianus	—	—	4.	—	5.	?	—	—	—	—	—
Aemilianus	—	—	—	—	—	—	2. 4.	2. 4.	—	—	—
Valerianus	—	—	—	—	—	(5?)	—	2. 4.	1.	1. 5.	5.
Gallienus	—	—	—	—	—	(5?)	—	2.	—	4. 5.	5.

20. A tartománygyűlés.

Miután provinciánk tartományi helytartósága, a tartományi és a bányászati procuratorságok, továbbá a városok és a pénzügyek szervezetéről és kormányzatáról, a katonai hatóságokról stb.-ről az előbbieken bár általános és rövid, de feladatomnak éppen ezen alakban legjobban megfelelő képét nyújtottam olvasóimnak, most már a kormánynak még csak egyik ágáról kívánok néhány vonásban megemlíkezni s ez a tartománygyűlésre, vagyis a Concilium Provinciarum trium Daciarum-ra vonatkozik.

Ezen fejezettel aztán a vármegyénk területén lefolyt közigazgatási stb. ügyeknek története ki van merítve.

A tartománygyűlés némileg a mostani országgyűléshez hasonló intézmény volt, mely eredetileg Görögországból származott át a római tartományokba. E gyűléseken összesereglettek a tartomány főbb emberei véleményadás, közös tanácskozás és határozatok hozatala végett.

A tartománygyűlések első sorban vallási jelleggel bírtak ugyan, de a szükséghez képest mindannyiszor másodsorban előtérbe kerültek a tartományt érintő politikai kérdések, a magán- és közügyek megbeszélése és tüzetesebb tárgyalása is.

A tartománygyűlésbe minden önálló törvényhatósággal fölruházott város küldött képviselőket. A képviselt kerületek s municipiumok száma szigorúan meg volt állapítva. Ezen gyűlésen önmaguk közül választották

a tartományi főpapot (*sacerdos provinciae*), ki mint *sacerdos arae Augusti* a császár tiszteletére áldozatot mutatott be.

Számra nézve csak egy tartományi főpapot választottak és pedig egy évi időtartamra; de csak az volt megválasztható, ki lakóhelyének összes nyilvános hivatalait már viselte, vagy a ki legalább a római lovag rangjával birt.

Ezen tartománygyűlés megtartásáról nálunk csak a harmadik századból maradt fenn egyetlen emlék, midőn az t. i. Kr. u. 241. évben tartott gyűlése alkalmával Marcus Antonius Gordianus Pius Numenjének s föntségének emelt föliratot.¹

A tartománygyűlési intézmény keletkezésére vonatkozólag röviden csak annyit említünk föl, hogy Septimius Severus császárnak Kr. u. 211-ik évben bekövetkezett halála után a sok betörés és megtámadások folytán a viszonyok nagyon meglazultak az egész tartományban s azért a közigazgatáson javítani vélték a császárok, midőn a tartománygyűlések megtartását engedélyezték.

A közügyeken segíteni reméltek már csak azért is, mivel a tartománygyűlésen alkalom volt adva a közügyekről behatóan tanácskozni s ez által a hivatalnoki karra nyomatékosan hatni, mennyiben a jeles szolgálattevőket kitüntethette és számukra még szobrok állítását is megszavazhatta; sőt a tartományi főhivatalnokok kitüntetését kérhették ez alkalomból a császártól, vagy pedig ellenesetben ellenök panaszt emelhettek az imperator előtt.

Ezen gyűlés a felsoroltakon kívül szükség esetére elrendelhetette a népfölkelést is, mi által a császár hatalmát nagyban növeszthették, s mint már fönnebb említém, ellenőrzése alá volt rendelve a tartományi pénzverde is.

A tartománygyűlés székhelye eleinte Apulum volt, mit azon körülményekből következtethetünk, hogy papjai közül P. Aelius Strennus az Apulumban lakó Aelius családból származott s M. Antonius Valentinus (238—244. közt) hasonlóan Apulumban találta honosságát, hol ő *decuriōi* hivaltalt is viselt.

Később, a daciai tartomány bukásáig még hátra levő kevés évek alatt, Sarmizegetusában tartották a tartománygyűléseket.

A tartományi papok névsora közül csak a következőkre vonatkozólag maradtak fenn emlékek:

1. Pius Aelius Strennus, *equo publico, sacerdos arae Augusti*.²
2. M. Antonius Valentinus, *eques Romanus, decurio municipii Apuli, sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III*.³
3. M. Proc II. vir, *flamen, sacerdos arae Augusti*.⁴
4. M. Cominius Quintus, *pontifex, bisquinquennalis coloniae, eques Romanus, sacerdos arae Augusti*.⁵

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1454. ² Corp. Inscr. Lat. III. 1209. Fölr. gyűjt. 225. sz. a.

³ Ugyanott 1433. ⁴ U. o. 1509. ⁵ U. o. 1513.

21. Vármegyénk területének utolsó felvirágzása és a tartománynyal együttes bukása.

Vármegyénk területe, a mint az előbbiekben láttuk, minden tekintetben a legszebb felvirágzásnak örvendett; a markoman háborúk idejében ráért csapások és borzasztó pusztításoknak lassanként minden nyoma eltűnt; a béke, szorgalmas munkálkodás és jólét újra kiterjeszté áldásdús hatásait az egész területre, s ezen szerencsés állapot még nagyon soká tarthatott volna, ha a római császárok az összes tartományokról általában, de különösen a mi egykori tartományunkról jobban gondoskodtak volna.

De már Commodus császár alatt (Kr. u. 180—192. év) megkezdődik a jó viszonyok változása. Belső és külső mozgalmak összeműködése által, de főképpen a markoman háborúk következtében már csirázni kezdett ama nagyszerű, mindent összetörő s mindent újjáalakító munka, melyet *népvándorlás* név alatt ismerünk.

A semmivel sem törődő császár a békekötés után Rómába ment vissza, s elmerülvén a kicsapongó élvezetekben, nem is gondolt a sokat szenvedett tartományok oly égetően s elodázhatatlanul szükséges biztosítására.

Ez a körülmény felbátorítá a szomszéd barbárokat, hogy újból veszedelmes mozgalmakat indítsanak Pannonia és Dacia ellen, s bizonyára új rémkorszak állott volna be az alig csak újra fellelegző tartományunkban, ha Vespronius Candidus, Manilius Fuscus és főképpen Pescenius Niger jeles hadvezérek nem védelmezik a fenyegetett provinciákat.

Az egész birodalom szerencséjére megöletett Commodus Kr. u. 192-ki december 31-én. Utódja pedig a már ismeretes s többször említett Helvius Pertinax volt, a Kr. u. 177—179-ki évek közt a tartományokban mint legatus szerepelt; de ez is csakhamar áldozatul esett a féktelen praetorianusoknak, éppen úgy, mint utóda, a becstelen Didius Julianus. Rossz idők jártak ekkor, míg, az egész birodalom s egyúttal területünk üdvösségére, a pannoniai és a dunamelléki legiók, tehát a XIII. Gemina is, valahára ki nem kiáltják császárnak Septimius Severust (Kr. u. 193-ik évben).

Ezen erélyes, testben-lélekben egyaránt megedzett katona a fölkelő naphoz hasonlítható a vármegyénk területén élőknek ügyeire nézve; mert az általánosan beállott corruptiót kemény katonai kormánynyal váltotta föl. Gondoskodása Daciára is kiterjedett. Mikor ellenfeleit legyőzte, rögtön meglátogatta a tartományokat, s valószínű, hogy területünkön is megfordult és itt is bölcsen intézkedett a kellő védelem érdekében. Szomszédságunkba, Potaissába (Torda) rendelte be Moësiából a legio V. Macedonicát. Apulum municipiumnak választási jogot adott s Ampelumban rendezte a tanácsot; provinciánkba pedig

Geta fiát küldötte helytartónak, ki hogy sokat is tett területünk érdekében, ezt bizonyítják a többrendbeli emlékek, melyeket tiszteletére emeltek.

Apulum az előbbieken már leirt virágzásának tetőpontját Septimius Severus alatt érte el. Azért is maradott fenn reá vonatkozólag annyi fölíratos kő s a pénzleletekben is igen gyakran bukkanni az ő pénzeire.

Utána (Kr. u. 211-ik évben) Marcus Aurelius Antonius következett az uralkodásban, kit azután Caracalla gunynévvel illettek a hosszú ruha miatt, melyet a hadseregben és a nép közt honosított meg.

Uralkodásának már első éveiben ismét megmozdultak a szomszédos népek s Kr. u. 214-ik évben a Duna melléke megint harcztérré változik át, s Kr. u. 215. év körül új vándor nép lép föl a színtérre az alsó Duna környékén, t. i. a gótok népe.

Az északi népek és főképp a szabad dákok hatalmas erővel újból betörték tartományunk északi részébe. Az egyesült XIII. és V. legiók oroszláknéppen küzdöttek ellenük. Caracalla maga jött be tartományunkba s megjelenésének némi hatása is volt, de ez sem volt tartós, mert a hogy Thraciába átment, megújultak a betöréses pusztítások s ez így tartott Maximinus (Thrax) császár trónfoglalásáig.

Caracalla ázsiai útjában Kr. u. 217-ik év ápril 8-án megöletett s a hadsereg az összeesküvők fejét M. Opelius Macrinust választotta meg császárnak (Kr. u. 217—218-ik év), kinek rövid uralkodása alatt minden rosszabbra fordult. Alatta a havasok közt élő dákok, kik már Commodus alatt lázadtak fel, újból betörték a tartományba, de a kezesek visszaadása és ajándékok által lecsendesültek rövid időre. Macrinust is megölték a katonák s Elagabalust vagyis Heliogabalust ültették a trónra. (Kr. u. 218—222. év.) Ennek uralkodása alatt is tartottak a határon a villongások, ellenségeskedések s zavarok.

Utána Severus Alexander került a trónra, de őt is megölvén, az elégületlen katonák, ellensászárnak C. Julius Verus Maximinust kiáltották ki, ki rögtön Severus Alexander ellen indult. Ez mindenkitől elhagyatva, édes anyja karjaiban, vele és néhány emberével együtt megöletett Kr. u. 234—235-ben.

Mind ezen rémes válságok közepette vármegyénk területe, mert a tartomány belsejében feküdt, közvetlenül nem érezte annyira a határokon szakadatlanul tartó küzdelmeket s rendes útján, a viszonyokhoz képest eléggé fejlődött továbbra is. Maximinus erős kezének sikerült a békét biztosítani és így a Daciában már alig tartható keserves állapotot is megjavította, megnyervén a szabad dákokat, majd pedig azoknak szövetségeseit s ezek megtörténte után a határok biztosítására is gondolt; de ezen tervben meggátolták a bős itáliai katonák, kik őt a már K. u. 235-ik évben Caesarnak kinevezett fiával együtt ebéd alatt saját sátorában Aquilaea előtti táborában Kr. u. 238-ik évben agyonütötték.

Az utána következő 80 éves I. Gordianus (Kr. u. 238. év) és hasonló nevű fia mint II. Gordianus és császártárs nem szerepeltek egy évig sem, mert ellenfeleiktől legyőzve, meggyilkoltattak. Utánuk következett a becsületes D. Caelius Calvinus Balbinus, de ezt is, alig hogy az uralkodást átvette, meggyilkolták Kr. u. 238-ik évben.

Hasonló sorsban részesült III. Gordianus is, ki már K. u. 242-ik évben a gótokat Thrakiából kiverte, s bizonyára sokat tett Daciának biztosítására; ezt lehet következtetni abból, hogy már K. u. 241-ben fogadalmi oltárt állított neki a tartomány¹ Kr. u. 244-ik évben, míg ezen évben I. Philippus császár lett, ki Kr. u. 249-ik évig uralkodott.

Az ő uralkodása alatt ismét szomorú napok következtek Daciára nézve. Ezen időben főképpen a karpok, kik a góthok és más barbár népek között Dacia keleti részén teljesen be voltak ékelve, a megindult áramnak engedvén, másfelé nem térhettek ki, nem fordulhattak másfelé, mint éppen Dacia belseje felé.

Azért e veszedelmes nép folyton betört kisebb-nagyobb csapatokban s a helyőrség csekély száma, de talán a rómaiak helytelen vezetése is okozhatta, hogy ők napról-napra elbizakodottabbakká lettek s így mindig bátrabban léptek föl, annyira, hogy utoljára csak a megerősített helységek voltak biztonságban, hova Dacia lakói is menekültek. Sok menekülő fölkereste azon időben Apulumot; de többen a határon túl is a Dunán át futamodtak, előre látván, hogy a fenyegető veszély nem kerüli el a tartomány szívéét sem.

I. Philippus e bajok hírére személyesen jelent meg Daciában nagyszámu hadsereggel s fényes győzelmet aratott a karpokon és a germánokon. Kr. u. 248-ik év után pedig mindent megtett, a mit csak tehetett, hogy a szenvedett kárnak bénító hatásait enyhítse.

A karpok oly rossz hírben állottak, hogy Apulumban bizonyos G. Valerius Serapio, ki előlük szerencsésen menekült, következő szövegű fogadalmi oltárt emelt: »Jovi Optimo Maximo! Gajus Valerius Serapio, a Carpis liberatus, pro salute sua et suorum votum libens posuit.«² Ugyanezen időben menekült Daciából a karpok elől a Dunán át szent Lactantius édes anyja is.³ Ez időtájt t. i. Daciában és így Apulumban és általában vármegyénk területén már sok keresztény lakó volt.

Philippus fáradozásainak azonban kielégítő eredménye nem lett, mert a tartomány belsejében dúló harcok mellett betörték a gótok Moesiába és Thraciába, hol az ellenök küzdő helytartót, Decius, alaposan megverték; a fegyelmezetlen legionáriusok pedig Decius cserben hagyván, átmentek az ellenséghez.

Nemsokára azután császárnak kiáltják ki Decius a moesiai legiók. I. Philippus most Decius ellen indult. Veronánál történt a szerencsétlen

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1017. Fölr. gyűjt. 174. sz.

² Corp. Inscr. Lat. III. 1054. Fölr. gyűjt. 52. sz. a.

³ Lactantius, de morte persecutorum, c. 9.

összeütközés. Az idősebb, I. Philippus, nyílt csatában elesik; fiát II. Philippust pedig Rómában ölték meg.

Ezen bel- és külviszályokat fölhasználták a mindig rabolni kész szomszédok s hordáik újra elárasztották Daciát és pusztítottak, a hol és a mit csak lehetett. Vármegyénk területe ez alkalommal is sírmező-
hez hasonlíthatott; de Decius most hamar visszatért nyugatról a félig elpusztított tartományba s nagy sikerrel győzte le a garázdálkodó barbár népeket. Decius a becsapókat a határon túl kergette és békét hozott a sokat szenvedett tartományba, miért a megmentett Apulum őt mint »Restitutor-«t ünnepelte.¹

Decius aránylag rövid ideig tartó ittléte alatt sokat tett az egész tartomány érdekében. A határokat újra megerősítette és kellő haderővel látta el. Nagy figyelmet fordított vármegyénk területének helyrehozására, de nevezetesen sokat tett Apulum érdekében, mert azt úgy szólván újra alapította és benépesítette; az addig talán külön állott coloniát a municipiummal egyesítette s így a város egész terjedelmében újból föléledett mint Colonia nova Apulensis.²

Ez volt egyúttal vármegyénk területének utolsó fölvirágzása, melyet nemsokára a gyászos bukás és végleges megsemmisülés követett.

A mig vármegyénk területe lassanként régebbi, szerencsésebb alakját újból fölvette, az alatt Kniva (Cniva), a gótok fejedelme, betört Moesiába, hova Decius ugyan ellene sietett, de árulás és sok más közbejött körülmény folytán C. M. Q. Trajanus Decius nem csak a csatát, de életét is elvesztette Kr. u. 251-ik évben.

Ezen csapást vármegyénk területe is erősen érezhette, mert ezen időtől kezdve már csak kevés életjelt találunk arról összes adatainkban.

A moesiai hadsereg ezután Caius Vibius Trebonianus Gallust kiáltotta ki császárnak. (Kr. u. 251—254. év.)

Az új császár a gótokkal csakhamar kibékült, nekik hagyván zsákmányukat és foglyaikat, sőt még évpénzt is ígért nekik.

Ezen béke sem tartott azonban soká, mert Kniva újból betört Moesiába, de Marcus Jul. Aemilianus helytartó kiverte őt hadseregével együtt s a zsákmányt saját katonái közt osztotta ki.

Ezen hősie ténykedés után Aemilianust kiáltották ki császárnak, ki Kr. u. 253. évben Gallus császár ellen indult, őt legyőzte, mire aztán Gallus valószínűleg saját katonái által megöletett.

A rakonczátlan katonák azonban nem sokára, azaz négy hónap mulva, megölték Aemilianust is, és levágott fejét Valerianus hadvezérnek küldötték, kit hasonlóképpen császárnak kiáltottak ki.

Publius Licinius Valerianus (Kr. u. 253 - 260. év) igyekezett tartományunkban is lehetőleg helyre hozni a sok bajt, de ez csak kevésbé sikerült neki, mert majdnem az egész birodalom folytonos háborúval

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1176. Fölr. gyűjt. 190. sz. a.

² Ugyanott 1176. sz. Fölr. gyűjt. 190. sz. a.

volt körülvéve s tartományunkat már többé megmenteni lehetetlen volt. Daciának egyik része a másik után került a barbárok kezébe, s a római hadsereg is lassanként dél felé húzódott.

A Kr. u. 250-ik évből való Deciusra, mint Restitutorra vonatkozó fölirat Apulumból ezen időből az utolsó ismeretes emlék.¹

Szomszédságunkban Micianál (Veczel) talált mérföldkő utoljára említi Apulumot (Kr. u. 253—260.), melyet onnan XLV milia (mér-föld) távolságra számít.² Ez egyúttal az utolsó ismeretes kő Közép-Daciából.

Az érem-leletek pedig, mint már említém, még korábban szüntek meg. Az erős Apulum még tartja ugyan magát, de a daciai pénzek a XI. aerával már véget érnek s talán ekkor már vármegyénk területe is a barbárok kezébe került.

Daciából csak a nyugati és délnyugati rész maradt meg még kevés ideig, hova a IV., V. és XIII. legiók összevonattak s Kr. u. 260—268. évből a legio XIII. Gallenianának egyetlen fölirata még fönmaradt.³

Vége átrendeltetnek a legiók Moesiába, hol 258-ik év után Claudius vezérlete alatt állomásoznak.

A gótokkal való harczok még mindig folytak, de már többé nem Daciáért, mert azt ugy is elveszettnek tekintette mindenki s L. Claudius Domitius Aurelianus császár ezt hivatalosan be is ismerte, midőn Kr. u. 271-ik évben Zenobia palamyrai királynő ellen indulván, Daciáról véglegesen lemondott a gótok részére, hihetőleg csak azon enyhe föltétel alatt, hogy a római foglyokat kiadják s a Duna balpartja melletti őrhelyekből a helyőrséget szabadon engedjék elvonulni.

Ezen események után a rómaiak uralkodása vármegyénk területén is megszűnt, még pedig véglegesen és mindenkorra.

A vármegyénk területén virágzó kisebb-nagyobb községek és városok akkor a barbárok vad dúlásának áldozatául estek; a templomokat, köz- és magánépületeket lerombolták, az ipar és művészet kincseit összetörték és széthányták, megsemmisítettek mindent, mi csak kezeikbe került. Romhalmok jelezték a miveltségnek hajdani tanyáit.

A szélsodorta föld és homok lassanként — az évszázadokon át elfedte e nagy sirokat, pázsit nőtte be, s betakarta azokat, mint a tenger tükre az alámerült hajókat — s vége lett mindennek!

De nem, még nem lett vége mindennek, mert phönixképpen feltámadtak hamvaikból az emlékek; mindig több és több, becsesnél becsesebb került újra felszínre a régi dicsőség maradványaiból, s mindig érthetőbben szólnak és tanuskodnak a rég elmúlt időkről; mindig fényesebb és fényesebb világot vetnek azon homályra, mely vármegyénk területének történetére borult volt. Hangosan kérik, követelik, hogy »emlékezzünk a régiokről!«

¹ Corp. Inscr. Lat. III. 1176. Fölr. gyűjt. 190. sz. a. ² U. o. 875. ³ U. o. 1560.

Forduljunk tehát most azon tárgyak szemléléséhez, melyek az irott történelem hézagait gazdagon pótolják; nézzük meg, vizsgáljuk meg azon maradványokat, melyek kézzelfoghatóan, csalhatatlanul tanuskodnak a rómaiak nagyságáról, melyek tanujelekképpen vármegyénk területén felszínre kerültek: a római leletek, római régiségek alakjában!

